

Махмудхүжса
БЕХБУДИЙ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

Истиқлол қаҳрамонлари

Маҳмудхўжа БЕҲБУДИЙ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Тузатилган ва тўлдирилган З-нашри

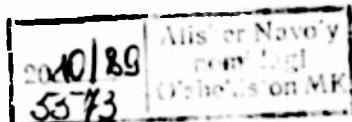
ТОШКЕНТ «МАННАВИЯТ» 2006

**Напрга тайёрловчи, тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар
муаллифи – проф. Бегали Қосимов**

«Азиз китобхон!

Қўлингиздаги китоб **намриётимизнинг** дастлабки маҳсулотидир. Уни янги ўзбек мактаби, матбуоти, театрни бепигини тебратган, 10-йиллардаёқ «Беҳбудия нашриёти»ни ташкил этиб, дарсларликлар чиқаришни йўлга кўйган буюк маърифатчи бобомиз асарларидан бошламоқдамиз».

Бундан қарийб ўн йил аввал яхши ниятлар билан иш бошланган «Маънавият» нашриётининг илк китобидаги аннотацияга ана шундай жумлалар битилган эди. Китобни катта илҳом ва иштиёқ билан нашрга тайёрлаган марҳум олимимиз Бегали Қосимов «Истиқлол қаҳрамонлари» руқни остида миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти намояндагарининг асарларини чоп этишда ўзининг муносиб ҳиссасини қўпди. Бу олимнинг сабый-ҳаракатлари билан мазкур руқнида ўн бешга яқин китоб чоп этилди, адабиётимизнинг деярли бўшлиқдек бўлиб ётган жадидчилик даври ушбу нашрлар ҳисобига баҳоликудрат тўлдирилди. Китобхонлар ҳам бу асарларни илиқ кутиб олишди ва уларга талаб тобора ортиб бормоқда. Китобхонларимизнинг узубу эҳтиёжини ҳисобга олиб, аллома адабимиз Маҳмудхўжа Беҳбудий «Танланган асарлар»ининг учинчи нашрини эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

10 32328
194

Б 64

Беҳбудий М.

Танланган асарлар// Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар:
Б. Қосимов.— З-нашри, 1узатилган ва тўлдирилган.— Т.:
«Маънавият», 2006.—280 б.— (Истиқлол қаҳрамонлари).

Уз 1

Б 4702620204-6
M25(04)-06

© «Маънавият», 2006

КАРВОНБОШИ

Сиёсий, ижтимоий фаолияти ва билимнинг кенглиги жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтидаги жадидларидан унга тенг келадигани йўқ деб ўйлайман.

Файзулла Хўжаев

Маҳмудхўжа Беҳбудий уйғониш даври ўзбек адабиётida биринчи ўрнини олурга лойиқ зотдир.

Хожи Мунн ибн Шукрулло

Маҳмудхўжа Беҳбудий XX аср бўсағасидаги Туркистоннинг орзу-армонларидан бири сифатида майдонга келди. У ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларида фаол қатнаштан энг йирик намояндаси, янги замон ўзбек маданиятининг асосчиси эди. Туркистон жадидларининг тан олинган раҳнамоси, мустақил жумҳурият гоясининг яловбардори, янги мактаб гоясининг назариётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драмачилигини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист эди. У тарихимизнинг ғоят оғир ва мураккаб бир даврида яшади. XVI асрдан бошланган инқизор ва тургунлик, жаҳолат ва мутаассиблик авж пардасига чиққан, ўзаро жанжал, маҳаллий уруғчилик низолари миллатни беҳад ҳолдан тойдирган эдики, бу имкондан фойдаланиб ўлкани забт этган Россия зўр бериб, уни турғун ва тутқун сақлашга уринар эди. Мана шундай бир шароитда миллатни бутунлай маҳв бўлиш ва Ватанни буткул горат этилиш хавфидан асрар қолиш, авлодларни эрк ва озодлик, мустақиллик руҳида тарбиялаш, маърифат ва тараққиётга бошлаш жадидлар номи билан тарихга кирган Беҳбудий бошлиқ фидойилар зиммасига тушди.

Тарихимизнинг сўнгги юз йилдан ортиқроқ даврида халқимизнинг энг катта армони бўлиб келган бутунги исhtiқдол куртаги дастлаб мана шу жадидлар кўксисида ниш уриб етилган эди.

XX аср ўзбек маорифи ва маданияти, қолаверса, бутунги мустақиллик тафаккуримиз, эҳтимолки, шу жадид-

лар олдида бурчлидир. «Усули жадид», «усули савтия» номлари билан шұхрат топған янги мактабни Туркистанда шулар ташкил қылдылар. Шулар бириңчи бўлиб замонавий олий мактаб ғоясини илгари сурдилар, ўнлаб жамиятлар, ширкатлар уюштириб, улар ёрдамида қанчадан-қанча ёшларни тараққий қилған Оврупо мамлакатларига ўқишига юборишга муваффақ бўлдылар. Ўзбек театрининг бириңчи фильтини қўйган, нашру матбуотини бошлаб берган ҳам шулардир.

Жадидлар ўз ҳисобларидан мактаблар очиб, ёш авлодни истиқолга тайёрладилар, шеър ва мақолалар, саҳна асарлари орқали миллий онгни шакллантиришга, миллий гурур ва ифтихор туйғуларини сингдиришга уриндилар. (Русия қонунлари имкон берган даражада Туркистон мусулмонларининг шаъну шарафини ҳимоя қылдылар), инқилоб йилларида эса мустақиллик байроғини баланд кўтардилар.

Маҳмудхўжа Беҳбудий мана шу фидойилар орасида мумтоз бир ўринни эгаллайди. У мана шу Туркистон жадидчилик ҳаракатининг бонийсидир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида 20-йилларда маҳаллий матбуотда Садриддин Айний, Ҳожи Муин ибн Шукрулло, Лазиз Азиззода каби замондошлари томонидан бир қатор мақола, хотиралар эълон қилинган. Кейинги йилларда, хусусан, мустақилликка эришилгандан сўнг жадидлар фаолиятини ўрганишга ҳаракат кучайди. Беҳбудий асарлари ҳам қайта нашр этила бошланди. Шу муносабат билан 20-йиллар адабиётшунослиги материалларига эҳтиёж ўсиб борди. Жумладан, Беҳбудий таржимаи ҳолини ёритишда Ҳожи Муиннинг 1922–23 йилларда ўзи мұхаррирлик қилған «Мехнаткашлар товуши» (1922), «Зарафшон» (1923) газеталарида чол этган мақолалари мұхим аҳамиятга эга. Беҳбудий ҳақида 70-йиллардан бугунги кунгача эълон қилиниб келаётган Солиҳ Қосимов, Аҳмад Алиев, Наим Каримов, Сироҗиддин Аҳмедов, Шерали Турдиев ва бугунги ёш тадқиқотчилар Ҳалим Сайид, Нормурод Авазров, Зебо Аҳророва ишларининг барчасида мана шу Ҳожи Муин маълумотлари асос қилиб олинади¹.

¹ Аслида ҳам Ҳожи Муин (1883–1942) Беҳбудийни яқиндан билган, унинг эътиборига сазовор бўлған ҳамкасабаси, шогирди эди. 1914 йилда Беҳбудий ҳаж сафарига кетар экан, «Ойна» журналининг мунаққат мұхаррири қилиб Ҳожи Муинни қолдирғанлиги маълум.

Унинг келтиришича¹, Маҳмудхўжа Беҳбудий 1875 йилнинг 19 январида (ҳижрий 1291, 10-зулҳижжа²) Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келган. Отаси Беҳбудхўжа Солиҳхўжа ўғли туркистонлик, Аҳмад Яссавийниң авлодларидан, она томондан бобоси Ниёзхўжа урганчлик бўлиб, амир Шоҳмурод замонида (1785–1880) Самарқандга келиб қолган.

1894 йилда отаси имом-хатиблик билан шуғулланиб келган Беҳбудхўжа вафот этади. Ёш Маҳмудхўжа тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқнинг тарбия ва қарамоғида ўсиб вояга этади. Араб сарфу наҳвни кичик тоғаси Одилдан ўрганади. 18 ёшидан қозихонада мирзолик қила бошлайди. Дарвоҷе, Беҳбудийниң мактаб-мадраса ҳаёти ҳақида ҳам маълумотлар ниҳоятда кам. Унинг замондошлари билан бўлган сұхбатларидан аён бўладики, Беҳбудий дастлаб Самарқанд мадрасасида, сўнгроқ Бухорода яхшигина таҳсил кўрган. Анъанавий мадраса илмини пухта эгаллаган Беҳбудий 1915 йилда этнограф Г. Андреев саволларига жавоб берар экан, мадраса таҳсилини алоҳида тилга олгани маълум³. Хуллас, анъанавий таҳсил, сўнг эса ўз устида кунт ва сабот билан ишлаш орқали у шариатнинг юксак мақомлари – қози, муфти даражасигача кўтарилади.

Таҳмин қилиш мумкинки, ёш Маҳмудхўжа дунёқарашининг шаклланишида Русия жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспралиниң хизмати катта бўлган. Шарқу Фарбнинг тарих ва маданиятини чуқур билган, араб, форс тиллари билан бир қаторда инглиз, немис, француз тилларида ҳам эркин сўзлаша олган бу киши 1881 йилда рус тилида «Русия мусулмонлиги» китобини ёзди. Бу китобда у, Русияда яшовчи барча мусулмонларнинг ўзлигини сақлаб

¹ Қаранг. Ҳожи Муин. Маҳмудхўжа Беҳбудий. «Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 25 март.

² Айрим тадқиқотларда бу сана 1874 йил март («Совет Ўзбекистони санъати» ж., 1989 й., 2-сон) деб, бизнингча, янглиш кўрсатилиди 1291 йилнинг бошланиши (1-муҳаррам) 1874 йилнинг 18 февраль чоршанба кунига тўғри келади. (Қаранг. Таблица согласования... Х. К. Баранов, Арабско-русский словарь, М., 1977, 940–942 бетлар.) Зулҳижжа сўнгги ойдир. Унинг 10-си 335-кун бўлиб, жамланганда 1875 й. 19 янв. келиб чиқади.

³ Андреев Г. Самаркандский журнал «Ойна» и его редактор-издатель Махмуд Ходжи Бегбуди, «Туркестанские ведомости» газетаси, 1915, 17 сент.

қолиш йўли битта, у ҳам бўлса, маърифат ва у орқали мамлакатнинг ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаётига тенгма-тенг аralashiшга эришмоқдир, деган фикрни илгари суради. Бу йўлдаги биринчи қадам «усули жадид», «усули савтия» номлари билан тарихга кирган янги мактабларни ташкил қилиш бўлди¹. «Ал-он Русиядаги минглар ила низомлик мактаблар ва собиқ нашр бўлган ва ҳозир феълан нашр бўлиб турган юзлар ила исломий мажалла ва жаридаларнинг барча муҳаррир ва муридлари ул зоти сутуда сифотни шогирдлари дурлар², деб ёзган эди Беҳбудий 1914 йилда.

1884 йилда И smoilbekning машҳур «Таржумон» газетасига обуна бўлган 1000 кишининг 200 таси Туркистондан эди.

И smoilbek 1892 йилда Туркистондаги мактабларни ислоҳ қилиш, «усули савтия»ни жорий этиши тақлифи билан генерал-губернатор барон Вревскийга мурожаат этди³. Жавоб ололмагач, 1893 йилда Тошкентга келади, Самарқанд, Бухорода бўлади. Маҳаллий халқ билан таплашиб, дастлабки

¹ Гаспрали 1884 йилда Боқчасаройда бир мактаб очади ва унга «усули жадид мактаби» деб ном беради. «Мусулмонлар аввал бу мактабга унча ишонқирамай қарадилар, – деб ёзали у бу ҳақда. – эммо биринчи оммавий очиқ имтиҳондан сўні уқувчиларнинг сони бирданнiga 9 дан 30 болага кўпайди... ўқитиша «усули савтия» (товуш усули) қўлланилиши туфайли, менинг раҳбарлигимда хўжа (муаллим) болаларга олти ойда туркча ва арабча ўқитишини, туркча ёзиш ва бошланғич диний қоидаларни ўргатишга мувваффақ бўлди» (қаранг, «Гулистон» ж., 1995 йил, 2-сон).

² «Ойна» ж., 1914 й., 50-сон.

³ Барон Вревский. Гаспрали хатини Туркистон ўқитувчилар семинарияси директори. «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири, машҳур миссионер Н. П. Остроумов билан Туркистон ҳақида кўплаб китоблар ёзган В. П. Наливкинларга бериб, уларнинг бу борадаги фикрларини сўрайди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам Гаспрали тақлифларини рад этадилар. Остроумов ёзма жавобида шундай муҳим масаланинг «Туркистонта мутлақо алоқаси бўлмаган (?) жаноб Гаспринский... томонидан муҳокама қилиниши йўл қўйиб бўлмайдиган иш» деб ҳисоблайди. «Файрижинсларни руслаштириши сескин ва ишончсизроқ тарзда бораётганидан ниҳоятга қайтурганлигини» изҳор этади ва «Гаспрали сингариларни» «энг зарарли қишилар» сирасига киритади.

Гаспрали мурожаати («Туркистон генерал-губернаторига мактуб») ва «Остроумовининг жавоби» тарихчи С. Холбоев томонидан «Гулистон» журналининг 1995 йил 2-сонида эълон қилинди.

Барон Вревский ҳар икки мутахассис муносабатини аниқлагач, Гаспрали хатига: «Оқибатсиз қолдирилсиз», – деб имзо қўяди.

янги усул мактабларини очишга муваффақ бўлади. Сўнг 1897 йилда яна Туркистонга келади...

Барча нарсага қизиқувчан Маҳмудхўжанинг Яқин ва Ўрта Шарқда номи танилган Исмоилбек Гаспралининг Туркистон сафарларидан бехабар қолиши қийин эди. Тўғри, Исмоилбек келиб Туркистонда очиб кетган янги мактаблар узоқ давом этмади, гайришаръий сифатида мутаассиблар томонидан ёпиши. Лекин «Таржумон»нинг муштарилиари кўпайиб борди. Устоз-шогирд муносабатлари самимий дўстликка айланди. Беҳбудий ўз хотираларида устоз билан учрашувларини ихлос ва муҳаббат билан тилга олади.

1899–1900 йилларда Беҳбудий бухоролик дўсти Ҳожи Бақо билан ҳаж сафарига чиқади¹. «1318 санаи ҳижрияси тавофи Байтуллоға Кафказ йўли ила Истанбул ва Миср ал-Қоҳира воситаси-ла бориб эдим. Муддати сафарим саккиз ойдан зиёда чўзилуб эди»², — ёзади Беҳбудий бу ҳақда. Дунё кўриши изсиз кетмайди. Сафар янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳмалайди. Унинг ташабbus ва ғайрати билан 1903 йилда Самарқанд атрофидағи Ҳалвойи (С. Сиддиқий), Ражабамин (А. Шакурий) қишлоқларида янги мактаблар ташкил топади. Адид ушбу мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади. Кетма-кет унинг «Рисолаи асбоби савод» (1904), «Рисолаи жуғрофияи умроний» (1905), «Рисолаи жуғрофияи Русий» (1905), «Китобат ул-атфол» (1908), «Амалиёти ислом» (1908), «Тарихи ислом» (1909) каби китоблари пайдо бўлади.

1903 йилда Ҳалвойида қурилган мактаб биноси ҳозир ҳам сақланиб келмоқда. Шакурий мактабини эса Беҳбудий 1908 йилда Самарқандга ўз ҳовлисига кўчириб олиб боргани маълум.

Тошкентда, Фарғона водийсида янги мактаблар ташкил топа бошлиди. Ибрат, Мунавварқори, Авлоний, Сўфизода номлари тилга тушади. Булар ҳали киғоя эмас, миллат болаларини тараққий топган шаҳарларга ўқишига юбориш керак. Мирмуҳсин Шермуҳамедов ва бир қатор ўзбеклар Марказий Русията – Уфадаги «Олия» мадрасасига йўл оладилар. «Олия»

¹ Қаранг. Ҳожи Мунин. Маҳмудхўжа Беҳбудий. «Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 25 март.

² Қаранг. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Қасди сафар, «Ойна» ж., 1914 й., 31-сон.

да ўндан ортиқ ўзбек ўқииди. 10-йилларда Варшавада, Олмонияда, Москва, Петербургда ўзбеклар ўқигани маълум. Маҳмудхўжа 1903–1904 йилларда Москва, Петербургга боради, 1906 йилда Қозон, Уфа, Нижний Новгородда бўлади. Булар саёҳат эмас, хизмат сафари эди. Масалан, Нижний Новгородда 1906 йилнинг 23 августида Русия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммоларига бағишиланган қурултой чақирилади. Беҳбудий бу қурултойда туркистонликлар гуруҳини бошқарали ва катта нутқ сўзлайди¹.

25 кунга чўзилган бу сафар ҳақида Беҳбудий сўнгроқ шундай маълумот берган эди: «1325 санаи ҳижриясинда Русия мусулмонларининг муҳтарам зиёли ва акобирларининг Нижни Ёрминкасингда миллий ишлар тўғрисида машварат қила турган мажлисиға мушарраф бўлмоқ учун Ўрунбург йўли ила Масқуф, Петербург, Қозон воситаси-ла Нижни Новагўрд бориб эдим»².

Маърифат учун биргина мактаб кифоя қилинмасди. Замон ва дунё воқеалари билан танишиб бормоқ, миллат ва Ватанинг аҳволидан, кундалик ҳаётидан огоҳ бўлмоқ керак эди. Бинобарин, миллат учун шундай ойна керак эдики, унда у ўз қабоҳатини ҳам, малоҳатини ҳам кўра олсин.

Мана шу эҳтиёж ва зарурат Беҳбудийни театр ва матбуот сари бошлади. «Падаркуш» шу тариқа майдонга келди. Бироқ унинг дунё қўриши осон кечмади. Бунга сабаб: биринчидан, чор ҳукумати мустамлака Туркистонининг маърифат йўлига кириб, ўз ҳукуқини танишидан манфаатдор эмас эди. 1916 йилдаги Туркистон генерал-губернатори Н. Р. Куропаткиннинг ўз кундалигига ёзган ва бугун жуда машҳур бўлиб кетгган: «Биз тубжой халқни тараққиётдан, мактабдан, рус ҳаётидан 50 йил четда тутдик», – деган сўзларини эслаш кифоя. Иккинчидан, турғунлик ва тутқунлик туфайли авж олган жаҳолат, мутаассиблик. «Кимики саҳнада кўрсанг, они жасорати бу», – деб ёзган эди шоир Тавалло. Бу, бежиз эмас. (Хуллас, 1911 йилда ёзилган «Падаркуш» драмаси 1913 йилдагина босилиб чиқали. Китоб жилдидаги: «Бородино жанги

¹ Қаранг. А. А. Писковский. Революция 1905–1907 годов в Туркестане, М., 1958, 559-бет. 1905 йилдан Русия мусулмонлари сиёсий фаллашдилар. 1905 йил 15 августда Нижний Новгородда уларнинг I съезди, 1906 йил 13–23 январда Петербургда II съезди чақирилди. «Русия мусулмонлари иттифоқи» тузилди.

² «Ойна» ж., 1914 йил, 31-сон, 598-бет.

ва Россиянинг французлар босқинидан ҳалос бўлишининг юбилей санасига бағишиланади», — деган ёзув ва унинг Тифлис цензурасининг рухсати билан чоп этилиши шуни кўрсатадики, иш осон кўчмаган. Пьеса босилиб чиққандан кейин ҳам, уни саҳнага қўйиш учун яқин бир йил вақт кетди. Муаллиф бу ҳақдаги хатларга жавобан: «Ўйнайтургон одам йўқ. Азбаски, Туркистонда бекор одам йўқки, ҳалқ учун ишласа. Бекор киши йўқки, театру саҳнасига чиқиб, «масхарабозлик» қиласа»¹, — деб ёзади.

«Падаркуш» — ўзбек драмачилигининг ҳамма яқдил эътироф этган биринчи намунаси. Мутахассислар уни ҳам жанр, ҳам мазмунига кўра янги ўзбек адабиётини бошлаб берган бир асар сифатида баҳолайдилар. Муаллиф «Миллий фожиа» атаган 3 парда 4 манзарали бу драма ҳажман жуда ихчам, мазмунан ниҳоятда содда ва жўн. У жаҳолат ва нодонлик ҳақида ўқимаган боланинг бузук йўлларга кириб, ўз отасини ўлдиргани ҳақида ҳикоя қиласи. Орқа-олдини ўйламаган бойнинг Тошмурод исмли ўғли бор. Ўғлини ўқитмайди, оқибатда у кўча безориларига қўшилади. Ресторанда майшатта пули етмай, шерикларини тунда уйига бошлаб келади. Бой уйғониб, уларни сезиб қолади, лекин уни ўлдириб, пулинни олиб кетадилар. Хулоса: жаҳолат ва нодонлик отанинг ҳам, боланинг ҳам бошига етади. Агар бутун миллат шу ахволга тушса-чи?!

«Падаркуш» дастлаб, Самарқандда 1914 йилнинг 15 январида саҳнага қўйилди. «Халқ ниҳоят кўп келиб, белат етмагани ва жойни йўқлиги учун уч-тўрт юз киши қайтиб кетди»², — деб ёзади маҳаллий матбуот.

Яна ўша ерда ўқиймиз: «Белатлар бир-икки кун аввал ёшларни ғайрати илан сотилиб тамом бўлуб эди. Баъзи кишилар белатларини икки баҳоға фойдаси илан бошқага сотдилар. Соат еттидан минглаб ҳалқ ибратхонага ҳужум қилган. Аммо белат йўқ, Уч сўм³ бериб, тикка турмоқға ҳам рози, яна ер йўқ...»

Спектакль ўз майшатига ўралиб дунёни унуглан миллатдошларга чақмоқдек таъсир этди. Унда бой ролини Аб-

¹ «Ойна» ж., 1913 йил, 5-сон.

² «Ойна» ж., 1914 йил, 14-сон.

³ Муқояса учун: 1914 йилда 2 сўмга ўртacha бир қўй келган.

дусалом Абдураҳим ўғли ўйнаган эди. «Бойни ҳамбоза (хуррак) ва уйқуси ҳамда ҳаракатидан аҳоли ихтиёrsиз ва фосиласиз куларди», — ёзади тақризчи. «Домла (Мардонқул Шомаҳмуд ўғли) ва зиёли (Мирза Нўймон Мулла Фозил муфти ўғли) ни насиҳати ҳалойиқни қўнглига таъсир этарди, ҳатто, вайзу пандга йиғлаганлар бор эди» — ўқиймиз тақризда. Айниқса, бойнинг ўз ўғли ёрдамида ўлдирилиб, мол-дунёсининг фаҳшу ишрат учун олиб кетилиши воқеалари кишиларни ларзага солган. «Бу фаже ва аламлик манзарани парда ёлар. Ҳалқта ҳаддан зиёда таъсир. Баъзи кишилар фожиадан кўз юмарлар...»

Чамаси, асарнинг ижроси ҳам баланд савияда бўлган. Тақриздаги: «Рус, яхудий ва мусулмонлар таҳсин этарди. Ҳатто, 20 йилдан бери театр маъмуранияндаги одамлар таъриф қўлурди... Аҳолидаги олқиши ибратхонани гумбирлатур...» — деган жумлалар шунга ишора қиласи.

Тошкентда 1914 йилнинг 27 февраляда қўйилди. Авлонийнинг «Турон» труппаси Колизей (ҳозирги Савдо биржаси биноси) да ўз фаолиятини мана шу «Падаркуш» билан бошлаган эди. Спектакль олдидан машҳур Мунавварқори театрнинг жамият ҳаётидаги роли ва ўрни ҳақида нутқ сўзлайди. Бой ролини Абдулла Авлонийнинг ўзи ижро этади. Маҳаллий матбуот бу кунни «тарихий кун»¹ деб ёзади.

«Турон» труппаси 1914–16 йилларда бу спектакль билан бутун Фарғона водийсини айланиб чиқди. «Падаркуш» Туркистонни жунбушта келтирган қирғинбарот инқилоб йилларида ҳам саҳнадан тушмади. Бир томондан, миллатни маърифат ва тараққиёт сари ундашда буюк роль ўйнаган бўлса, иккинчи ёқдан, профессионал ўзбек театри ва драмалигининг майдонга келиши ҳамда тараққиётида мухим хизмат қилди.

Бу асарнинг ўз даврида адабий ҳаракатчиликка етказган таъсири ҳақида қайдлар кўп. Бунинг шоҳиди сифатида Абдулла Қодирийнинг машҳур: «1913 йилларда чиқсан «Падаркуш» пъесаси таъсирида «Бахтсиз күёв» деган театр китобини ёзib юборғонимни ўзим ҳам пайқамай қолдим», — деган эътирофини эслаш кифоя. 1916 йилда Тошкентга келиб Колизеяда «Турон» нинг қатор спектаклларини кўрган

¹ Қаранг. Туркистон вилоятининг газети (ТВГ), 1914 й., 18-сон, 2 март.

А. Н. Самойлович ёзади: «Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун кутгилган ҳол эди... Янги адабиётнинг маркази – Самарқанд... Ёш қаламқашларнинг бош илхомчиси самарқандлик муфти Маҳмудхўжа Беҳбудийдир»¹.

Драманинг биргина ўзбек эмас, татар, озарбойжон театрчилигига ҳам таъсири ҳақида гапириш мумкин. Туркистонда шу йиллари Заки Боязидский, Алиасқар Асқаров, Сидкӣ Рӯҳилло, Илёсбек Ошқозорский каби кўплаб қардос режиссёrlар фаолият кўрсатганини хотирга олайлик.

1913 йилдан Беҳбудий матбуот ишлари билан шуғулланади. Апрелдан «Самарқанд» газетасини чиқаради. Газета туркий ва форсий тилларда, ҳафтада икки марта, дастлаб икки, сўнг тўрт саҳифада чоп этилган. 45 та сонидан кейин моддий танқислик туфайли чиқиши тўхтаган. Ўша йилнинг 20 августидан у «Ойна» журналини чиқара бошлайди. Бу суратли ҳафталик мажалла, асосан, ўзбек тилида бўлиб, унда ихчам форсий шеър, мақолалар, русча эълонлар ҳам бериб бориларди... «Бошда ҳафтада бир марта ва иккинчи йилдан эътиборан 15 кунда бир қатла чиқиб, йигирма ой чамаси давом қилди... Кафказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркиягача тарқалар эди... Жадидларнинг севикли журналлари эди. Шунинг учун улар томонидан ҳурматланди, севилиб ўқилди»², – деб ёзган эди Зиё Said. Журнал редакцияси муҳаррирнинг Янги шаҳардаги уйида (Решетников, 3; ҳозир Мирсаид Барака, 1, алоқа ходимлари касаба уюшмасининг вилоят ташкилоти биноси) жойлашган.

Беҳбудий шу йиллари нашр ишлари билан қизгин шуғулланди. «Нашриёти Беҳбудия» номи билан ўз хусусий нашриётини очди. Фитратнинг «Баёноти сайёҳи ҳинди» асарини 1913 йилда русчага таржима қилдириб, нашр этди³. Туркистон харитасини тузиб босмадан чиқарди. Кутубхона-

¹ Самойлович А. Драматическая литература сартов. Вестник, «Имп. об-ва вост.», № 5. Петроград, 1917, 4-бет.

² Зиё Said. Таъланган асарлар. Т., 1974, 44–45-бетлар.

³ Қаранг. Писковский А. А., Революция 1905–1907 гг. в Туркестане, М., 1958. 546-бет. Дарвоҳе, бундан икки йил олдин Фитратнинг «Мунозара» асари ҳам тилига таржима қилинган экан. Бироқ у чор маъмуриятининг махсус хизмати учун мўлжалланган бўлиб, алоҳида кишиларгина фойдаланганлар. Таржима полковник Ягелло томонидан амалга оширилган (Қаранг: Писковский А. А., ўша бет).

ни йўлга қўйди. Ўша давр вақтли матбуотида «Беҳбудий кутубхонаси» ҳақидаги хабарларга тез-тез дуч келасиз.

1914 йилнинг 29 майида Беҳбудий иккинчи бор араб мамлакатларига саёҳатга отланади.

Муаллиф саёҳати арафасидаги кайфиятини шундай ифодалайди. «7 санадан бери икки дафъа Бухоро ва бир дафъа Фарғонани зиёратидан бошқа сафарга чиққаним йўқ эди. Азбаски, тириклик касалиға мубталолик, рўзгор қайдига гирифторлик саёҳат неъматидан маҳрум этар. Етти йиллик хонанишинлик, дигар тарафдан алойиқи рўзғор, тижорат ва 7–8 рисолалар таҳхир ва нашри, дорулқазо ишлари, хусусан, бир санадан бери собиқ «Самарқанд» жаридаси ва ҳозирги «Ойна» идорасининг ишлари руҳан ва жисман заиф этди. Аъзоу ҳавосларга касолат пайдо бўлди. Сингир (асаб)... гайри мунтазам ишлайдур. Атиббо истироҳат ва саёҳатга машварат берарлар. Табиат у қадар ноқобил ва бузуқки, саёҳатдан ҳам нафрат этар, истамаз».

Шунга қарамасдан, сафарга чиқмаса бўлмайди. Аввало, «Кутубхонаи Беҳбудия» учун Истанбул, Миср, Крим, Кавказ, Қозон, Русия ва хорижиянинг манзаралари, иморатлари, кишиларининг суратлари, турли-туман қолип (клише)-лар ва яна бошқа жуда кўп нарсалар керак. Хуллас, бормаса бўлмайди. Маршрут: Кавказ, Крим, Истанбул, Юнонистон, Байрут, Миср Қоҳираси ва яна орқага – Истанбулга қайтиб, темир йўл билан Булғористон, Австрия ва Берлин орқали Русияга, ундан Туркистонга келиш. Муддати икки ой. Биринчи июнга қолмай йўлга тушиш керак. Беҳбудий Петербургда бўладиган Миллий мажлис маслаҳатига таклиф қилинган эди. Саволларга жавобини ёзиб юборади, узрини айтади. Хуллас, 29 майда йўлга гушади. Поездга ўтириб Байрамали орқали Ашҳободга ўтади. Красноводскдан пароход билан Бокуга боради. 2 июнда Минералние Води – Кисловодск – Пятигорск, Железнодорск – Ростов – Одессани кезиб, 8 июнда Истанбулга кириб келади. Ундан Адирнага саёҳат қиласди. Яна Истанбулга қайтиб, 21 июнда сув йўли билан Қуддусга йўл олади, Байрут, Ёфа, Халил ар-Раҳмон, Порт Said, Шом шаҳарларини томоша қиласди. Саёҳат июлнинг бошларига ҳам давом этади...

Саёҳат хотиралари ҳар жиҳатдан фоят муҳим бўлиб, Беҳбудий уларни ўз журнали «Ойна» нинг 1914 йил сонла-

рида мазкур ном остида пенима-пеш бериб боради (ҳозирча 18 сонда учратдик)¹.

«Саёшат хотиралари»нинг биринчи қисми журналнинг 14 июнь 34-сонидаги чоп этилган. Муаллиф унга «31 май, Баҳри Ҳазар. Маҳмудхўжа» деб имзо чекади. Рақамлаш ва сана ҳамда ёзилган жойини кўрсатишта биринчи олти сонидагина риоя қилинган. Бу «Хотиралар» ҳам маърифий, ҳам адабий-эстетик жиҳатдан ниҳоятда муҳим. Улар адабиётимиздаги анъанавий тарихий-мемуар жанрининг XX аср бошидаги ўзига хос намунасиdir. Муаллиф бу мемуарларда йўл таассуротларига, машҳур ёхуд оддий кишилар билан учрашувларининг ибратли томонларига кент ўрин беради. Қайси шаҳарга бормасин, унинг тарихи, обидалари, у ердан чиққан буюк зотлар ҳақида маълумотлар тўплайди. Турли-туман миллатлар, уларнинг урфудумлари, турмуш маданияти билан қизиқади. Қишлоқлардаги деҳқончиликдан тортиб, шаҳарлардаги эскалатор («осонсур») гача унинг эътиборидан четда қолмайди. Айниқса, дин, эътиқод масалаларига катта аҳамият беради. Қадимий муқаддас обидалар, Расулulloҳ пойқадами теккан қутлуғ даргоҳлар, хусусан, Қудуси шарифдаги машҳур Масжид ал-Ақсо зиёратидан ниҳоясиз завқ-шавққа тўлади. Саждага бош қўяркан, дилининг туб-тубидан Оллоҳ иштиёқи қалқиб чиқади. «Оҳ, на руҳоний ҳолатлар, на лазиз важдангиз убудиятлар, на ашкрез ноз-ниёзлар... Нуроний, фусункор, порлоқ мозийким, аният асари кудсият самари минг бу қалар сана сўнгра бизни маҳвият даражасинда келтурад», – деб ёзди у.

Муаллиф Оллоҳга нидо қиласди: «Илоҳо, у азиз ва фаол бандаларинг ҳурматиға бизга басират бер. Эшитар қулоқ, англар ақл бер...

Эй Оллоҳи азим уш-шон. Бу магар сенинг ғазабингмидур. Афв эт, биз инсонларни. Ҳидоят эт. Ер юзинда сулҳ ва силоҳи умумий ато айла. Инсонларға инсоният бер. Золимларни қаҳр эт, маҳв бўлсун зулм. Яшасун адолат ва ҳаққоният, омин...»

«ЎзАС» ҳафталити Ингеборг Балдауфнинг мазкур хоти-

¹ Афсуски, журналнинг 1913 йил 20 августдан 1915 йил июнгача чиққан 1720 саҳифалик 68 сонининг тӯла, мукаммал комплектини топиш анча қийин. Олмон олимаси проф. И. Балдауф ҳам Москва, Ленинград, Хельсинки кутубхоналаридаги «Ойна» саҳифаларининг сукутли эканлигидан зорланган эди (қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 й., 21 май, 21-сон).

раларнинг олмонча таржимаси муносабати билан ёзилган «Маҳмудхўжа Беҳбудий Фаластинда» (1993 № 21) мақоласини зълон қилди. Муаллиф унда Беҳбудий кузатишларининг ўзига хослиги ҳақида ёзган, адид қалбини ўртаган энг катта дард – эрк ва маърифат эканлигини айтган.

Беҳбудийнинг ушбу сафари билан бугунги кун орасида 80 йилдан ортиқроқ тарих турибди. Саксон йилда муболагасиз саккиз юз йиллик воқеалар бўлиб ўтди. Шуларга қарамай, «Хотиралар»даги маърифий руҳ, изтироб тўла фикр-мулоҳазалар, муаллифнинг ташна нигоҳи сизни бефарқ қолдирмайди. Хусусан, Ватан туйгуси бугун сиз билан биз учун айтилгандек туюлади. У Куддуси шарифдаги Ҳазрати Довуд мақбарасини, Биби Марям ва Ҳазрати Исо калисоларини зиёрат қилас экан, тошкентлик ёш бир атторга дуч келади. «Дўкониға бир оз ўлтурдик,— ёзади Беҳбудий,— мамлакатдан сўради. Кўлиға бир неча нусха «Ойна» ва Туркистон харитасини бердим. Аҳли савод экан. Тошканд шахрини кўрсатдим. Беихтиёр харита устиндаги Тошкандни ўпид, кўзига суртди. («Ҳуббул ватани мин ал-иймон».) Хусусан, ватан ва аҳли диёрни қадри мусофиратга маълум бўлур. Ҳақиқатан ватан муқаддасдур. Қадрини билмоқ керак».

«Ойна» журнали маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-хукуқига, тил-адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилган. Айниқса, тил масалалари мұхаррирнинг ҳамиша дикқат марказида бўлган. Беҳбудий миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни шарт ҳисобларди. Масалан, журналнинг 1913 йил 20 авгууст, биринчи – ниптиона сонидаёқ, «Икки эмас, тўрт тил лозим» деган мақола билан чиқсан эди.

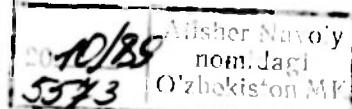
Фитратнинг журналда босилган мақолаларидан бири «Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдур» деб номланган. «Тушундигим замон кўнглум ёнар, йигламоқ истарман, кўзёшларим келмайдур», деб бошли нар эди мақола. Адид тараққиёт ва турмушда Овруподан ер ва осмон қадар узилиб қолган Туркистоннинг фожиали аҳволидан сўз очган эди (1915 й., 7-сон). «С. А.» имзоли кишининг «Ҳар миллат ўз тили или фаҳр этар» (1914 й., 35-сон) мақоласида бошқа тилларни ўрганиш қаторида ҳар бир миллат ўз тилининг муҳофазаси билан шуғулланиши шарт, деган

фикр жуда кўп далиллар билан исбот қилиб берилади. «Агарда тил ва адабиётимизни муҳофаза қилмай, анга ажнабий лугат ва сўзларни кўша берсак, бир оз замонда тил ва миллиятимизни йўқотурмиз. Миллиятимизни йўқотганда диёнатимиз ўз-ўзи ила албатта, йўқолтур», – деб ёзади муаллиф ва «Бас, бизга тилимизни ажнабий сўзлардан муҳофаза қилмоқлик энг биринчи муҳим бир вазифадур», – деб хулоса чиқаради.

Журналнинг 1915 йил 11–12-сонларидаги босилган Беҳбудийнинг «Тил масаласи» мақолосида тилларнинг ўзаро муносабати ҳақидаги баҳс давом этади. Улуғ маърифатчи тилларнинг бир-биридан ўринли лугат олишини табиий жараён деб қарайди. Энг бой тиллардан бўлган инглизчанинг ҳам «ўн минглар ила бетона лугатларни мажбуран олганлигини» далил қилиб кўрсатади ва масаланинг бошқа жиҳатига – ягона адабий тил, тил бирлигига дикқатни қаратади.

Беҳбудий адабий танқидга катта эътибор берди. Навоийлан кейинги бир неча асрлик сукунатдан сўнг бу соҳанинг хос хусусиятларини тайин этиб, адабиётда унинг тенг хукуқлити масаласини ўртага кўйди. «Танқид сараламоқдур» (1914 й., 27-сон) деб номланган эди унинг ушбу мавзуга багишланган жiddий мақолаларидан бири.

Туркистон забт этилгач, руслар маҳаллий халқда «сартлар» деб ном бердилар. Н. Остроумовнинг бир китоби худди шундай номланганлиги ҳаммага маълум. Бу сўз аслида турли вақтда турли этник қатламга, тоҳо социал қатламга нисбатан айтилган. 10-йилларда бу сўз атрофида яна баҳс кетди. Чунончи, Бухоро амирининг русчага таржимони Баҳромбек 1911 йилда «Шўро» журналига: «Биз, Туркистон ва Бухоро халқининг турклиги маълум бўлиб туриб... на учун сарт атайдурлар?» – деган савол билан мурожаат қиласди. Журналнинг 19-сонида Беҳбудийнинг: «Сарт сўзи маъхуллур», – деган жавоби босилади. 24-сонида эса самарқандлик Бақохўжа «Сарт сўзи аслсиздур» деган мақола билан чиқади. Бу билан баҳс босилгандай бўлади. Бироқ орадан 2–3 йил ўтиб, «Садойи Фарғона»нинг 1914 йил 30-сонида Мулла Абдуллабек деган кишининг «Сарт сўзи маълумдур» деган мақоласи босилади. Табиийки, Беҳбудий ундан қаноатланмайди, чунки унда мавзуга доир бирор янги гап айтилмагани ҳолда, «маълум» деб даъво қилинган эди. Шу сабабли Беҳ-

будий «Сарт сўзи маълум бўлмади» деган мақола ёзиб, «Садойи Фарғона» га юборади. Бироқ газета мақолани босмайди. Шундан сўнг муаллиф мақолани ўз журналида (1914 й. 39-сон) беришга мажбур бўлади.

Журналда Беҳбудийнинг «Сарт сўзи мажхулдор» мақоласи ҳам қайта босилган. Мақола ҳажман салмоқди, журналинг бир неча сонида давом этган. Адид ушбу калиманнинг халқона этимологиясидан тортиб, Алишер Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Абулғози Баҳодирхоннинг асарларигача, Н. Остроумов китобидан Д. Г. Логофетнинг «Бу хоро хонлиги»ю Л. М. Будагов луғатларигача, И. И. Гейер «Саёҳатнома»ларидан А. Вамбери «Кундаликлари»гача, жадидчилик ҳаракатининг Аҳмад Заки Валидийдан Исмоилбек Гаспринскийгача бўлган намояндаларининг бу соҳадаги кузатишларини тўплаб, холосалайди.

Адиднинг барча тарихий-илмий мавзудаги мақолалари сингари бу ҳам ўтмишга камоли эҳтиром ва эътиқод билан ёзилган. «Қабиласини(нг) исмини ва етта отасининг отини билмайдургонларни «қул» — «маркүқ» дерлар», — деб ёзади у (1914 йил, 23-сон, 340-бет). Бу сўз Ч. Айтматов туфайли «манқурт» бўлиб, янги умрини бошлади.

Беҳбудий, миллат ўзини англагандагина ижтимоий-сиёсий масалаларга бошқалар билан тенг аралаша олади, деган фикрда бўлди. Шунинг учун ҳам тарихта алоҳида эътибор берди.

«Ҳаёт ва мамот масалалари қадар муҳим бўлган неча масалалар кўзимиз олдиға турган ҳолда аларни эҳмол этуб, фақат сарт сўзи или шуғулланиб, фурсатларни бўшқа ўткармоқлик яхши эмас», — деб ёзади у. «Лекин, — давом этади, — ёвруполилар қошида миллият масаласи муҳим ва муқаддас туттилган бир замонда бизлар ҳам миллият масаласидан саналган «сарт» ҳақида гоҳ-гоҳ баҳс этуб, миллиятизмни хотирлаб турганда, зарар кўрмасмиз».

Умуман, Беҳбудийнинг публицист сифатидаги фаолияти адид истеъодининг жуда ёрқин бир қиррасини ташкил этади. У ўз умри давомида юзлаб мақолалар ёзди. Ўзининг Миллат ва Ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини кўпроқ мақола ва чиқишиларида ифода этди. Баъзилар унинг мақолалари аддини 200, бошқалар 500 деб белгилайдилар. Унинг барча ёзганлари ҳисоблаб чиқилмаган, ҳатто, аниқ-

ланмаганлари қанча. Муаллифлар ўзларининг исми шарифларини ўз газета-журналларида кўп-да кўявермаганлар. Ҳар қандай ҳолда ҳам Беҳбудий ғоят сермаҳсул қаламкаш эди. Муҳими шундаки, у XX аср бошидаги Туркистоннинг йирик сиёсий арбоби эди. Унинг Миллат ва Ватан тақдирни ҳақидаги барча қарашлари, аввало, мана шу мақолаларида акс этган эди. Бу жиҳатдан унинг 1906 йил 10 октябрда «Хуршид» газетасида (6-сон) босилган «Хайрул умури авсатухо» («Ишларнинг яхшиси ўртачасидур») мақоласи характерли. Бу мақола узоқ йиллар шўро тарих фани нуқтаи назаридан баҳоланиб Беҳбудийни қоралаш учун нишон бўлиб келди. Гап шундаки, Беҳбудий ўша 1906 йилдаёт социалистик таълимотни ва уни Россияда амалга оширишга бел боғланган Ленин партиясини кескин рад этган эди. Муаллиф мақолада Русиядаги мавжуд сиёсий партиялар ҳақида тўхтальгандаги қуйидагиларни тилга олади:

1. Мустабид фирқаси (хукумат партияси).
2. Машрутai авомия (кадетлар партияси).
3. Иштирокиони оммавион (социал-демократлар партияси).
4. Русия мусулмонлари иттифоқи¹.

Беҳбудий «иштирокиони оммавион»нинг «шариатга зид» томонларига диққатни қаратади ва уни «хаёлий», ҳатто, «заарарли» («бу тоифага қўшилмоқ биз, мусулмонлар учун ниҳоятда заарарликдир») ҳисоблайди. Кадетлар партиясини кўлладайди. «Русия мусулмонлар иттифоқи»нинг ҳам, позицияси кадетларга яқин эканлигини тъъкидлайди². Табиийки, бу фикрда у якка эмасди. Унинг бу хусусдаги фикрлари устози Исмоилбек Гаспринскийнинг «мазҳаби иштиро-

¹ «Русия мусулмонлари иттифоқи» Русия мусулмонларининг 1906 йил 13–23 январда Петербургдаги II съездидан тузилганини юқорида айтган эдик. Тарихчи А. А. Пясковскийга ушибу ташкилот Беҳбудий томонидан партия сифатида тилга олиниши ва умумян, муаллифнинг сиёсий қарашлари ёқмайди, шекилли, уни «ғирт саводсиз»га чиқариб кўяла (қаранг: А. А. Пясковский, Революция 1905–1907 годов в Туркестане, М., 1958, 559-бет).

² Русия мусулмонларининг 1905 й Нижний Новгородда бўйлган I съездидан калетлар партиясига қўнилиш таклифи билан чиқсан, II съездда эса бу қарор билан тасдиқланган (қаранг: юқоридаги асар, 544-бет). 1917 йилда Беҳбудий, Мунавварқори кўплаб Бухоро жадидлари қаторида кадетлар қарашидан ҳам қайтганлар (қаранг: Заки Валиди Туган, Воспоминания, Уфа, 1994, 186-бет).

киюн»ни қаттиқ танқил қылған «Оврупо маданиятига бир назари мувозана» рисоласи ва «Дор ур-роҳат мусулмонлари» ҳамда «Юз йилдан сүнг 2000-сана» романларидаги мулоҳазаларга таянар эди. Беҳбудий ҳам ўз устози каби социализмни зўравонлик ҳисоблади, ижтимоий тенглигни адолатсизлик деб билди. Шахс манфаатдорлигига, миллат равнақида тараққиётнинг буюк омилини кўрди. Худди шу эътиқод уни Туркистоннинг мустақиллиги учун курашта етаклади.

Беҳбудий бир қатор дарслеклар ёэди. ЎзСЭ даги «Беҳбудий» мақоласи муаллифи мархум С. Қосимов адибнинг б та дарслигини қайд этади: «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий география»), «Китобат ул-атфол» («Болалар мактублари»), «Мухтасари тарихи ислом» («Исломнинг қисқача тарихи»), «Мадхали жуғрофияи умроний» («Аҳоли географиясига кириш»), «Мухтасар жуғрофияи Руسىй» («Русиянинг қисқача географияси»¹).

Шулардан биттасига – «Мунтахаби жуғрофияи умумий»га тўхтаймиз. Асарнинг тўла номи «Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий ва намунаи жуғрофия». 1905 йил 24 августда Санкт-Петербург цензурасидан руҳсат олиниб, 1906 йил Самарқандда Г. И. Демуров матбаасида чоп этилган. 106 саҳифадан ташкил топган. Муаллиф бу «қадим фан»га таалуқли «туркий, арабий, форсий, русий луғатларга тасниф бўлган ўттуз қадар қадим ва жадид кутуб ва рисоили жуғрофия, ҳайъати риёзий, тарихий, табиий»лардан ва яна жуда кўп турли-туман матъумот – манбалардан фойдаланиб ёзганини қайд қиласи (1-бет).

«Жуғрофия деган сўз юнонний, луғати арабийга таърифи ард маъносига, яъни ер ва туфрокни баён қилатурғон илмни айтилур», – изоҳ беради муаллиф. Сўнг Беҳбудий унинг турларига тўхтайди. «Чунончи, – ёзди у, – Ерни шаклдан, осмон илиа Ер аросидаги хосияти ва осмондаги нимарсалар илиа нисбати ва ҳаракатидан баён қилатурғон илми «жуғрофияи риёзий», Ерни хосияти, туфроқ пасту

¹ Қаранг ЎзСЭ, 2-жилд, 202–204-бетлар. С. Қосимов «Беҳбудий ва жадидчилик» (ЎзАС, 1990, 3–4-сонлар) мақоласида қомусдаги мазкур мақоланинг қандай курашлар билан дунё кўрганилигини ҳимоя қилас экан, «қайта ишилаш»лар натижасида «афандининг қуши»га айлантириб нашр этилганини айтади (ушбу газета, 1990, 3-сон).

баландлиги, ҳар хил гиёху конлари, тог-дарё, күл, мижозу ҳавосидин баҳс қылатурғон илмни «жуғрофиян табиий» аталадур».

Муаллиф холоса қиласы: «Ер устиға бўлган воқеалар тўғрисинда ҳар бир навъ ишни ушбу илмға баён қилиб, жуғрофия калимасини охирига ўшал ишга тааллуқ илм ва фанни оти қўшиладур. Чунончи, «жуғрофиян тарихий» ва бошқаларидек. Холоса, бу замонға жуғрофия илми дунёни ва андаги ҳалойик, ҳайвонот, умронот (ободлик) ва ҳарнаки дунёға бордур, билдиратурғон кераклик бир илми жаҳоннамодур».

Китобнинг дастлабки саҳифаларида жуғрофиянинг фан сифатида майдонга келиш тарихи, қадим Туркистон олимларининг бу соҳадаги хизматлари ёритилади, асарлари келтирилади. Муаллиф Шамсиддинбек Сомийнинг (1850—1904) 6 жилдлик машҳур «Қомус ул-аълом» ва Исломбек Гаспринскийнинг «Туркистон уламоси» китобларида ги хужжат ва дилилларга суюниб фикр юритган.

Бобларнинг бири «Жуғрофияни ўқумоқ мусулмонларга лозимдур» деб аталган. Унда Ер ҳақидаги хурофий тушунчалар танқид қилинган. Чунончи:

«Аммо ҳозирги жуғрофия илми, тажриба ва рўяти бошлариндан билинадурки, Ер курравий — юмалоқ, остиға хўқуз, балиғ йўқ, атрофига девори йўқ ва Ер айланадур, ҳавоға муаллақ турадур. Бизни назаримизға сокин ва аммо ҳақиқатда айланадур» (14-бет).

«Эски ва янги донишманлар» фаслида қадим Батлимус (Птоломей) дан қолтан геоцентризм ва унга қарама-қарши гелиоцентризм ҳақида гап кетади. Илми ҳайъатдаги «сабъайи сайёр», «тўқуз осмон» иборалари изоҳланади.

«Аҳли ҳайъати жадида, яъни янги ҳукамолар айтадурки, Офтоб дунёни ўртасига ҳалқ бўлубдурки, Аторуддан бошлаб қадимда беш сайёра ва янги топилган икки сайёра ва кўз ила кўрилмай, янгидан дурбин ила топилган уч юзга яқин сайёralар ва буларни ичига биз устида турғон Еримиз Офтобни атрофига ҳар бири ўзига тегишли доира айланасига айланаб юрадурлар. Еримиз Офтобға нисбатан учланчи сайёра — юргувчи юлдуздур! Югурувчи юлдузларни ҳаммаси бенур ва ёруғликни Офтобдан оладур» (22-бет), — ўқиймиз китобда.

Муаллиф, шу тариқа, жуда содла қилиб осмон жисмла-

рининг жойлашиш ва ҳаракатини тушунтириб беради. Буларнинг айримлари Куръон ва Ҳадис хабарига рост келмаслигини ҳам айтади. Шунга қарамасдан «Янги ҳукамолар осмондаги юлдузларни аҳволидин эскилардин кўра яхшироқ огоҳ бўлубтурлар», – деб ёzáди. Чунончи, Ой, Миррих (Марс) ҳақидаги замондошлари маълумотларини жамлаб ва уларнинг қадим ҳукамога насиб этмаган аниқ ва пухта замонавий асбоблар ёрдамида тўпланганини таъкидлаб, «...ҳукм қиласурларки, албаттa, Миррихда одам бор ва илми бизлардан зиёдадур!» деган фикрни илгари суради.

«Бизни Еримиздек бошқа юлдузларда одам бўлса, бизни Еримизни ҳам юлдуздек ёруғ кўрмоқлари тайиндор», – ўқиймиз яна бир ўринда, «Олами шамсия жадвали»да Аторуд, Зуҳра, Ер, Ой, Миррих, Муштарий, Зуҳал, Уран, Нептун сайёralарининг Қуёшга нисбатан жойлашган ўрни, масофаси, ҳаракати ва ҳоказо ҳақида муҳим маълумотлар берилган. «Ерни шакллари», «Ҳукамо қавлича, Ерни(нг) юмaloқлиги аломатлари фаслларида муаллифнинг ўз кузатишлари кўпроқ сезилади. Ушбу фаслларга Петербург, Тошкент вақти дунёнинг бошқа шаҳарларига қиёсан берилган 2 жадвал илова қилинган.

Ернинг тузилиши, тоғлар, дарёлар, қўллар, қуруқлик, Ой тутилиши, қуйруқлик юлдузлар, ҳаво, атмосфера, кунтун, ёз, қиши, тупроқ, сув ҳолатлари ҳақидаги фасллар ҳам анча мароқли ёзилган. Китобнинг маълум қисми дунё кишиларининг майший ҳаётларига – ижтимоий, иқтисодий, сиёсий масалаларга бағишлиланган.

«Мартабаи инсониятга ноил ўлмакға, ҳар бир инсонни жамияти инсониятга ва дини илоҳияга эҳтиёжи бор. – ёzádi муаллиф. – Ушбу сабабданурки, инсонлар комил инсонларни қўл остиға жамияти башарияни барпо қиласурлар. Олло таоло анбиё воситаси ила қонуни шариат, ҳавфу қалбу рижо юборибдурки, анго дохил ва солик бўлмоқ лозим ва вожибдур. Динсиз дунёда яшамоқ инсоният ва маданиятдан эмас, ҳайвонийликдур. Динсиз мутамаддун (маданиятли) бўлмоқ муҳол (қийин)дур. Жамияти башарияни барқарор турмоқиға дин, шаръ (шариат), низом ва буларни бошқарувчиларга биринчи сабабдур. Бас, жамият илм, инсоф ва хунар сабаблари ила уч хил бўлинадурки, вахшоният, бадавият, маданият аталган. Ва буларни(нг) ҳар бирини яна

бир неча синфға тақсим қилмоқ одамларни ахволига қараб мүмкін бўладур».

Беҳбудий уларни шундай фарқлайди:

«Ваҳшоният мартабаси фақат одамни ҳоли ҳайвониятга истиқоматидурки, на ақл-комил ва на илм-мътирифат, диндиёнат, инсоф-диёнат – ҳеч-ҳеч бир инсонға ёқимлик ҳолати, ҳаракати, феъли бўлмайдур. Бу навъ одамлардан Африқо чўлларига, Америқо төгларига, Австралия жазирандаги бордур. Илм, ҳунар, дин, диёнатдин бутун бебаҳра, умрлари ҳайвониятга ўтиб кетадур. Маҳали истиқоматлари бошқа ҳайвонотдек дарахтлар устида, ичида ёинки ин-уя чукурларда ўт-ҳашаклар ила паноҳ бўлган казолардадур. Емоқлари хом ўт-гиёҳ, мурдорлар. Ҳулоса, ҳар на топилса, удур. Сайду шикор, яна топилса, одам емоқ ила машгулдурлар. Шакллари инсон ва барча ҳаракатдаги ит-кўпакдан балтгардурки, инсонларни бидоят ҳоли ёинки илму адабизлиқ мартабасидур.

Ҳозирги замонамиизда ҳам бу синф одамлар мавжуд ва ададлари кўпдур.

Бадавият одамлари. Иккинчи хили бадавийлардурки, ваҳшониятдан тараққий ёинки маданиятдан таназзул қилиб, бир ҳолға келғон ваҳший ила маданий аросида воситадурки, бадавий ва саҳрои маҳз аталаудурлар. Буларни маконлари саҳро ва чўлларда, тофу тошлар аросида чодир ичида ё туфроқ тўла ичларинда ва аксар кўчиб юргувчи илму ҳунардин бебаҳра халқдур. Бу тоифани умрлари мол боқмоқ, емоқ, ётмоқ ила сарф бўлуб, жамияти башарияга керагича ёрдамлари етмайдур. Чунки илмлари камдур. «Кўчманчи», «бадавий», «саҳрои», «бодиянишин» аталаудурларки, ҳар бири нинг аросида яна фарқ кўпдур. Маданийларга ёқмайтурғон феъллар буларда камилмлик ва тарбиятсизликларидан кўброк воқеъ бўладур. Аларни ичида маданийларни(нг) истиқомати қарийб мумкин йўқдур. Ушбулар «эл», «уруг», «қабила», «ашират»ларга тақсим бўлуб, бек, бий, шайх, раис, сардорларни қўл остида чўлларда, шаҳарлардан узоқ жойларда юрадурлар. Аларни(нг) баъзиси ўз ишларини, расмларини матьқул ва одамиятга муносиб билиб, шаҳарий ва маданийларни уят ва ҳатто, нафрат қиласадур. Ушбуларни тамаддун доирасига киргизмоқ мавруду замон ила бўладур. Маданият. Шаҳарларда ва катта жамиятлик, илму ҳунар-

лик, маҳаллаларда туратурғон, илм, фазл ва ҳунарлик халқни ва ё алар ила бирга тургувчи инсонларни «маданий» аталаудурки, бошқа исм ила «шаҳарий» аталаудурлар. Буларни аксар ишлари тартиб ва тажриба, илм ва фан ва қоида бўйича бўладур. Мактаб, мадраса, масжид, маҳкама, рухоний-улаамо, ибодатхона, амир, ҳукмрон, подшоҳлари бордур. Бовужуд шул маданийлар ичига ваҳший ё бадавийға ўхшаш инсонлар, феълу одатлар кўпдур. Ҳануз ер юзида бир шаҳар йўқки, барча одамлари инсони комил ҳисоблансан, бу уч хилни ҳар бири яна ним маданий, ним ваҳший деган қисмларга бўлинадурлар».

«Ер юзидаги бадавий ва маданий халқларни ҳукмдор ва сардорлари бўладурки, – деб бошланади «Ҳукумат ва ҳукмронлар» фасли, – бек, амир, шоҳ ва бошқа исму луғатлар ила аталаудурлар. Ҳар бир тилда ҳукмдорларни луғати бошқадур. Оврупо халқи императўр, қирол, дўқа, принс, президент, кназ, тсаар (царь) ва бошқа луғатлар ила аталган ҳар бир ҳукмдорни мартаба ва ҳукумати бошқа наъдур».

Беҳбудий замонасидағи мавжуд идора усуслари ҳақида фикр юритиб, уларни учга бўлади.

1. Идораи мустақалла (идораи мутглақа – монархия).
2. Идораи машрута (конституцияли парламентли ҳокимиёт).
3. Идораи жумхурият (Республика).

Беҳбудий бу идора усусларини шундай изоҳдаган:

1. «Ани устидан қарагувчи подшоҳ соҳиби ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри закун ва низом бўладур. Амри, ҳукми ройи ноғиз (қонун)дур. Қўл остидаги барча масжудлар, маслаҳатхоналарни иттифоқи, ҳоҳиши, ҳукми ўшал императўрни мустақам қилиш имзосига мавқуфдур. Шундай императўларни янгидан мансуб бўлиши ҳар бир давлат ва ҳукуматда мұқаррарий қонун ва одатлар бўйича мерос ёинки валиаҳдлик қоидалари ва ўшал ҳукуматни қўйган «тартиб ва тадбирға мувофиқ бўладур».

2. Идораи машрута – «...бу ҳукуматга тобеъ одамлар аксар аҳли илм ва ҳунардурлар. Элу уруглари илм, ҳунар ва дунё ишлариға тараққий қилгандурки, шул тариқа фуқаролар ўз ароларидан инсонлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларни ўзларига катта ва бошқарғувчи вакил сайлайдурлар ва шул тариқа сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, му-

қаррарий маҳкамаларга мамлакатдорлик ишлариға аралашиб, машварат ила тузатилмоқ ва муҳофазат қилинмоқиға күз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларни(нг) мажлис ва маҳкамаларини «Миллат мажлиси», «маслаҳатхона», «парламентў», «Гўсударски Дум», «Мажлиси синодий» (сенат мажлиси), «Эл мажлиси» деган исмлар ила ёл қилинадур. Яна баъзи маслаҳатхоналар борки, маслаҳатбошиларни, хукмдорларни (подшоҳнинг) ўзи тайин қиласадур.

Ушбу миллат мажлисини(нг) чилон (аъзо)лари машварат ила мамлакатдорлик ишлариға аралашиб, низом ва қонун тузатиб, хукмдор ва подшоҳларни қилатургон ишлариға аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амриға тобеъдур. Мажлис мъйбусон (депутатлар) ни(нг) ройи бўлмагунча катта ишларни бошланмоқиға амр ва ҳукм қилолмайдур. Хулоса, императўр соҳиб ихтиёр бўлмай, дурустроқ ишларга қонун ва низомларни чиқарилмоқиға бутун эл мажлисиға тобеъ бўлуб турадур».

3. «Идораи жумҳурият... аксар фуқароси аҳли илм бўлуб, бу аҳли дониш аҳолини сайлаган вакиллари, яъни ҳукуматга етти йилғача ўз мамлакат ва ҳукуматларини бошқармоғи учун ўз ароларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдурларки, «раиси жумҳурият», «садрнишини миллат», «президент» аталадур. Бу раис гёй бир оризий (вақтинча), омонат подшоҳдур. Ҳар бир ҳукм ва амру тартибни, мамлакат ва кўйга тааллуқ ишни, Миллат мажлисини(нг) қилиб берган дастуруламал, яъни қонун ва низом номалариға мувофиқ қилиб, бутун элға тобеъ бир кишидур. Ҳар бир ишға Миллат мажлиси ҳукмиға тобеъ, аларни(нг) ҳукму талабларини ўринға келтирувчибур.

Бу икки тоифани(нг) подшоҳи баъзи мамлакатда «элға тобеъ бўлуб турарман» деб қасам ичиб, баъд (кейин) мансабра чиқадур. Катта вазирлар ва мамлакатдорлик мутасадидиларини тафтиш қилмоқға, терговға бермоқға, ҳатто, ўшал соатда бирдан бекор қилдурмоқға баъзи Миллат мажлислирини(нг) ихтиёри бордур. Ҳозирги Оврупо ҳукуматларини(нг) рафтори, одати шу уч усульнини(нг) бирига доҳил, тобеъ ва мувофиқдур.

Мустақил ҳукмдорларни(нг) қўл остида ҳам мажлислар ва машварат маҳкамалари бордур. Илмсиз ҳукуматлардек неча милийўн ҳалқни(нг) майшати, рафтори, ихтиёри бир нафар

одам (подшо) ни(нг) ихтиёр ё ройи ва ҳукмиға йўқдур. Бир нафарни(нг) ақли, фикри ила ўн нафар аросида на қадар фарқ бордур? Ушбу сабаблардан дурки, озгина Оврупо ҳалқи бутун курраи арзга ҳоким ва мутасариф (эга) дурлар. Сабаб: ҳукумат, илм ва дароят, қонун, мусовот (тэнглик), машварат (маслаҳат) ва тадбирдур».

Китобда муҳим ўринлардан бирини «Дин ва одат» фасли ташкил қиласди. «Бани одамни ҳама фирмә ва тоифаси ушбу олам барча одам ва ҳайвонларнинг холиқи борлиғига иккор. Аммо сонеъи оламу илм, худошунослик, яъни эътиқод тўғрисинда ҳар тоифа ва ҳар миллат ва мазҳаб аҳлини эътиқоди бошқадур. Илму ҳидоят топган фирқалар Оллоҳ таолони бемисл ва бешерик ва бир биладурки, шундай фирмәни «муваҳҳид» (бир худолик) атабдурлар. Оллоҳ таолони бир билмай, адад таъйин қиласатурғонларни «мушриқ» (кўп худолик) ёинки маъжус аталадур. Муваҳҳид ва мушриқ фирмәларни(нг) ҳар бири яна бир неча дин ва ҳар бир дин бир неча мазҳабга бўлунуб кетгандур. Ҳатто, ҳар бир дин ва мазҳабларға бир неча одат, расмлар қўшилуб, агарчи ҳақиқатда мухолиф мазҳаблари бўлса ҳам одат бўлгани учун айни мазҳаб саналиб амал қилинадур».

«Ирқи башар – одамларни(нг) жинси» бобида оқ, қора, қизил, сариқ танлилар, уларнинг ўзаро фарқлари, ижтимоий-маиший турмушлари, ҳозирги мавқеъ-маргабалари ҳақида гап кетади.

Шунингдек, китобда ўлчов-миқёс тушунчалари, метрнинг келиб чиқиши, аршин, саржин, вершок, дюйм, фунт, десятиналарнинг ўзаро фарқлари, мамлакатларнинг пул бирликлари ҳам кент ёритилган.

«Ерни ҳаракатига ихтилофи уламо ва аҳли дин» фаслида дунёнинг қурилиши ҳақидаги гелиоцентрик тузилма ва унинг Европа илмидаги вакииллари Николай Коперник, Кеплер, Галилейлар фаолияти ҳақида гап кетади. Черков ва улар ўртасидаги кураш ҳикоя қилинади. Бундай ҳол аҳли ислом орасида ҳам бўлғанлигига тўхтаб, замонида икки юздан ортиқ китоб ёзиб «коғир» деб эълон қилинган, ўлганидан кейин мозори жоҳил ва бехирадлар томонидан топталган Муҳйиддин Арабий тақдирни мисол келтирилади.

Муаллиф кўхна Шарқда ҳам илм ғоят қийинчиллик билан ўзига йўл очганини қайд қиласди ва шайх ур-раис Абу

Али ибн Синонинг мутаассиблар томонидан «кофир» деб эълон қилингани воқеасига тўхтайди ва унинг:

Куфри чу ман газоф ва осон набувад,
Маҳкамтар аз имони ман, имон набувад.
Дар даҳр чу ман яке он ҳам кофир,
Пас, дар ҳама даҳр як мусулмон набувад, –

(Мени кофирликда айблаш осон бўлмас. Чунки дунёда менинг имонимдан маҳкамроқ имон йўқ ва у ҳам кофир бўладиган бўлса, бу дунёда мусулмоннинг ўзи йўқ экан), – деган машҳур робойисини келтиради. Ҳатто, бундай мисолларни бугун ҳам келтириш мумкинлигини айтиб, айрим замондошларининг Миср муфтийси Шайх Мұҳаммад Абдуллоҳ ва «Миръот» журналиниң мұхаррири Абдурашид бин Иброҳимларни бадном қилишга бўлган уринишлари ҳақида ёзди.

Китобда «Амриқони(нг) топилиши» деган фасл бор. Унда Колумб сафари ва янги қитъанинг кашф этилиши воқеалиари баён этилган.

Сўнгти фасл «Тафсил ва танbih»да дунёning қурилиши, Ер, Осмон, юлдузлар ҳақидаги икки қарама-қарши фикр – эски ва янги нуқтаи назар маҳсус мавзу қилиб олинган. Муаллиф «етти қават ер», «етти қават осмон» тушунчаларига тўхтайди, айниқса, Ернинг хўқиз шохи устида туриши ҳақидаги хурофотни танқил қиласди. Страбон, Батлимусдан кейинги давр уламоларигача бўлган олимларнинг қарашларига тўхтайди. Туркистонликларнинг фалакиёт ҳақидаги тасаввuri ўрта асрчилик доирасида қолганини айтади. Айни пайтда жуғрофия китобларида бир қатор саҳву хатолар борлигини, бу ҳақда китоб ёзмоқчи эканлигини хабар қиласди.

Китобда бир қатор иловалар бор. Масалан, ҳижратдан 4500 йил олдинги Миср воқеаларидан 1324 – 1906 йилдаги Русия Давлат Думаси очилишигача бўлган жаҳон тарихидаги ҳодисалар санаси «Аҳволи тарихиядан намуна» сарлавҳаси билан берилган. Шунингдек «Европа», «Озиё», «Африқо» «Амриқои шимолия», «Амриқоий жанубия», «Австралия», «Мамлакати Русия»нинг алоҳида-алоҳида ҳариталари, курраи арз ярим шарлари маҳсус саҳифаларда келтирилган. Кўрфаз, бўғоз, дарё ва кўлларнинг жуғрофий шакллари, табиат ҳодисаларини, осмон ёритқичлари ҳаракатини тушунтирувчи турли-туман суратлар, ирқлар-

ни фарқлаб кўрсатувчи расмлар ҳам бор. Табиийки, бу хил кўргазмалилик китобнинг илмий-маърифий аҳамиятини оширган. Мазкур жуғрофия китобини ҳозир ҳам нашр этиш фойдалидир.

1906 йилда «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида Беҳбудийнинг жуғрофия китоблари муносабати билан қатор тақризлар чиқади. Уни мақтайдилар, рад этадилар. Газета ҳодими Мулла Олим муаллиф китобларининг тили оғирлигидан шикоят қиласди. Беҳбудий изоҳ беради¹. Иш булар билан чекланмайди, секин-аста уни мусулмонлар манфаатига хиёнат қилишда, ўриспаастликада айблай бошлайдилар. Ва бу анча давом этади. Гап расмий доираларга бориб этади. 1914 йил 3 январда Мирзо Улуғбек мадрасаси жомесида бир неча минг киши ҳузурида «усули жадидачилар», «русча ўқимоққа ташвиқ қиластурғонлар» «кофир», «ҳар ким боласини усули жадида мактабига берса, ўзи кофир, хотини талоқ»² деб эълон қилинади. Йиғинда Беҳбудийнинг бир қатор маслаклошлари (Сиддикий – Ажзий, Шакурий) тилга олинган эдилар, Беҳбудийнинг ўғли Масъудхўжа гимназияда ўқир эди. Беҳбудий бир муносабат билан ёзади: «Самарқандни катта уламо ва қозиларидан муҳтарам бир киши катта мажлисларға ва ҳукуматға сўйлаганлари учун тубандаги сўзларни юз биринчи дафъа ёзармиз: «Ойна» муҳаррирининг маслаки ўн санадан зиёда бир мuddатдан бери жарида ва рисолаларға ёзган мақолалари илан ҳукуматға ва бутун ҳалойиқға маълумдир. Қози ҳазратлари «Ойна» муҳарририга икки нимарсани нисбат берурларки, кайфияти юқорига ёзилди. Аммо иккисида ваҳмий сўзлардир. Биз ҳалқни рус ва насоро қилмоқчи эмас(миз) ва дини мубини исломни хароб қилдурмоқчи эмас(миз), балки муҳтарам аҳли динимизни моддатан тараққий этдурмоқчи ва дини шарифимизга маҳкам туриб, Русияда яшамоқчимиз. Русиянинг граждани, илм ва ҳуқуқлик чин табааси бўлиб ва руслардан қочмай, балки (қўл) ни қўлға бериб, Русия ватаниға болғеъл шерик бўлуб, тараққий қилмоқ ва Русия давлатининг мансаблариға мустаҳқ қиластурғон Русиянинг илму фани замоний ўқутатурғон мактаблариға ружъу қилмоқға

¹ Қаранг. ТВГ. 1906 йил, 15 марта, 12-сон.
² «Ойна» ж., 1914 йил, 12-сон, 295-бет.

муҳтарам ҳамватаңларимизни даъват ва ташвиқ этгувчи бир кишимиз»¹...

Миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмайди. Бу Беҳбудий келган биринчи хulosалардан эди. Унинг «Вақт» газетасида чоп этилган мақолаларидан бирида шундай мулоҳазаларни учратамиш:

«Бир мадрасага 20 талаба гапи ила бир ноаҳи мударрис сайданур. Бир волостда 40 нафар эл бошлариндан 21 нафарни садоси ила бир жоҳил қози сайланур ва Русия маъмурларина-да маъқул ўлур. Бир минг фақирнинг радду мудоҳаласи мўътабар ўлмаз ва сўзлари эшитилмас. Ишта бизим Туркистон шаҳарларининг бу кунги қози, муфти ва мударрис ҳам имом ва ўзга руҳонийларининг юздан саксони, сахро ва қарияларда ўланларининг ўндан тўққизи шўйла номуносиб кишилардан иборатдир»². Шу газетанинг ўша йили 4 ноябрда босилган «Дума ва Туркистон мусулмонлари» мақоласида эса чор мустамлакачилик сиёсати, хусусан, ўлқадан етмиш минг русдан олти депутат бўлгани ҳолда етти миллион мусулмонга беш ўрин ажратилгани ошкора танқид қилинади. Шуларга қарамасдан, Беҳбудий, истиқлол ҳақида фикр юритар экан, ҳар қандай зўравонликни рад этади. Унингча, зўравонлик гайри-ахлоқий, бинобарин, гайриинсонийдир. Умуман олганда эса, мустақиллик учун кураш олиб борган боболаримиз, жумладан, жадидлар келажак ҳақида фикр юритар эканлар, истиқлоллуга эришиш борасида бир-бирларидан фарқ қилувчи уч йўлдан бордилар:

1. Русияга тобеликдан зўрлик йўли билан қутулиш, куч билан истиқлол олиш (Дукчи эшон қўзғолони, 1916 йил воқеалари, «босмачилик»).

2. Муроса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масаласида ҳақ-хукуқ олиш, миллий хусусиятларини тиклаш (Исмоилбей Гаспрали, Маҳмудхўжа Беҳбудий).

3. Ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро хукумати билан бирга уларнинг программаларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга олиш. Бу-

¹ «Ойна» ж., 1914 йил, 44-сон, 1057-бет.

² «Вақт» газетаси, 1907 йил, 3 февраль

нинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунаввар қори, Ҳамза, Авлоний).

Беҳбудий ҳамиша халқ билан бирга бўлди.

Ватан тақдирни кун тартибига қўйилган 1917 йилнинг 16–23 апрелида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг 150 вакили иштирок этган ўлка қурултойида ҳаяжонли нутқ сўзлади. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоқ бўлишга чақирди.

Худди шу ихтилофимиз сабабли «мустамлакат қоидаси или бизни идора этурлар» деб очиқ айтди.

У ҳақ эди. Мустамлакачилар «50 йил илм-маърифатдан четда сақлаб келган»лари (Куропаткин) Туркистонни осонлик билан кўлдан чиқармас эдилар. Фитна ва иево тинимсиз давом этар эди. Шундайлардан бири 1917 йилнинг баҳорида Бухорода юз берган эди. Амир февраль ўзгаришларини ҳисобга олиб, рус элчихонасининг маслаҳати билан ислоҳот эълон қиласидан бўлади. Ва бу фармонни ушбу элчихонанинг бошлиги жаноб Миллер тайёрлайди. Ҳар хил англашимишчиликларнинг олдини олиши мақсадида собиқ генерал-губернатор, эндиликда Русия Муваққат ҳукуматининг Туркистон комиссари Куропаткин топшириғига кўра Самарқанд Ижроия қўмитаси Бухорога бир неча кишилик ҳайъат юбордилар. Улар орасида Беҳбудий ҳам бор эди. 7 апрель ислоҳот эълони олдиндан мўлжалланганидек тантанага, тантана эса фожиага айланади. Амир ва ёшлар, муллалар ва жадидлар ўртасида ўтиб бўлмас чоҳ пайдо бўлади. Миллер бунинг айбини Беҳбудийга қўяди. Фақат Миллер эмас, Тошкентда 9 апрель бошланган Туркистон Ишчи ва солдат депутатлари советларининг биринчи ўлка съездидан айrim рус депутатлари Бухоро фожиасининг сабабини – Самарқанддан «ўз ихтиёrlари илан» борган депутатларга тўнкайдилар. Миллатни ич-ичидан қайраш ва низо чиқариш изчил давом этади. Беҳбудий мазкур съездда минбарга чиқиб бор воқеани тушунтириб берган ва бу ҳақда «Бухоро воқеалари ва дафъи туҳмат» («Хуррият» газетаси, 1917 йил, 1 май) деган маҳсус мақола ёзган эди¹.

¹ Бу ҳақда батафсилоқ маълумот учун қаранг: Иброҳим Faфур. «Амир нега Беҳбудийга қўл бермади?», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1994 йил, 6 май, 16–17-сонлар.

Шу йил ноябрининг 26 сида Кўқонда Ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойи иш бошлади. 27 ноябряга ўтар кечаси «Туркистон мухторияти» эълон қилинди. Бу мустамлакадан мустақиллик томон қўйилган жиддий ва жасоратли қадам эди. Унинг маънавий отаси, шубҳасиз, Беҳбудий эди. «27 ноябрда Кўқонда Туркистон мухторияти умумий мусулмон съездига эълон қилинди. Муборак ва хайрли бўлсун! Камина ҳам мажлисида бўлущдан ифтихор эта-ман. Яшасун Туркистон мухторияти!»¹ – деб ёзган эди Беҳбудий. Фитрат мухторият эълон қилинган тунни «Миллий лайлатул қадримиз» деб атади. Шоирлар шеърлар бағишида дилар. Большевизм эса тубжой миллатнинг «қадим» ва «жа-дид»га бўлинганидан устамонлик билан фойдаланиб маҳалий халқ орасига ҳам секин-аста кириб борди. Айни пайтда миллатлар орасига қутқу солиб ажратиш ва жамиятни син-фий асосга куриш ҳаракати кучайди.

«Мұхтарам Самарқандийларға холисона арз» деб номланган мақолаларидан бирида Беҳбудий ёшларни «оғир, хушсўз»² бўлишга ундаган эди. Мухторият ишларининг эса «сулҳ ила ҳал қилинур»ига, «муҳораба» ва муқотала эҳтимоли йўқ»лигига астойдил ишонади³. Бу қадим оталар юртни унда яшаб турган барча қон-қариндош миллатларнинг бирлиги, ҳамкорлиги билангина сақлаб қолиш мумкинлигини теран англайди. Бутун вужуди билан Туркистонни бирликка чорлайди.

«Бовурлар! – деб ёзади қозоқ биродарларига очиқ хатида, – Билингки, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон қилинди ва сиз билингки, ҳақ олинур, лекин берилмас. Инчунун, мухторият-да олинур, лекин берилмас. Яъни мухториятни Туркистон болаларининг ўзи бирлашиб ғайрат ила олурлар. Албатта, бошқалар тарафидан берилмас. Бошқаларнинг қўлидан келса, бермаслар. Биз бўшлиқ қилсак ва Туркистондаги халқлар бирлашиб, мухторият йўлига саъй қилмасак, албатта, ҳозирги қоғоз устидаги мухториятимизни ҳам йўқ қилурлар. Бул, албатта, шундайдур ва бул сўзга ҳеч ким ихтилоф қилолмайдур... Энди ишлар шу ҳолда экан, биз ҳаммамиз, яъни қирғиз,

¹ «Хуррият» газетаси, 1917 йил, 19 ноябрь.

² «Хуррият» газетаси, 1917 йил, 13 май.

³ Шу газета, 1917 йил, 19 декабрь.

қозоқ, ўзбек, туркман, араб, форс, хуллас, Туркистондағи, Қозғистондаги ва Туркманистондаги барча мусулмонлар ва ҳам мундаги яхудий ва христианлар бирлашиб, иттифоқ ила шу мұхториятнинг амалға келишига саъй ва әхти мом этмоғимиз лозимдур...

Чироғларим! Бопқа ҳалқлар, масалан, серблар, италиялар, арманлар, славянлар, поляклар ва бошқалар, ҳатто, дунёнинг у бир учидаги қариндошлари ила бирлашур эканлар, бошқа катта ва қувватли давлатларга тобеъ бўлуб, ютилуб, ҳатто, тилини йўқотган ўз жинсдошларини ажратиб олиб, бирлашмоқға жон ва кучларини сарф этар эканлар, биз ўз ичимиздаги қариндошларимиздан айрилсак, уятдур, аҳмоқликдур. Турк томуриға болта урмоқликдур¹.

Дарҳақиқат, мұхторият бой берилди. Уни оталаримиз сақлаб қололмадилар. У Шўролар томонидан хоинона бостирилди. 19–20 февраль кунлари шаҳар тўпга тутилди. 10 мингта туркистонлик ўлдирилди. 180 та қишлоққа ўт кўйилди.

Беҳбудий изтироб билан майнинг бошида Самарқандга қайтади. У ерда тура олмай, Тошкентта келади. Туркистон рус совет ҳукумати раҳбарлари билан музокара олиб боришига уринади. Табиийки, музокаралар натижә бермайди.

Мутафаккир адид Туркистон фожиасининг навбатдаги силсиласи бошланғанлигини бутун вужуди билан ҳис этади. Беҳбудий ўлими билан боғлиқ айрим ҳужжатлар ва бу фожиа мунисабати билан ўртага қалқиб чиққан айрим материялларнинг сўнгги йилларда эълон қилиниши унинг 1918–19 йиллардаги изтиробларга тўла ҳаётини бир қадар тасаввур қилишга имкон беради. Чунончи, Беҳбудий «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1918 йил 27 август сонида шундай ёзади:

«Каминани Самарқанд Маориф комиссарлигига Самарқанд мусулмон шўроси сайлаб эди. Баёни узр этдим. Қабул қилинмади. Бир неча вақт қўлимдан келганича ишладим. Мактаблар тўғрисинда баъзи лойиҳалар ёзиб топшурдим. Охири безтак ва оёқ оғруши ва ҳам йилнинг қимматчилиги важҳидан рўзгор ва деҳқончилик ишларим кўблиги ва бошқа бир неча сабаблардан комиссарликдан истеъро бердим.

¹ «Хуррият» газетаси, 1918 йил. 26 январь.

Яна қабул қилинмади. Мунинг устинда Тошкандин телеграф билан муҳтарам Мусулмон маориф қурултойи Бутунтуркистон Маориф комиссарлигини қабул этишимға таклиф этибдурларки, манга эттан эътимод ва чин занлариға қат-қат ташаккур ва қурултойға арзи эҳтиром этгандим, сўнгра касал ва нохушлигимни узр мақоминда ожизона баён этиб тилигром бердим. Яна ушбуниң ила баёни узр ва тарзи ташаккур этиб, маъruzatimizning қабул этилмагини риҷо этаман». «Меҳнаткашлар товуши»нинг Беҳбудийга бағишланган 1920 йил 8 апрель сонидаги материаллар, жумладан, унинг ҳаёти ва меросини ўрганиш учун тузилган 7 кишилик комиссиянинг «Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг қисқача таржимаи ҳоли» деб номланган холосаси муаллифнинг юқоридаги «арзи эътирози»ни тушунишга ёрдам беради:

«1918 йил «Иттифоқ» жамияти¹ Маҳмудхўжани Мусулмон маориф шўйбасига мудир тайин қилди². Лекин у вақтдаги тор, миллатчи руслар бул ишга истеҳзо билан жавоб бердилар. Маҳмудхўжани ёлғиз комиссия аъзоси, деб қабул қилдилар, лекин маориф коллегиясида, мусулмон маорифи учун воқеъ бўладургон ҳар бир масалани Маҳмудхўжага англатмасдан ўзларича ҳал қила бердилар. Ночор Маҳмудхўжа истеъфо берди.

Яна: Осипов воқеасидан сўнгра Самарқандда кўб талон-торожлар бошлианди. Ноҳақ ҳибслар кўпайди. Катта таъминотларга ҳалқ таҳмил қила олмасдан ер ва юртларини ташлаб қочдилар. Маориф иши ниҳоят дараражада тазийикча тушди. Ҳалқнинг ҳиссиёти динияси таҳқир қилинди. «Бу ишларга бирор чора топа олурманми», – деб февраль ойинда Тошкентга борди. Лекин бу сафардан ҳеч бир натижа кўлга киргуга олмади»³.

¹ 1917 йил февралдан кейин Самарқандда тузилган мусулмонлар жамияти. Октябрь воқеаларидан кейин аста-секин большевиклашиб борган 1918 йил 8 майдан Шўргота айлантирилган. 9 май куни Беҳбудий Маориф комиссари этиб сайланган.

² Сиддикӣ-Ахзий бу ҳақда «Самарқандда мусулмон комиссар» (Хуррият) г., 1917 й., 23-сон) деган хабар ҳам эълон қилган.

³ 1917–18 йилларда Тошкентда қаҳатчилик авж олиб, Русиядан озиқ-овқат ёрдами келтанида эсерлар уни фақат рус аҳолисига тарқатиш керак, деган бопиқа рус партияларини кувватлаб чиқадилар. Заки Валидий шу сабабли эсерлар партиясини тарқ этган эди (қаранг: Кўрса-тилган асар. 181-бет).

Дархақиқат, истеъфо учун Беҳбудийнинг соғлиғи ва тирикчилиги билан боғлиқ муаммолардан ташқари ҳам жиддий гаплар бўлиши керак. Миллатни, миллий тараққиётни инкор этган шўролар йўли алдов ва зўравонликка асосланганлигини Беҳбудий биларди. Шунинг учун ҳам уни 1906 йилдаёқ, ақл ва шариатга зид деб эълон қилган эди.

Орзулари чил-чил бўлган Беҳбудий 1919 йилнинг баҳорида – 25 марта паришон бир ҳолда йўлга чиқади ва Шаҳрисабзда кўлга олинади.

Қаёққа кетмоқда эди у? Кўнглида қандай туғёнлар ке-чаёттап эди?

Саволларнинг бир қисми ҳали ҳам очиқ турибди. Тўғри, айrim тахминлар бор. Масалан, ёш истеъододли тадқиқотчи Ҳалим Сайд бир мақоласида «Беҳбудийни қатл этган ким?» (ЎзАС, 1995 йил, 6 январь, № 1) саволини қўйиб, бир қатор далиллар асосида қотил большевизм ва унинг қизил империячилик сиёсати эканлигини исботлашга ҳаракат қиласди. Иккинчи бир мақоласида («Мажбурий ҳаж тафсилотлари», ЎзАС, 1995 йил, 14 апрель, № 15) эса, мазкур воқеанинг тафсилотларига оид теран кузатишларини ҳукмнингизга ҳавола этади. Шу ҳақда қисқача тўхтаб ўтамиш.

Беҳбудийнинг сўнгти кунларига бағишлиланган барча мақолаларда унинг 1919 йил 25 марта Самарқанддан чиқсанлиги, «асрорангиз» (сирли ранишда) гойиб бўлганлиги айтилади. Садриддин Айний у билан сўнгти учрашувини шундай хотирлайди: «1919 йил февраль ойида Тошкентга бориб қайтди. Мактаб пруграми ва Тошкентдаги илмий ҳоллар билан Самарқанд муаллимларини таништирмоқ учун муаллимлар мажлисини чақиришга буюрди. Шундан кейин кўчада кўришуб, мазкур мажлисга нима сабабдан келмаганини, иккинчи мажлис учун қайси кун тайинланса, кела олишини сўрадим.— Ҳозир бир оз хастаман, кайфим ва фурсатим бўлса, хабар берарман,— деди»¹.

Беҳбудийдек батартиб бир зиёлининг ўзи мажлис белгилаб, келмаслиги ва бунга бирор изоҳ бермаслиги, унинг устига кейинги учрашувни ҳам мужмал қилиб қўйиши, чиндан ҳам у билан «асрорангиз» бир ишлар рўй бераётганига ишора қиласди. У нимадандир қаттиқ ларзада эканлиги аниқ.

¹ «Зарафшон» газетаси, 1922 йил, 25 март.

Ҳалим Сайднинг аниқлашича, Беҳбудийнинг «ғойиб бўлиши» ҳақида дастлабки хабар воқеадан бир ой ўтар-ўтмас, яъни 1919 йилнинг 23 апрелида «Меҳнаткашлар товуши» газетасида босилиб чиққан. Сўнг у «Иштирокион»га қўчириб босилган. Мақола муаллифи Ҳожи Муин бўлиб, у ҳалқ орасида тарқаган миш-мишларни йигади ва уларнинг тагига етишга уринмаётган ёшлардан зорланади. Унда келтирилишича, шу йил март ойининг охирларида самарқандлик ёшлардан 4 киши (Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мардонқул Шоҳмуҳаммадзода, Муҳаммадқул Ўроқбой ўғли ва турк муаллим Наим афанди) «Москвага ёки бир ерга бормоқ қасдила йўлга чиқғон»лар, «от билан Бухоро тупроғидан ўтаётганларида Қарши шахрида» қўлга олинганлар, айрим маълумотларга қараганда ваҳидиёна ўлдирилганлар. Чамаси, бу миш-мишлар яна қўпайиб боради ва ушбу «Меҳнаткашлар товуши» 1919 йил 30 ноябрь сонида Истанбулда ўқиётган самарқандлик Темурхон деган кишининг маълумотларини ва унга Ҳожи Муин шарҳини эълон қиласи.

«Темурхон афандининг маълумотига кўра, – деб ёзди Ҳожи Муин, – Беҳбудий афанди Самарқанддан чиқиб Бухоро музофотида ҳибс қилинғони ҳамон бу хабар Бокуда шойеъ бўлғон. Бокуда тургувчи туркистонли Сайд Носир исмли бир зот бир восита топиб, Бухородан Беҳбудий ҳақинда маълумот сўраб, тахлиси ун кўшиш қилғон. Лекин бу ҳақда Бухородан ҳеч бир хабар ола олмагон.

Бу мансуқ хабардан маълум бўлурки, мундин бурунроқ Москвадан келиб, «Иштирокион» газетаси идорасида «Беҳбудий афанди Қофқозда экан», – деб хабар берган И. М. Афандининг сўзи ҳам хорижия комиссариати воситасида мусулмон ўлка бюросининг Беҳбудий ҳақида сўрапон саволиға Бухоро ҳукуматининг: «Маҳмудхўжа Беҳбудийни ҳибсан чиқориб узатиб эдик», – деб берган жавоби шубҳали хабарлар қисминдантур¹.

Кўриняптики, Ҳ. Сайд қайд қилганидек, Беҳбудийни орадан кўтариш масаласига унча-мунча ташкилотлар, расмий идоралар аралашганлар.

Унинг биографиясида муҳим ўрин тутувчи 1919 йилнинг 25 март санаси айрим манбаларда Беҳбудийнинг Са-

¹ Кўчирма Ҳ. Сайднинг «Мажбурий ҳаж тафсилотлари» мақоласидан (ЎзАС, 1995, 15-сон) олинди.

марқанд сарҳадидан чиққан куни, баъзиларида эса қатл куни сифатида берилади. Ҳ. Сайид унинг қаёққа кетаётганилиги ҳақида тахминларни ўзаро солиштириб¹ Парижга, Антанта давлатлари йиғилишига бораётганини тасдиқ этади. Проф. Н. Каримов факт ва материалларни қиёслар экан, буни яна-да конкретик кўрсатишга ҳаракат қиласиди. Унингча, Беҳбу-дий Шўролар Россиясида большевизмга қарши кураш олиб бораётган мухолиф гурӯҳларнинг раҳбарлари қаторида Шаҳ-зода оролида АҚШ президенти Вильсоннинг таклифи билан уюштириладиган кенгашга бормоқда эди. Режага кўра Беҳ-будий Бокуда Сайдносир Миржалолов билан учрашиши ва Истанбул орқали Шаҳзода оролларига етиб бориши лозим эди². Улар бахтга қарши учраша олмадилар. Тўғрироғи, собиқ «Туркистон мухторияти» ҳукумати вакилларининг жаҳон афкор оммаси олдига чиқиб, Русия большевизмининг тай-рирус мусулмонларни қатли ом қилиб, миллат сифатида йўқ қилишга қаратилган ваҳшиёна сиёсатини ошкор этишга им-кон берилмади. Шўролар ҳукумати амир қўли билан миллат-нинг фидойи фарзандини қатл қилди³. Сўнг эса ёшлар ёнида туриб, Беҳбудийга кўз ёш тўкли. Ва ўз мақсадига эришиди. Биринчидан, Амир ва унинг салтанатига ёшларда ғазаб, нафрат уйғотишига муваффақ бўлди. Бу эса, ўз навбатида, Бухоронинг шўролашувини тезлаптириди. Иккинчидан, Шўро-

¹ Булар асосан учта эди: Ҳаж (Ҳожи Мунн), Париж, Антанта дав-латлари раҳбарлари билан учрашиш ва шартнома тузиш (А. З. Вали-дий), Москвага шикоят қилиш (Садриддин Айний).

² Намим Каримов. Беҳбудийнинг сўнгги сафари, қўлёзма. 34-бет. Мунавварқори 1929 йил 21 декабрь хотирасида 1917 йилда «Иттиҳоди тараққий» партиясига аъзо бўлган Беҳбудий ва Мардонқулларни бир гурӯх, Убайдулла Ҳужаев ва Сайдносир Миржалоловлар яна бир гурӯх бўлиб Туркияга бориш учун йўлга чиққанини ёзали (қаранг. ДХК ар-хиви, 670-дело, асрор № 554395). Бу фактни бир оз бошқачароқ тал-кин билан архивлардан яхши хабардор тарихчи М. Ф. Ваҳобов ҳам тасдиқлайди (қаранг, Ўзбек социалистик миллати, Т., 1960, 323-бет).

³ Н. Каримов бу борада «Миллий Туркистон» журналининг 1950 йил 66-сонида босилган Беҳбудий ҳақидаги мақоладан қўйилдаги ха-рактерли бир фактни келтирган: «Ул Қарши шаҳринда ўз олдига қўйган вазифаларини ўринлов ҳаракатида экан, қизил Русиянинг Бухоро эл-чинона хизматчиси Уткин воситаси-ла амир томонидан тутгилди. Беҳ-будий амирнинг Қарши шаҳриндаги волийси Нуриддин Оғалиқ томонидан 25 марта 1919 йилда ваҳшиёна ўлдирилди» (Н. Каримов. Беҳ-будийнинг сўнгги сафари, қўлёзма, 24-бет).

лар ҳукумати ўзининг ақлли, жасур ва ғоят эътиборли душманидан қутулди. Ҳуллас, бизга ҳозирча барча таҳминлари мизга асос бўлиб келаётган Ҳожи Муин Шукрулло ўғлиният «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1921 йил 29 март сонида босилган ва сўнгроқ «Инқилоб» журналининг 1922 йил 7 январь сонида қайта зълон этилган «Муфти Маҳмудхўжа ҳазратларининг қандай шаҳид бўлғонлиги ва онинг томонидан ёзилғон васиятнома»¹ да қайд қилинишича, Шаҳрисабзда қўлга олинган адаб таҳминан икки ой ўтгач, шериклари Муҳаммадқул ва Мардонқул билан биргаликда Қаршига келтирилиб зинданга ташланади. У ерда ҳам бир неча кун ётиб, сўнг Қарши беги Тогайбекнинг буйруғи билан зиндан яқинидаги «подшолик» чорбоғида ўлдирилган. Бу таҳминан ёз ойларига тўғри келади.

Унинг қатли ҳақидаги хабар ўша пайтдаги пойтахтимиз Самарқандга роса бир йилдан кейин маълум бўлади. 1920 йилният апрелида бутун Туркистон мотам тутади. Ўнлаб марсиялар ёзилади. «Беҳбудийнинг сағанасини изладим» деб аталар эди Фитратнинг бир шеъри.

Айнийда бир эмас, уч шеър бор.

Сани мундин буён Турон кўролурму, кўролмасму?

Санинг мислингни Туркистон тополурму, тополмасму? – деб бошланарди унинг шеърларидан бири.

Машхур Чўлпон ҳам Беҳбудийнинг фожиали ўлдирилганига бағишлаб шеърлар ёзди.

Қайгуингиз, кишанларни ясовчи усталар,
Бошқаларни тубанлар деб атовчи хўжалар!
Сизлар учун ёз бошининг қоридек
Эрур кунлар келадур!
Сизлар учун алвастининг зоридек
Йиглар кунлар келадур! –

деб ёзган эди у.

Қарши шаҳри 1926–37 йилларда 11 йил Беҳбудий номи билан юритилди. Бироқ унинг асл қиёфаси халқдан сир сакланди. Адаб номининг абадийлаштирилиши шунчаки бир

¹ «Васиятнома» ушбу китобда зълон қилинмоқда. Ҳ. Сайд ва Н. Каримов «Васиятнома»нинг асл мазмунига, уни етказувчи Ҳожимурод Худойберди ўғлиният самимиятига асосли равища шубҳа билдирадилар. Беҳбудий ўлимига бағишланган «Маориф қурбонлари» драмасини Шўро ташвиқотчилиги маҳсули ҳисоблайдилар.

ниқоб эди. Қарини шаҳрига унинг номи қўйилган ўша 1926 йилдаёқ, у мансуб бўлган жадидчиликни аксилинқилобий, аксишурравий ҳаракат сифатида қоралаш кампанияси бошлиб юборилган эди. Аслида ҳам шундоқ бўлган. Жадидлар зулм ва зўравонликни, синфий курашни, миллатни қоқ иккига ажратиб, орасига ниғоқ ва душманлик солишни рад этдилар ва ҳақ бўлиб чиқдилар. Бугун улар муқаддас туттган юрт озод ва мустақил бўлди. Улар жон фидо этган истиқдол авлодларига насиб этди. Миллат ва Ватан мустақиллиги йўлида фидо бўлғанлар эса шу Миллат ва Ватан умри қадар боқийдурлар.

Гап сўнгидаги яна театрчи Беҳбудийга қайтамиз, чунки унинг бу соҳадаги хизмати энг буюк хизматларидан бўлиб, миллий онг ва маданиятимиз тарихида ғоят катта роль ўйнади. Буни фақат диндошлари, миллатдошлари эмас, бошқалар ҳам эътироф этганлар. Машхур турколог А. Н. Самойлович 1916 йилда, «Падаркуш»ни Тошкентнинг «Колезей»ида Авлоний труппаси ижросида томошча қиласар экан, Тошмуроднинг ўз уйига ўғирликка кириб отасини ўлдиришидан халқнинг жунбишга келганини ёзади¹.

Б. А. Пестовский 1922 йилдаги «Инқилоб» журнали саҳифаларида эълон қилган «Ўзбек театри тарихи» мақолосида унинг майдонга келиш тарихи ҳақида фикр юритар экан, «Ўзбек театрининг асосини қўйиб берувчи самарқандлик Маҳмудхўжа Беҳбудийдир», деб ёзади. Таниқли археолог Вяткиннинг далолатига суюниб, «Падаркуш»ни ёзишда Фонвизиннинг «Фаҳмисиз» (Недоросль) идан таъсирланганини қайд этади. Адид номида Тошкентда маориф клуби, Самарқандда кутубхона ва драмтруппа, Туркистоннинг деярли ҳамма шаҳарларида унинг номига очилган мактаблар, Бухорода эса марказий босмахона борлигини таъкидлайди.

1929 йилда Қозонда босилиб чиққан «Ўзбек адабиёти» китобида эса: «Ўзбек миллий адабиётининг негиз тошини Беҳбудий билан Фитрат қўйиб берди» (8-бет), – деган эътирофга дуч келамиз.

Беҳбудийдан уч ўғил ва бир қиз қолган эди. «Саёҳат хотиралари»да номи тилга олинган 1897–1898 йилларда туғилган Масъудхўжа гимназияда ўқиган, рус тили мута-

¹ Қаранг. А. Самойлович. Драматическая литература сартов, Петроград, 1917, 3–6-бетлар.

хассиси бўлган. Таржимонлик билан шуғулланган. 1953 йилда вафот этган Унинг фарзандлари Шавкат (1919–1990, Мидҳат (1922 й. туг., Душанбеда яшайди), Надимхон (1922–1995, СамДУ профессори эди). Назирхон (тижоратчи) ва уларнинг авлодлари турли соҳаларда хизмат қиласидилар. Мидҳат Беҳбудийнинг Тошкентда 1945 йилда туғилган ўғли Сарват Беҳбудий – машҳур цирк артисти.

Қолган икки ўғилнинг бири Мақсадхон (1910–1931) география илмига иктидорли ва қобилиятли бўлиб, эрта вафот этган. 1914–16 йилларда туғилган Матлубхон урушда бедарак кетган. Қизи Парвин (Сурайё) 82 ёшда 1984 йилда вафот этди.

Беҳбудийнинг ушбу сайланмаси 1997 йилда чоп этилган эди, қисқа муддатда тарқаб кетди. Эҳтиёжни кўзда тушиб, тузатилган ва тўлдирилган мазкур нашрини ҳозирладик. Адид асарларини тўплаш, саралаш, нашрга тайёрлаш энди бошлиномоқда. Олдинда иш кўп.

1997 йилги нашрда уни мукаммаллаштириш борасида ёрдам беришларини сўраб ҳамкасабаларимизга мурожаат қиласиган эдик. Мусиқашунос ва тарихчи олимамиз Д. Рашидова («Хайрул умури авсалуҳо»), ёш беҳбудийшунослар Ҳалим Сайид («Миллатлар қандай тараққий этарлар?», «Муҳтарам самарқандийларга холисона арз», «Ғалла, аскарлик, ер ва танзимоти ҳарбия», «Қозоқ қариндошлармизга очиқ хат»), Н. Очилов («Эҳтиёжи миллат») акс-садо бериб, адабнинг олти мақоласини нашриётта тайёрлаб етказдилар. Имкондан фойдаланиб, уларга ўз миннатдорчилигимни билдираман.

Бегали ҚОСИМОВ

БАДИЙ АСАРЛАР

ПАДАРКУШ

ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли

(Туркистон майшатидан олинган ибратнома)

3 парда 4 манзарали, миллый биринчи фожиа

Қатнашувчилар

Бой – 50 яшар.

Тошмурод – бойнинг ўғли, 15–17 яшар.

Домулла – янги фикрлик бир мулла, 30–40 яшар.

Зиёли – (оврўпо либосида), ўрисча ўқуғон, миллатчи мусулмон.

Хайрулло – бойнинг мирза ва маҳрами, 18–20 яшар.

Тангриқул – бойнинг қотили.

Давлат или Нор (бўз болалар) – киссаларига 4 сўм қадар майдана керак.

Лиза – рус хотини, қабиҳа шаклинда.

Артун – армани майхоначи.

Приступ – 2 политсейский, 2 қоровул, бойнинг 3 нафар эркак ҳамсоюзи.

Бойбучча – бойнинг хотуни, 35–40 яшар.

Керак нимарсалар

Бир лаъли ширавор, нон, дастурхон, чойнак, пиёла, чилим.

Мехмонхонага кераклик гилам, кўрпа, ёстиқ.

Бойни(нг) ётоқ асбоби ва қаравот.

Бир калтак.

Ўн шиша сув ва кивас.

Беш-олти истакон.

Бир сандук.

Бир ҳамён ичиди пулға ўхшиган нимарса.

Бир катта пичноқ,

Бир таппонча.

Сандуқни очатурғон темур асбоб.

Мукаммал приступ либоси.

2 политсейский мукаммал либоси.

2 қоровул калтаги.

1 хуштак.

1 шоҳсақа.

1 каноб.

1 қўй кишани.

БИРИНЧИ ПАРДА

Бой меҳмонхонада ўтирас, Хайрулло ила домулла кирав:

— Ассалому алайкум.

БОЙ. Ваалайкум ассалом, марҳамат қилсингилар (*туриб мулоқот қиалуб, домуллага жой кўрсатиб, ўлтирур*).

ДОМУЛЛА. Бой давлатини Оллоҳи таоло мундан ҳам зиёда қилғай (*фотиха қилур*).

БОЙ. Нафас (лари)и муборак, иншаоллоҳ, дуолари қабулдир.

ДОМУЛЛА. Балли, жумъа оқшоми дуони қабул вақтидир.

БОЙ. Хуш келдилар, тақсир.

ДОМУЛЛА. Саломат, саломат (*қўйини кўксига қилиб*).

БОЙ. Хайрулло! Чой ва лаъли келтур.

ХАЙРУЛЛО. Хўш! (*Чой ва лаъли келтирас, чой сузар, алар танаввул айлар, Тошмурод кирав, саломсиз, беадабона*).

ТОШМУРОД. Ота, томошага бораман, пул беринг.

БОЙ. Ўғлим, ким ила борасан?

ТОШМУРОД. Турсун акам ила.

БОЙ (*киссанидан пул берив*). Албатта, вақтли келинглар ва ёмон ерларга борманглар.

ТОШМУРОД. Хайр, хайр, ҳов кўп гапура(р) сиз-да (*чиқиб кетар. Домулла бой ва Тошмуродга бадбинона боқиб, бошини солар*).

БОЙ. Сўзланиб ўлтуринг, тақсир.

ДОМУЛЛА. Ҳўб, ҳўб, бойвачча катта бўлубдур, Худо умр берсин, усули жадила мактабигами ўқийдур, ёинки эски мактабга?

БОЙ. Иккисига ҳам бормайдур.

ДОМУЛЛА. Эй ҳовлингизда ўқитатурғонсиз?

БОЙ. Йўқ, йўқ. Мен ўғлимни ўқутмоқга ўйлаганим йўқ.

ДОМУЛЛА. Ажойиб, сабаб недурки, ўқитмайсиз? Ваҳоланки, ўқумоқ қарз ва илм сабаби иззати дунё ва шарофати охиратдур.

БОЙ. Мани хаёлимға дунёning сабаби, иззати — бойлик. Охиратга бўлса, Худонинг қилган тақдири бўлур. Чунончи, биз кўрамизки, одамлар бойни муллодан зиёда иззат қиласурлар. Хусусан, мана, банклар кўпайди. Катта бойлар чилен бўлуб, ҳар ким чиленларни иззат қилур, ҳатто, иши тушатурғонлар чилен молини қиммат олур, азбаски, чилен

илтифотига олмаган одамларга банклар пул бермайдурки, сүнгра муомиладорлар синиб, майда-майда бўлур, билдингизми?

ДОМУЛЛА. Бу сўзларингиз ҳозирги замонага маъқул, лекин чилен ва бойларни иззатлари вақтингча ва халқни кўзи очилгунчадир. Ҳолбуки, аларни иши тушганлар иззат қилур, муллони бўлса, барча халқ иззат қилур, яъни муллони илми иззат қилинадур.

БОЙ. Бизни ҳам бойлигимиз иззат қилинадур, ҳатто, мусулмонлар нари турсун, ўрус ва арманлар-да иззат қилур.

ДОМУЛЛА. Иззатни нари кўйдук, агарда ўғлингизни ўқутсангиз, дафтарингизни ёзар, намозингизни ва мусулмончилигини яхши билур ва ҳам сизга савоб бўлур.

БОЙ. Мирзалик осон, мана, Хайруллога ойинда етти сўм бераман, кундузлари мирзалик ва оқшомлари меҳмонхона ишини қилар ва ҳатто, уйқум келгунча ходими қилар, китоб ҳам ўқуб берар.

ДОМУЛЛА. Шариат илми ва зарурияти динияни билмоқ учун бойваччани ўқутмоқ, албатта, сизга лозимdir.

БОЙ. Шариат илмини ўқитмоқни лозим билмайман, чунки ани муфти ё имом ва муazzин қилмоқчи эмасман, азбаски давлатим анга етар.

ДОМУЛЛА. Зарурати динияга не дерсиз?

БОЙ. Мен ўзим беш вақт намозни кераклик дуолари или билурман. Ўзим ўргатурман.

ДОМУЛЛА. Хат ва саводга не дерсиз? Ҳолбуки, саводи йўқ одам ҳеч нимага ярамайдур.

БОЙ. Бу фикрингиз фалат, чунки мани саводим йўқ, бовужуд, бу шахримизнинг катта бойларидантурман ва ҳар ишини билурман.

ДОМУЛЛА. Сиз илгари замонда бир нави ила бой бўлубсиз, аммо энди бой бўлмоқ нари турсун, фақат рўзғор ўткармоқ учун (ҳам) илм керак. Кўрамизки, йигирма-ўттиз йилдан бери барча савдо ишлари армани, яхудий ва бошқа ажнабийлар қулифа ўтди, муни сабаби бизларнинг ўкумагонимиздур. Ўкумаган бойваччаларни кўрамизки, ота молини барбод этар ва охири хор ва зор бўлур, бинобарин, ўғлунгизни ўқутмоқни сизга таклиф қилурман.

БОЙ. Ай, домулло! Сиз манга таҳқиқими? Ўгул маники, давлат маники, сизга нима? Ўқуганни бири сиз, емоқга нонингиз йўқ, бу ҳолингиз ила манга насиҳат қилурсиз:

Хайрулло! Мәхмөнхонани қулфла, уйқум келди (*Хайрулло лаъли ва асбобларни жамлаб, мунтазир турар*).

ДОМУЛЛА (*одамларга қараб*). Ўқумоқ ва мулла бўлмоқ учун пул керак, бадавлатларимизни ҳоли бул, бас, бу кетиш ила наузамбилоҳ, дунё ва охиратга расво бўлурмиз, ўқумоқ барча мусулмонга, эркак ва ё хотин бўлсун, фарз эди. У қайда қолди? Оҳ,вой бизни ҳолимизга! (*Бойга қараб*). Бой, ман сизга амри маъруф этдим ва менга шариат бўйича лозим бўлган ишни бўйнумдан соқит қилдим. Йишлооллоҳ, мўйлаб чиқарип, алифни таёқ демайтурган ўғлунгиз ҳолими ни кўярмиз ва ўқутмаганингиз учун гуноҳкор бўлурсиз (*домулла нос чекар*).

БОЙ. Ай, домулло! Манга насиҳатчи кераги йўқ, безор қилдингиз, (*одамларга қараб*) ишимдан, уйқумдан бу одам мани қолдирди. Хайрулло, мәхмөнхонани қулфла (*домулла аразлаб чиқиб кетар, бойни димоги куйиб ўлтурурар. Зиёли мусулмон кирап, пальто ва асосини михга қўяр, бой ола-ола қарап, хушламас*).

ЗИЁЛИ. Ассалому алайкум.

БОЙ (*карахтилик ила*). Ваалайкум ассалом, Хайрулло, курси келтур. Бу киши ерга ўлтуролмайдур (*келтурурар, зиёли ўлтурууб, палирус чекар*).

ЗИЁЛИ. Жаноб бой, сизни кайфсиз кўраман, мумкинми сабабини билсан?

БОЙ. Бир мулло келиб эди, ўғлингни ўқутмайсан деб жуда жонимни олди, қувлагандек қилиб зўрга қутулдим, фақат муштлашмадик.

ЗИЁЛИ. Аҳ-ҳа, қизиқ ва интересний ҳодиса эмиш (*одамларга қараб*), бу шаҳарда бойларга амри маъруф қилатурғон мулла бор экан, Худота шукур. Ул жаноби ҳаққоний до-муллани топиб, зиёрат қилмоқ керак. Бой афанди, сизга малол келмасун, ушбу тўғридан мен ҳам сизга қачонлардир бир неча сўз айтмоқчи эдим. Ва аммо соати ушбу дақиқага мавқуф экан, энди сиздан илтимос қиласманки, бир неча дақиқа менга кулоқ берсангизки, илм нафи тўғрисида сўзлайин.

БОЙ (*ола-ола қараб*). Энди билдим, сиз ҳам ўғлунгни ўқут деб мани қисар экансиз (*одамларга қараб*), бугун чап ёним ила турганман, ўйламаган ишлар олдимдан чиқар, мазмуни – қордан қутулиб, ёмғурга учраймиз. Хайрулло!

Чилим келтур! (*Тарафайн сукут, чилим келар. Бой чекар, ўйталарап*).

БОЙ. Хайрулло!

ХАЙРУЛЛО. Лаббай, тақсир!

БОЙ. Жойимни ташла, уйқум келди (*ҳомузга тортар*), эртага иш күп, вақтлик ётмоқ керак (*яна ҳомуза*).

ХАЙРУЛЛО. Хүш, ҳозир.

ЗИЁЛИ (*жиддият шла*). Бой афанди! Мен сизга дедимки, миллатга кераклик илмлар түғрисида сўзламоқчиман, аммо сиз мени(нг) сўзимни эшиитмоқга хоҳлайматурғонға ўхшайсиз. Иккинчи дафъа айтаманки, қулоқ беринг ва бу сўзлар сизни(нг) ва миллатни(нг) нафъилур.

БОЙ. Сўзингизни жабр ва зўр ила эшииттирасизми? Ва ё мени азоб бермакками келдингиз?

ЗИЁЛИ. Йўқ, мен асли бошқа иш учун келиб эдим ва лекин илм баҳсининг устидан чиқиб қолдим. Ушбу сабабли муддаони табдил қилиб, илм тўғрисидан сизга баён қилмоқни қасд этдим. Шоядки, жанобингиздек бойлар миллат болаларини ўқутмоққа савъ қиласалар.

БОЙ (*халқча қараб*). Кошки, домулло ҳикоялари етмаса эди. Хўб, модомики қўймайсиз, эртароқ сўйлаб тамом қилинг, уйқум келган (*ҳомуза тортади*), одамлар боласини ўқут, дейдур-а.

ЗИЁЛИ. Ҳозир янги ва бошқа бир замондир. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқни бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кеттандек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто, дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқутмоқфа савъ қилмоғимиз лозимдур, ваҳоланки, дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқумоқни бешикдан мозоригача бизларга фарз қилгандир. Бу ҳукм – ҳукми шариатдир. Биз мусулмонларга, алалхусус, бу замонда икки синф уламо кепракдур: бири олими диний; дигари олими замоний. Олими диний: имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлуб, халойиқни диний ва ахлоқи ва руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратурғон талабалар, аввало, Туркистанда ва Бухорода илмий, диний ва арабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ва Истанбулга бориб, улуми динияни хатм қиласалар керак, ёки комил мулло бўлсунлар (*бой мудрайдур*), англадингизми бой?

БОЙ (*бошини кўтариб*). Ҳа, ҳа, айтаберинг, қулогим сизга.

ЗИЁЛИ. Олими замоний бўлмоқ учун болаларни, аввали, мусулмоний хат ва саводини чиқаруб, зарурияти диния ва ўз миллатимиз тилини билатурғондан сўнгра ҳукуматимизни(нг) низомли мактабларига бермоқ керакдур, яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқуб тамом қилғонларидан сўнг, Петербург, Москвадорилфунунларига юбориб, доктурлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми санъат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқутмоқ лозимдир. Русия ватанина ва давлатина билфеъл шерик бўлмоқ керакдир ва давлат мансабларига кирмоқ лозим. Токи машнати эҳтиёжи замонамиз тўғрисида ватан ва миллати исломга хизмат қилинса ва ҳам давлати Русия подшоҳлик мансабларига кириб, мусулмонларга нафеткурлса ва ҳам давлати Русияга шерик бўлинса, ҳаттоқи, шул тариқа ўқуган мусулмон болаларини Фарангистон, Америка ва Истанбул дорилфунунларига тарбия учун юбормоқ керакдур. Ҳазрат пайғамбаримиз: илм Хитойга ҳам бўлса, талаоб қилингиз, демадиларми? (*Бой уйқуда*.) Бул ишлар бўлмас, магар пул ила, сиздек катта бойларни ҳиммати ила, чунончи, Кафказ, Оренбург ва Қозон мусулмонларини бой ва аҳли файрати илм йўлига кўп пуллар сарф этарлар ва камбагал болаларини ўқутдиарлар (*бойга қараб*), албатта сўзларимга тушунгансиз, жаноби бой. Бой бова, ҳой!

БОЙ (*муదрайди, бош кўтариб, эснаб*). Ҳа, ҳа...

ЗИЁЛИ. Ал-он биз Туркистон ҳалқига бир ёмон одат борки, бир киши русча ўқуб, подшоҳлик ишига кириб, расмий формасида юрса, масхара қиладурлар, агар извошличик ва ё қора меҳнаткаш бўлуб, оврўпалиларни эски либосини кийса ва ё ўйинчиларнинг либосини кийса, ҳеч ким бир нима демайдирки, бу камоли нодонлик ва дунёдан хабарсизликдир. Шундай эмасми, бой амаки.

БОЙ (*ўлтуриш еридан бир тарафга оғиб ётиб*). Хур, хур, хурра, хурра, хурра...

ЗИЁЛИ. Илоҳи худоё! Уммати исломияга, хусусан, биз туркистонликларга раҳминг келсун!.. (*рўмоли ила кўз ёшини артиб, чиқиб кетар*).

Парда инар

ИККИНЧИ ПАРДА

Пивахона манзараси: бойвачча ила уч нафар ўлтурарлар.

ТАНГРИҚУЛ. Бу оқшом, билмайман, нима учун ичкилик мени тишиламайдур. Намози дигардан бери бир дюжина шишани бүшатдим. Даюсни пивоси қулогимни қизитмади. Түлдир, ичайлик (*Нор қадаҳларни түлдирар*).

ҲАММАСИ. Тошмурод бойваччани саломатлигига ура! Ура! Ура! (*ичарлар*)

ДАВЛАТ. Жўралар. Манувни ичдим, энди ёдимга Лизажон тушди. О, Лизажон!

ҲАММАСИ. Оҳ, Лизажон, воҳ, Лизажон, қайдасан?

НОР. Золим фалак фироқиға куйдирди мани; биллоҳки, келмаса, бўумийди.

ДАВЛАТ. Бу доду бедод ила ҳеч нима бўлмас. Хўжайнин чақирамиз, отам ўлди базми қиласмиз.

НОР. Қўлингни бер, эй, номард, топдинг (*қўлинни сиқар*). Бўлди.

ДАВЛАТ. Эй, тўтабурут Тангириқул, даминг чиқмайдур. Шунча одам сўзини ўғирлаб ўлтурасан. Эрга навбат, шерга навбат. Гап бериб ўлтур. Ё бу одамларни писанд қилмайсанми? Бизларни ҳам ёнимизга беш тангалик ақчамиз бор. Жўра! Бу мастилик ростликдир. Қовогингни очиб ўлтур.

ТАНГРИҚУЛ. Жўралар, Сизлардан яширатурғон сўзимиз йўқ. Тўғрисини десам, мануни ичдим, қулогим қизиган, сен Лиза дединг, энди ўзим шунда бўлсамда, ҳушим Лизага, то Лизани келтурмасант, мани тапиртуролмайсан. Аммо гап келтурганингта, Давлат зўр!

ДАВЛАТ. Фам ема, мудлаонг Лиза бўлса, шул замон ёнингга кўрарсан, келмасами? Бошини оларман.

НОР. Бойвачча! Баришнага тобингиз борми?

ТОШМУРОД. Майли, одам юборинглар, базм қилсун.

ТАНГРИҚУЛ. Гап, гап ила вақтни ўткарасизлар, буяратурғон бўлсанглар, буюринглар, эртароқ келсун, кайф қиласмайлик (*Давлат қўнгироқ чалар. Артун армани майхоначи кирап*).

АРТУН. Нима дейсан?

ДАВЛАТ. Лизага бировни юбор, келсун.

АРТУН. Бунда?

ДАВЛАТ. Ҳа, мунда келтурмасдан мозоргами кетурардинг?

АРТУН. Извинит, сўришдим-да.

ДАВЛАТ. Бўл. Бўл. Бирорни юбор.

АРТУН. Баҳ, не вор, билурсин, Лиза банга демишки, ўн беш манатсиз банга киши кўндарма. Ҳа, ўн беш манатда ва файтун пулини-да вер, гейин Николайи кўндарайум. Лиза ўлмаса, бошқасини гетирсинг, кайфинг нечик?

ДАВЛАТ. Аввал келтуруб, сўнгра пулни олсанг бўлмасми?

АРТУН. Давлат зўр! Бан сана демишимки, Лиза ақча олмайинча гелмаз, бана не? Сен ўзинг билирсанки, у тавур қизи, баним дегил.

ТАНГРИҚУЛ. Артун. Бир оз тўхта, пул берамиз.

АРТУН. Бош устина, ҳозиралар (чиқар. Жўралари кайфлари учуб, сукут этарлар).

ДАВЛАТ. Суз. Ичайлик! (Нор сузид қуяр).

ТАНГРИҚУЛ. Пулни пешаки талаб қилгани ишни белини синдуруди.

ДАВЛАТ. Иш аксига олса, шундай бўлур. Пулларинг борми? Ҳаммаларинг чиқаринг (ҳаммаси чиқаради, Давлат санар, беш сўм етмас). Бу минан ҳеч нима бўлмас. Бир иложини топмоқ керак.

НОР (таъмагирлик ила). Эй, бойвачча, бизлар-ку, камбағал. Сизга нима, киссангиздан пул чиқмайдур? Ана бойваччанинг ҳоли (қўли ила кўрсатур).

ДАВЛАТ. Парво қўлма. Нор, Мен бир нимарса ўйладим, агар бойвачча кўнса.

ТАНГРИҚУЛ. Нима экан? Нима?

ДАВЛАТ. Тўхта, нима эканлигини биларсан. Аввал бойваччанинг (нг) саломатлигига ичайлик (Тангриқул сузар, ичарлар бойваччанинг саломатлигига).

ДАВЛАТ. Бойвачча. Бу кечадек чаҳоршанба сайри ойда-йилда бир бўлур ва (ё) йўқ, бир кеча минг кеча бўлмас, агар қабул қилсангиз, Тангриқулни сизга қўшарман. Бирга бориб, отангизни сандугини кўрсатурсиз. Бошқа ишни Тангриқул бажарадур.

ТОШМУРОД. Тангриқул ака, борасизми?

ТАНГРИҚУЛ. Улфатлар буюрса, у дунёга бораман. У-ку сизнинг ҳовлингиз.

ДАВЛАТ. Сен нима дерсан. Нор?

НОР. Мен ҳам кўпни бири, бор десант, борарман.

ДАВЛАТ. Йўқ, икк韶 bas. Кўрганлар бадгумон бўлмасин. Буқунни эртаси бор.

НОР. Бойвачча! Отангиз сандигини жойини биласизми?

ТОШМУРОД. Отамнинг ётатурғон уйинда.

ДАВЛАТ. Ётатурғон уйни неча эшиги бор?

ТОШМУРОД. Уч.

ДАВЛАТ. Қайси эшиқдан кирасизлар?

ТОШМУРОД. Эшикнинг бири онамнинг уйиндан очилур, мен кириб, ҳовли тарафидаги эшикни очарман, сўнgra Тангриқул акам кирав.

ДАВЛАТ. Баракалла! Илгари ҳам ўғирлик қилганга ўхшайсиз. Нор! Тўлдур, ичайлик! (*Нор тўлдурар, ичарлар. Тангриқул ва Тошмуродга қараб*) Энди боралургансизлар?

ТАНГРИҚУЛ. Албатта. Бормай нима бўлубдур (*Давлат тўйтончасини бойваччага берар. Нор этик соғидан пичоқни олиб. Тангриқулга берар. Алар эҳтиёт қилиб тураглар*).

ДАВЛАТ. (иккисига қараб) Йўл бўлсин, ботирлар?

ТАНГРИҚУЛ. Олгани (*Давлат Тангриқулни бир четга олиб, ишорат ва хуфия маълумот ва амр берар*).

НОР. Омин, Оллоҳ... (*Ҳаммаси*) Оллоҳу акбар. (*Давлат фотиҳа берар*).

Парда инар

УЧИНЧИ ПАРДА

Одат бўйича бой ётар каравот устига уйкуда, уйни бир тарафига сандуқ. Тошмурод бир эшиклан оҳисталик ила кирав, бу тараф, у тарафа қараб, бошқа бир эшикни очар ва бир четга туар. Тангриқул кирав, кулида калид ва темир асбоб, белига пичноқ, сандиқ тарафига бориб, калид солар, сандиқ очилмас. Тошмуродга ҳрайдур. Ишорат ила маслаҳат сўрайдур. Тошмурод сандуқни темир асбоб ила синдиримоқга амр берар. Тангриқул темир асбоб ила сандуқни синдирап. Сандуқни овози ила бой уйғонур. Бой чўчиб туар, калтакни олиб,вой,вой деб Тангриқулга югуар. Тошмурод калтакни келиб ушлар. Тангриқул пичноқ ила бойни қўлтиғига урар.

БОЙ. (*тарақлаб ўиқилар*). Воҳ, жоним (*жон узар типирлар, хириллар. Тангриқул сандиқдан танга халтасини кўтапар, пичноқ ва темир асбобни ўзига беркитар, ташқаридан бир неча одам товуши эшишилур*).

ОДАМЛАР. Нима гап, бирор дод деди? (*Бир неча эркак ила бой хотуни киарлар, Тангриқул ила Тошмуродни кўрарлар*).

ТАНГРИҚУЛ. Тошмурод, от! (*Тошмурод ҳавога тұлғонн-ча отар ва ҳозир кишиларга силоқ күрсатыб қочарлар*).

БОЙВУЧЧА. Вой золим дастидан! Бу қандай кун эди,вой дод! (*Чапак өзілар, бой устиға ўзини ташлар, көз ва сочи-ни юлар*). Ҳе жувонмарг Тошмурод! Кон құс! Кошки чечак-да кетсайдинг! Вой, падаркуш! Тошмурод! Вой, дод-ей!

ДОМУЛЛА (кирап). Онажон, сизга сабрдан бошқа чора йүқ. Бу бадбахтлик ва мусибатта сабаб жаҳолат ва нодон-ликтір, бемаънилик ва тарбиясизлик. Уйнингизни нодонлик бузди. Ўғлингизни беилмлик Сибирга юборади. Жо-нингиздан азиз фарзандингизни тарбиясизлик балоси сиз-дан умри айритадур. Болангизни отаси тарбия этмади, ўқут-мади. Охирі балога учради, ёмон рафиқлар йўлдан чиқар-диларки, қурбони жаҳолат бўлдингиз.

БОЙВУЧЧА (тұлғониб). Ой, вой-вой болам! Вой бойим, ох, вой у-у-у!

ДОМУЛЛА. Бойнинг-да насиҳатга қулоқ солмади ва охи-ри ушбу ёмон ҳодиса пайдо бўлди. Энди сизга, очиги, сабр-дан бошқа илож йўқдир, онажон. Оллоҳ сизга сабр берсун.

БОЙВУЧЧА (камоли бетоқатлик илан ох-вовайло этар). Дод, вой болам! Вой бойим! Иккисидан ҳам айрилдим, эримни мозорга, боламни Сибирга юборарлар! Вой, вой,вой у-у-у!..

ТҮРТИНЧИ МАНЗАРА (Иккинчининг айни, майхона)

Нор, Давлат ичиб, ашула айтib ўлтурар. Тангриқул ва Тошмурод писиб бориб кирап, тұлғонча ва қонлик пичоқни бир четта яширап, ҳамённи чиқариб, стол устига отар: ўлтурарлар.

ТАНГРИҚУЛ. Чилим келтур-ей!

Артун чилим келтурур, чекарлар. Артун кетар. Тангриқул Давлат-ни бир тарафға олиб, хуфия бўлган ишларни сўйлар, ишоратлар қилас. Давлат «бечора» деб хуфия сўйлаб, ишорат ила хотиржам қиласидир.

ДАВЛАТ (ҳамённи очиб кўриб, суюнар, Тангриқул ва Тош-муродни елкасига қоқар). Баракалла, баракалла (*Давлат занг өзілар, Артун кирап*).

АРТУН. На буюрарсиз?

ДАВЛАТ. Ма, пулни ол, тезлик илан Лизани келтур!

АРТУН. Бош устинан. Ҳозир келур (*пулни олар, ичарлар. Лиза кирап*).

ЛИЗА. Добрый вечерим! (*хаммаси-ла күришар*).

ДАВЛАТ. Исприздим, испасибо, испасибо, прихал...

ЛИЗА. Мерси (*йұтурап*).

ДАВЛАТ. Суз, Лизанинг саломатлигига ура,

ура (*ичарлар*).

Нор ашула ўқур, ташқаридан ҳұштак садоси келар, оёқ товушла-
ри әштиилар. Мажlisдагилар саросима, ҳайрон бўлар. Силоҳлик по-
литескилар, пристуф, қоровуллар бостириб киравлар. Лиза қочар.

Политсия тўрт нафарни ушлар. баъзиси буюмларини ва ҳар та-
рафни ахтарур, қонлик пичоқ ва тўппончани топар. Тўппончани
пристуфа топширас. Искаб кўпар, ўқини бўшатар.

Тантриқул ва Тошмурод қочар, қоровуллар ушлар.

Тошмурод хўнгир-хўнгир йиеглар, бетоқат бўлур.

Пристуф ишорат қилур. Қўлкишанни келтириб, Тантриқул ва
Тошмуродга урарлар. Бошқа иккисининг кўли боғланур.

Пристуф гуноҳкор ва қоровулларни саф қилдирур.

ЗИЁЛИ (*кирап, гуноҳкорларга қараб афсус қилур. Одам-
ларга қараб*). Илм ва тарбиясиз болаларни(нг) оқибати шул-
дир. Агарда буларни отаси ўқутса эди, бу жиноят ва падар-
кушлик алардан содир бўлмас ва булар ичкиликни бўйла
ичмасди, хун беғайри ҳаққин қилмас эди. Умри борича Си-
бир ва бандга ва қиёматга жаҳаннамға қолмас эди. Агарда
булар ичкилик ичмаса эди, дунё ва охиратда илалабад азоб
ва меҳнатда қолмас эди. Оҳ, ҳақиқатда бойни ўлдирган ва
бу йигитларни азоби абадийға гирифтор қилган беилмлик-
дур. Бизларни хонавайрон, бачагирён ва беватан ва банди
қилғон тарбиясизлик ва жаҳолатдур: беватанлик, дарбадар-
лик, асорат, факру зарурат ва хорликлар ҳаммаси илмсиз-
лик ва бетарбияликнинг меваси ва натижасидур. Дунёга
тараққий қилган халқ илм воситаси ила тараққий қилади.
Асир ва забун бўлғанлар-да беилмликдан. Модомики, биз-
лар тарбиясиз ва болаларимизни ўқутмаймиз, бул тариқа
ёмон ҳодисалар ва бадбахтликлар орамизда доимо ҳукм-
фармо бўлса керак. Бу ишларни йўқ бўлмоғига ўқумоқ ва
ўқутмоқдан бошқа илож йўқдур. Оллоҳу таоло бошқаларга
ҳамиша ибрат ва сизларга сабр бергай.

ПРИСТУФ (*амирона*). Ҳайды, турма, марш (*йўналадур*).

Парда инар

ОҚ ЕЛПОГИЧЛИ ЧИНЛИ ХОТУН (хикоя)

Сунгий мамлакати ақолисидан Чунгичин ном зот бир адид бор эди. Бу олами фаноға инонмас ва ҳар замон андин пирровоз ва риҳлат этмоққа толиблик қўлидан келмас эди. Они учун жонини овунтирмоқ учун хаёлилар фикр ва бе-фикрга хотур эткувчи ишларға ружуъ этмоқла ўзига тасалли берарди. Вафотидан сўнгра дунёни некбахт ва маҳсудларидан ҳисобланди.

Чунгичин Хитой музофотларидан биринда номи Ҳаво тоғининг этакларинда кезар экан, бирдан ўзини бир мозористонда кўрди. Оҳ, мозористон – минг-минг номунтазам тепачалар садо ва нидодин холи маҳсус замини маъволар (бошпана, макон). У тепалар остинда чор ва ночор инсон ётарлар эди. Уфқи жадид сари тамоман муштағил (банд) қабрларни кўрар-кўрмаз сайёҳ шу фикрга ботди. Афсус, бутун тириклик ҳаёт йўлини охири келиб етган жойи будур. Бу иқоматга мавт ва манзилга хомушона бир карра кирилдими яна қайтмоқ мумкин йўқ. Соқ хотимай ҳаёт на ўлди? Чин аҳли фақат бир тириклик билар. У ҳаётки шульлаи шамс ила мунавар, ҳавси соф ила иҳотадур. Чин файласуфи бу фикрларга сирона қабрға-да юрар экан, либоси мотам киймиш ёш бир хотунға рост келди. Бу хотун янгидан тепаланган бир қабр каноринда ўлтуруб қўлинда елпогичи лукурни елпийур ва ҳам доимий елпийур.

Бу қалар ажиг бир ҳаракат сабабини англамоқ шавқина тушуб, сайёҳ ёш бонуға одоб-ла салом берди.

– Хоним, о, бу мозорға ётган кимдур, на учун шу туфроқни муттасил елпимак заҳматига тирифтурсиз, сўрамогим мумкинми?

Мани файласуфим ҳар иш сабабини билмоқчи, аммо сизнинг бу амалингиз асло иҳота тафаккуримға кирмайдур, деди. Бечора хотун елпогични елинмокда муттасил ло-йан қатъи давом этарди. Хотун қизарди, бўзарди, бошини олдинга энгди. Файласуф бехуда ерга саволини такрор айтди. Мотамкаш хотундан жағовоб эшиитмади ва асло қулоқ бермай жонининг бор қуввати-ла елпогични ҳаракатга келтуруб турар эди.

Чунгичин у маҳалдин мутаассуфона айрилди. Хотуннинг иллат ва сабаб ҳаракатини билмай орзусидин ҳамда шиддатлик орзусидин ўзини сақлаб билмоқ эди. Шабпаррак қано-

ти каби мутавалли ҳаракатланиб турмиш еллоғичга ҳар замон дүнуб энг чуқур ва мутаҳаййирона бир фикр ила боқиб бечора файласуф асло бир шай англамайтур эди. Аснои таҳаййурда муқобилинда бир ожиза чиқиб файласуфни бир қабр қанорига имлаб, шу сўзларни сўйлади: «Эшитдимки, хонумдин савол сўрдингиз, аммо жавоб ололмадингиз. Ман орзунгизни дафъ этарман. Аммо муқобили умид айларманки, сиз ҳам манга бир неча пул берсангизки, бориб, умрумни узун бўлиши учун дуохонлардин бир тумори сеҳрангиз олайнин». Чунғичин киссасидин оқча чиқарди ва аъжуза хотун ҳам бу мажарони сўйлади:

«Қабр қаноринда кўрганингиз шу хотун Лу исмлик хонумдур. Узун бир беморликдин ўлмиш Төйу номинда бир адабни беваси ва у қабр ўлган эрининг қабридур. Эр ва хотун яки дигарини шиддатлик бир ишқ ва муҳаббат ила севарларди. Ҳатто, охирги нафасинда Төйу хотунидин айрилмоқ кулфатидан шикоят этар, гўзал бу хотинини ҳануз баҳор ҳаёт ва ҳуснини ситоратлик замонда ташлаб кетмоқ дарди фикрига сўзан уради. Лекин на чора, муқтасиъ қадрга тобеъ бўлди, бошқа илож йўқ.

Беморлик ҳолида Лу хоним хаста Төйунинг бошидин ҳеч айрилмас, эридин сўнгра дунёга тирик қолмасликни ва болин ҳаётга иштирокидек қарорға, мамотға ҳам шерик бўлушкини аҳд ила баён айлади. Лекин Төйу мунга жавобан: «Зинҳор хоним буйла аҳд ва ямин айтмангиз», – дер эди. Хотун: «Агарда сиздин сўнгра шериклик балосига гирифттор бўлиб, кўзларингиз юмулганидан сўнгра шу зиёи офтобни кўрмоқға мажбур бўлсам, яхши билингки, бошқа бирорвнинг хотини бўлмоқға асло рўйи ризо кўрсатмайман», – леб жавобини берди.

Төйу «Хоним бону, зинҳор бу фикрдан воз кечинг», – дерди. Төйу хоним: «Эй Төйу, қўйингиз асрор этмангиз, бори беш санағача уйланмасликка аҳд этойинг».

Лекин бу сафар дея Төйу: «Бону, бундай аҳд этманг, фақат мозорим устидаки туфроқ қуригунга қадар мани унум-масликка аҳд этсангиз кифоя»...

Лу хоним муни учун маҳкам аҳд этди. Төйу иккинчи очмаслик учун кўзини юмди. Бону қадаридин девона каби бўлди. Хумор ва хитойи кўзларидин думуъ (кўз ёшлиари) оташин шашқатор жорий, хумои (иситма, касаллик) шадид (шиддатли) маҳдумлари каби ўзини шаш жиҳатга этарди бедард-бедаво.

Дунё одати узра ҳар шай кечар. Бу сил ғамум ва барои

хужумда кечди-кетди. Оҳ-нолалар кечмас, фақат келмасун – Тоъунинг вафотидан уч кун сўнгра Лу хонимнинг кўзи бир маъқул сифатга кирди. Шуйлаки эрини шогирдларидин бир жавон (ёш йигит) таъзиятта келди. Қадрдон шогирдни оҳ ва оҳ ила қабул этди. Бу жавон ниҳоят музайян (безанганд) бир чехра соҳиби эди. Аснои муколамада бир оз Тоъудин ва кўброқ бонудин баҳс этди. Беканинг латофат андомидин, гўзаллигидин ва зиёдаси-ла хушлаганидин баён этди. Хоним ҳам андин мамнун ва рози қолди. Жавон шогирд яна келишини ваъда ила видоъ этди.

Бир видоъи умидворий...

Содик ул-ваъда Лу хонум у ваъдаларга интизоран, кўрганингиз, қабр устига келди. Кунларни елпогич шамоли-ла эри қабрининг туфрогини қурутуб аҳд этмоқға вақф этар...» Кампир ҳикояни битирар-битирмас файласуфингиз шу фикрға ботди. Умр қисқа, ёшлик ширин, ёш хотун ва эрларни завқ ҳаволарға учирар. Ҳар ҳолда Лу хоним солиҳа бир хотун эмишки, аҳдини паймол этмак истамаз.

Интиҳо

Эй қори, ҳикоянинг ҳосили мундин иборатдур. Адабиёт жадиди мустақбала (келажак замон) мизга рақамидин ёдкори хайр илтифотига етса, хўжанди шоир муҳтарам Сайрий афандига бир тухфадур. Мутолаасига танзил буюрсалар, шоядки, риштai назма чекилса, бизу сиздин бир хотираи мустақбала қолурди. Бу даҳми шеър билмам қалбимдин чиқди. Муқаддам шоир эмас эдим:

Бу олами ҳама ҳайҳот беҳуда,
Нақши зар об паймуда (омонат)...¹

1909 йил, далви девона, Самарқанд, Маҳмудхўжа ибн Беҳбудхўжа.

¹ Ҳикоя «Тасодиф» деб номланган дебоча билан бошланиб, унда ушбу ёзилиш тарихи берилган. Муаллиф 1909 йил қиши (даъя – 20 янв.– 19 февр.) кунларида гоҳ ўғли Масъудхўжа билан турли дарсликлар мутолаа қиласар, гоҳ сиҳҳат, мантиққа оид китобларни, гоҳ эса турли бадиий асарларни кўздан кечирав экан, бир куни ногоҳ мазкур ҳикояга дуру келиб қолади. У буни олдин ҳам кўрган эди. Беҳбудий асли хитой адабиётидан олинган ушбу ҳикояни ўз қалби ва қалами билан ўзбек ўқувчисига тақдим этмоқчи бўлади. Ҳикоя «Туркистон вилоятининг газети»да 1909 йилги 12-сонида эълон қилинган. 1995 йил «Ватан» газетасининг 28-сонида ёш тадқиқотчи Ҳалим Сайдид кичик сўзбoshi билан қайта чоп этди. Ҳикоя X. Сайдид нашри асосида тайёрланди.

БИР АЬМО БОЛАНИНГ ҲАСРАТИ

Эшитарманки, кун (офтоб) кўб гўзал... Наҳр бўйинда, сувнинг устида узайиб осилган гулларнинг кўруниши кўб латиф эмиш... Нозик-нозик сайраган қушларнинг ...ҳавойи қўш қанотларининг учшинда кўрулатургон нимарсалардан эмиш!.. Эшитарманки, кечалари кўк юзинда ёшурунтон ёруқлар кўрунар эмиш... Мавж ва гирдобларидек ҳазин бўлган денгиз ичинда оқ чотирлик кемалар оқуб кетарлар эмиш.. Эшитарманки, гулларнинг ранглари ислариндан, сулувликда яна зиёда эмиш. Дарапар... Тоғлар... Майдонлар... Сувлар, бешалар, хусусан, тонт замонлари у қадар латиф... у қадар тотли эмишларки, бу қадар буюклиқ ва эҳтишомға қарши инсон ҳайратиндан саждаға кетармиш. Лекин, ман ана ул гулдурагани эшитилатургон денгизни... на у ранглик гулларни... на кўк юзини... на кунни... на бешпаларни... на у яхши меваларни... на қушларни... на ойдинликни... кўролмаслигимдан таассуф этмайман. Хайр, Оллоҳим! Хайр! Шу фоний оламнинг яхшилигиндан ҳеч бирини орзу этмайман, магар... Ҳайҳот!.. Онажонимни кўрсайдим!

Муҳаррири: француз қизи Соррун (?)

Мутаржими: Рижоизода мархум Маҳмуд Акрам¹.

Усмонличадан табдил этгони: Маҳмудхўжа.

«Ойна» ж., 1914 й., 27-сон, 505-бет

¹ Рижоизода Акрам (1847–1914) – машҳур турк алиби.

САЁХАТ ХОТИРАЛАРИ

ҚАСДИ САФАР

1318¹ санаи ҳижрияси тавофи Байтуллоҳға Кафказ йўли ила Истанбул ва Миср ал-Қоҳира воситаси-ла бориб эдим, муддати сафарим саккиз ойдан зиёда сўзуб² эди. 1325³ санаи ҳижриясинда Русия мусулмонларининг муҳтарам зиёли ва акобирларининг Нижний ёрминкасинда миллий ишлар тўғрисинда машварат қилинатурган мажлисга мушарраф бўлмоқ учун Ўрунбург йўли ила Москўв, Петербург, Қазон воситаси-ла Нижний Новғурӯд бориб эдим, Сафар 25 кун сўзулуб, 7 санадан бери икки дафъа Бухоро ва бир дафъа Фарғонани зиёратидан бошқа сафарга чиқганим йўқ эди. Азбаски, «тириклиқ» касалига мубталолик, рўзгор қайдига гирифторлик саёҳат неъматидан маҳрум этар. Етти йиллик хонанишинлик, дигар тарафдан алойиқи рўзғор*, тижорат ва 7–8 рисолалар таҳrir ва нашри, дорулқазо* ишлари, хусусан, бир санадан бери собиқ «Самарқанд» жаридаси ва ҳозирги «Ойна» идорасининг ишлари руҳан ва жисман заиф этди. Аъзо ва ҳавос*ларға касолат* пайдо бўлди. Сингир (асаб)... файри мунтазам ишлайдур. Аттиббо* истироҳат ва саёҳатга машварат берарлар. Табиат у қадар ноқобил ва бузуқки, саёҳатдан ҳам нафрат этар. Истамаз. Дигар тарафдан, «Кутубхонаи Беҳбудия» исмийнда «Ойна» идорасинда китоб савдоси очмоқ учун руҳсат олинган. Истанбул, Миср, Қирим, Кафказ, Қозон, Ўрунбург, Ҳиндистон китобларидан келтурмоқ керак. «Ойна»да қўймоқ учун Русия ва хорижиянинг машҳур иморат ва манзара акобирларининг расм ва суратлари, илмий ва фанний мақолалар учун фанний ва тарихий нақшларни қолиби-клишеси лозим яна... керак. Оқибат қарор берилдики, Кафказ ва Қирим воситаси-ла Истанбулга, андин Юнонистонға кириб, сўнгра Байрут та-

¹ 1899/1900 милодий.

² Чўзилиб.

³ 1906/1907 милодий.

* белгиси қўйилган сўзлар луғати китоб охирида алифбо тартибида берилган.

рийқи-ла Миср ал-Қохирағача бориб, яна қайтишга Истанбулға кириб, Рум эли темур йўли ила Булғористон, Австрия ва Берлин тарийқи-ла ватани азизимиз Русия ва Туркистонға авдат этилса, икки-уч ойдан бери ушбу сафарнинг таҳийя*сида эдук. Бул аснода Петербургда бўлгучи Миллий мажлис машваратига бормоқ учун Дума вакили жаноби Тафкилуфдан таклиф гилиграфи ва саволномалар келди. Саволномалариға кераклик жавоблар юборилиб, матаассуф, боришиға сафар монеъ бўлди. Энди сафарға азм этдук. Биринчи июнгача чиқсан керак. Афсуски, рафиқимиз йўқ. Ўглум Масъудхўжани бирга олмоқчи эдим. Аммо гимназиянинг учунчи синифига ўтмоқи учун ҳисоб, жуғрофия, тарих, илми ашё, расм, ахлоқ, немисча, французча дарслари дуруст ва кофий даражада бўлур. Фақат русчани ёзуб, ўкуб, кузга яна имтиҳон бермоқлиги лозим бўлган учун бирга ололмадук. Ва бизча ушбу узун ва маشاққатлик сафарға якка ва танҳо чиқмоқ лозим бўлди. Бир санадан бери идора ишиға ошино бўлган Саййид Ризо афанди Ализода¹ жанобларининг «Ойна»ға масъуль мудирлиги учун ҳукуматдан рухсат олинди. Муваққат муҳаррирлиги муаллим Ҳожи Муин² жанобларига ҳавола қилинди. Китобат ва тартибиға Мулло Фахриддин Рожий³ жаноблари мутасадидур. Оллоҳ таолонинг инояти ва қориларнинг таважҷуҳлари ила камина бўлмаса-да, «Ойна» эскича чиқиб туарар ва саёҳатимиздан мухтасар суратда ҳар ҳафта ёзиб турармиз. Агарда саёҳатдан эсон қайтсан, саёҳатномамиз муттасил ва мусаввар* босилиб чиқса керак. Муддати саёҳат таҳминан икки ой сўзар. Бир санадан бери ҳар на ёздук, ҳар на дедук. Қўб сўйлаган кўб хато этар. «Ойна»нинг хато ва номулоийим сўзлари тикон ва дилгир бўлган мұхтарам кишиларға узр айтиб, афуларини тилаймиз. Бизга маънан ва моддатан ёрдам этканларға ва барча хонандаларға чин кўнгулдан ташаккур айтиб, хайр дуоларини истаб видоъ этармиз. Боқий салом ва эҳтиром.

«Ойна» ж., 1914 йил,
31-сон, 598–600-бетлар

1, 2, 3 Беҳбудий замондошлиари, самарқандлик таниқли зиёлилар: С. Ализода (1887–1945) – педагог, таржимон, публицист; Ҳожи Муин (1883–1942) – шоир, драматург; Ф. Рожий – шоир.

29 май 1914 сана 17 ражабул муражжаб¹ 1332 санаи ҳижрия панжшанба куни кеч соат 7, қатори^{*}миз маҳбуб ватаним Самарқанддан ҳаракат этди. Ўғлум Масъудхўжа манглайидан шафқат бўсаси олиб айрилдук. Оҳ, видои оила, Ватандан чиқмоқ нақадар мушкул! Бу мушкулотдан қутулмоқ учун инсонни ўлуб ватандан чиқмоғи келур.

«Дили аз санги бояд бар сард оҳ видоъ
То таҳаммул кунад он рӯэки, маҳмил беравд».

(Айрилиш вақтинда тошдан кўнгул керак, токи қофила^{*} кетсун).

Вагонда бир уйчага² бир ўзим, Сафарнинг аввали ҳам танҳолик таваҳҳуш^{*} келтурад. Абёт ўқуйман, фоида этмас. Қуръони карим ўқумоқға шурув^{*} этдим, фараҳ^{*} келтурди. Оқшомни ним уйку ҳолига ўткарилди. Кун чиқар. Байрамали маҳаттасига^{*} яқинлашармиз. Ҳар тараф кум денгизи, Байрамали шаҳри обод эди. Бухоро амирларидан Шоҳмурод оталиқ (ҳозирги Бухоро амиrlари силсилаи манғитиянинг муассиси) замонида Бухоро ва Самарқанд ўзбеклари келиб, Марв ҳам Байрамалини сувбандини бузуб, истило этиб, халқидан Самарқандға нақл^{*} қиласурлар. Бу муҳожирлардан бир қисмини Самарқанд шаҳарини шарқига, дигар қисмини гарбиға ўтказурлар. Шаҳарни атроф ўзбекларини босқунидан сақламоқ учун (ва) алар бугунгача мазкур ўрунларидадурлар.

Бухоро амирлари боргоҳ ва сарой ишларини ва таҳсиллик ва хазина ишларини муҳожирларға топшуарлар. Азбаски, булар муҳожир ва амирларға молан ва жонан тобедурлар. Ҳатто, амирлар буларни ўзларига асир билур эдилар. Ва буларни ортдурғон моли гўё амирларники эди. Бошқа ерни халқи ўзларига ўзларини хожа биларди ва бу қоидани асари бугунгача Бухоро ҳукуматига жорийдур. Бу муҳожирлар шиъя мазҳабига бўлуб, Самарқандда ўн минг қадар бордур. Ва алар ўзларни эроний атайдурлар. Ҳолбуки, аларни аксари турк қабилаларидан бўлуб, ичларинда балки юзда бир эрон форси ва эронлашган араб ва саййидлар бордур.

Марв тарафини истило этган бухорийларни сардори сариг ва кўк кўзли бир киши эканки, шоир деюр:

¹ Ардоқли ражаб ойи.

² Муаллиф Самарқанд шевасида ёзади ва ўрин-пайт келишиги кўшимчаси ўрнига жўналиш келишиги қўшимчасини ишлатади.

Бубрил сари мурғ беҳиши таңдашты сак зард
(жаннат қуши бошини сариф ит кесди). Мурғни боши
ташланилса¹, «PF» қолиб 1200 сана учун таърих чиқар,
яъни, Байрамалини бухорийлар ҳалок этганларига 132 сана
бўлур. Голиблар шоири ҳам «Сари Байрамали шуд ҳалқаи
дор...»² шеър айтганлар. Ал-он Русия ҳукумати эски бандни
тузатиб, Байрамали ва Марв тарафларини обод этиб туруб-
дур. Байрамали ерлари ҳазрат императүрга мансуб бўлуб,
ҳалқа ижораға берилур. Бевосита Байрамали Марв шаҳри
бўлиб, қадимда «Марви Шоҳжаҳон» аталарди.

Марвда аҳоли аксарият ила рус, арман ва эрон табъала-
ридур. Атроф ҳалқи туркман бўлуб, шаҳарий (шаҳарли)
бўлганлари йўқ. Ҳануз қора уй-чодирлариға тирикчилик
қиласалурлар. Марвда узоқдан рус калисосининг қуббаси кўри-
лур. Атрофдаги юз минглар ила «мусулмон» (!)ни масжиди
кўринмайдур. Аҳоли шариатдан зиёда одатга тобеъ ва асири
жаҳолатдур. Марвда тижорат аксарият ила Эрон табъалари³
кўлиғадур. Русия ҳукумати буларга ер олмоқға изн бермаса-
да, ҳавли ва дўкон олмоқға рұксат берар. Мундаги эроний-
лар уч қисм бўлуб, бири шиъа, дигари баҳойи, бобий⁴,
бошқаси Эрон яҳудийсидан мусулмон бўлган жадидийлар-
дур. Бир эронийни сўзиға қараганда, ялғуз баҳойиларни
мактаби бўлуб, бошқалари учун ва ерли туркманлар учун
мунда мактаб йўқ. Иссиқ биёбонларни наъраси-ла тўлду-
риб, қаторимиз илгари кетмоқдадур. Ҳаво иссиғ, вагон ичин-
да 33 даражага ҳарорат бор. Энди Самарқандни ҳаво ва лато-
фати ёдга келур. Вагондаги руслар: «Оҳ, Самарқанд. Вой,
беҳиши», – дер.

Том 24 соатда Ишқободга етдукки, Самарқанддан 895
чақиримдур. Бу шаҳар кундан-кун ободлашию. Рус ва ар-
манлар жамъияти орта борадур. Бир оз эроний-да бор. Фақат
атрофдаги бечора туркман қариндошларимиз ҳануз ним-
ваҳший ҳолатда кулфат ила умр сураллар. Дунёдан, ҳатто,

¹ Муаллиф муаммо қоидасини тушунтирияпти. «Мурғ» (қуш) сўзи
араб имлосида уч ҳарф («мим», «ре», «ғайн») дан иборат. Унинг боши
(бош ҳарфи – «мим») кетса, «ре», «ғайн» қолади ва иккласи абжал
хисоби билан кўшилганда 1200 сана чиқади.

² Байрамалининг боши дор ҳалқаси бўлди.

³ Фуқаролари.

⁴ Шиъа, баҳойи, бобий – Эронда XIX асрла кенг тарқалган мазҳаб-
лар.

ўзларидан хабарлари йўқ. Шу қалари борки, шаҳарға муттасил ерларда боғу токистон¹лар этиб, туфроқ иморатларға ўлтурғонлари-да кўрулур. Яна бир оз туруб машҳур Кўк тепага етдук. Туркман – рус уруши ёдгорисиға мунда кичкина бир муза² бино этилган ва ичинда туркман-рус муҳорабаларини ясалган суратлари ва қўлларинда милтиқ ва шамширлари бўлуб, ҳамда туркман ва рус тўпу уруш асбоблари намунаси бордур. Муза мухта муқобилига 40–50 қадам бўлуб, кечаву кундуз халқ учун очуқ ва туркман шиҷоатини далилилур.

Йўл устундаги туркманларни бошиндаги узуунлиги уч ярим қариш, эни икки қаришдан зиёда телпагидан бошқа кўргу ери йўқ, фақат ҳануз белида аксарият ила ханжари бордур. Аммо алар ханжар ўрниға қалам тутиш замони келганини билмайдурлар. Кўз олдилаги маданият асари бўлган шаҳар ва оташ аробадан ибрат олмайдурлар.

31 май эрга бирлан Қизил Арвотдан нари қазоқлар жавлонгоҳидамиз. Мундаги бечора қазоқ қариндошларимизни факру зарурати* шаклларидан билиниб турубдурки, туркманлардан кўра буларни яна йўқсуликларидан билгуликдур. Ер – кум. Бир тараф ўтсиз тоғ, беш-ўн тева, бир-икки эски олачик ҳар ерда оз-оз кўрунур. Мунинг муқобилинда турурлик маданият аждаҳоси ва устинда маданий инсонлар. Бу қазоқларға лозим эдик, ўзларига яқин шаҳарлар атрофинда йиғилиб тургун бўлинсалар, валлоҳ, бу кетишни охирни йўқ бўлмоқдур. Муҳтарам қазоқ талабалари, қазоқ уламо ва зиёлилари муни талқин этсалар керакдур.

Энди Жабал маҳаттасигамиз. Мунда шимолдаги тоғдан келатурғон сув ҳам ҳаво бор. Маҳаттанинг жануби тарафида тўрт чақирим масофатда аъзо оғруғи учун киратурғон туз кони борки, конғача бошқа темур йўл ила борилур. Дўқтур, уй, нўмра ва қара уй, хуласа, ҳар шай мавжуддур. Дўқтурсиз ва уйсиз кирмоқ-да мумкиндур. Самарқанддан чиқғон киши 2-кунда соати 12 (да) келиб конға тушар. Мавсуми – биринчи саратондан асад охиригичадур.

Билик маҳаттасигамиз. Баҳри Ҳазар ҳайбат ва виқори ила намоён ўлур. Насим ила бизларға руҳ берар. Иссиғилигидан қутулдик. Кундуз соат бир яримға Красноводскиға ет-

¹ Токзор демоқчи.

² Музей.

дук. Тотор ва эроний биродарлар масжидини зиёрат этдим.
Шул кун парахўдга кирдук. Кеч соат 6 га ҳаракат этар. Эрта
— биринчи июн. Иншооллоҳ, болгўяға* чиқармиз.

31 мај. Баҳри Ҳазар,
«Ойна» ж., 1914 йил,
34-сон, 809—813-бетлар

2

Денгиз тинч бўлганда Красноводскидан Бокуғача 14 соатлик йўлдур. Аммо толеъда бор эканким, парахўд юрганидан бир соат сўнгра қаттиғ бир фўртана бошланди. 2-даражадаги қирқ қадар кишидан ялғуз тўрт-бешига таъсир этмасдан, бошқа ҳамма аёлу эркак ва болалар Бокуға икки соатлик йўл қолгунча оху нола ила ўткардилар. Ман ҳам аларнинг энг кулфат кўрганларидан бўлиб, 9 сўм 20 тийин бериб, эни уч, бўйи етти қаришлиқ осилган ва ўлтургандаги шифтиға бош тегадурғон бир қути ичида 16 соат комил қимирилломай ва тушолмай қолдим. Мунинг устида бош айланиб, қон қусмоқ ортуқча кулфат эди. Парахўддаги 3-даражага йўлчиларнинг устиға 16 соат муттасил дengiz сув отарди. «Ё Олло!», «Ё Ҳусайн!» фарёдлари осмонга юксалирди. Минбаъд Баҳри Ҳазар ила юрмасга аҳд этдим.

2-июнда якшанба куни Бокуға чиқдик. Шаҳарнинг рус ва мусулмон қисмидаги мусулмон дўконлари, катта корхона ва мағозалари, матбаалари тамоман очуқ, чунки мусулмонлар жумъа куни дўкон ва корхоналарни беркитиб, ийд қилас эканларким, бул жой ибрат ва таҳсинидур.

Боку(ни) кўргонимга 15 сана бўлур. Ондан бери хийла вусъат топиб, иморатлари беш-олти табақағача юксалибдур. Денгиз канорида янги беш табақалик катта бир иморат бор экан. Сўрадимки, бу мусулмон бой ўзи ўлтурмоқ учун бино этиб, 2—3 юз минг сўм харж қўйган экан. Муҳтарам бир кишидан сўрадим: «Охират учун ҳам бирон уй ва буқъя* бино этдими?»

«Хайр¹, дунёу охирати ҳоло ушбуудур», — жавобини берди.

Боку шаҳри Русиянинг ободонлик жиҳатидан бешинчи

¹ Йўқ.

шаҳри бўлиб, аммо мусулмон давлатлигининг кўплиги ила Русияда иккинчи шаҳардур. Чунончи, мунда юз милийўн сўмлик мулқу сармояға доро* бир неча мусулмонлар бўлиб, милийўн соҳиби мусулмонлар юздан зиёда, ярим милийўнлик мусулмон яна ортуқроқ, юз минг сарватлик мусулмон минглар ила бордур. 20–30 минг сўмлик сармоядор мусулмон эса, ўн минглар ила бўлиб, шаҳарнинг аксари мулки мусулмонлар қўлидадур. Оллоҳ зиёда этсун!..

Бул шаҳарнинг еридан нафт (керосин), бошқа тил ила, олтун чиқар. Бу кун меҳнаткаш бир кишининг еридан нафт чиқса, эртаға милийўнчи оға бўлур. Бу бойлардан дин ва миллат йўлида, қўлларидағи сармояға нисбатан эҳсон қиласурғонлардан жаридаларда тўрт-беш исм ёзилиб, бошқалари ҳануз майдони саховатга зоҳир бўлғонлари жаридаларда кўрилмайдур. Мўътабар «Садо» ва «Иқбол» жаридалири идораларини ҳамда муриди муҳтарамлари Ҳошимбек Вазируф ила Содиқийни зиёрат этдим. Идораларининг аҳволи зоҳириясини ниҳоятда тант ва машаққатда кўрдим. Боку аҳли хайроти армани, рус ва бошқа ҳамшиҳарларининг матбуотидан ибрат олиб, моддатан* бу жаридаларнинг тараққий этмоқига ва «мусулмон жаридасининг идораси» демоқга лойик бир манзара ташкил этмоқига ҳаракат қилмоқлари керак эди. Бечора мудир ва муҳаррирларнинг бири қоронгу бир ертўлада, дигари тор ва иссиф бир дўконда мураттаблари или умр ўткарурлар эканким, манга кўб таъсири этди.

Бу нимадан? Йўқликдан ва миллатнинг эътиносизлигидан*, муҳарриру мудирларнинг чорасизлигидан бўлиб, айби мусулмонларға тушар.

Боку тўгрисида яна бошқа вақт ёзармиз. Эмди йўлимизга давом этайлук. 2 июнда Бокудан чиқиб, Минерални вўда (Маъдан сувлари) маҳаттасига мутаважжих бўлдикким, ораси 755 чақарим бўлуб, бир кечакундуз юрулди. Мунинг олти юз чақирими комилан мусулмон ерлари ҳам ниҳоятда манбит* ва аъло ерлардурким, арпадан шолиғача экилган ва аксарияттан баҳорикори ва ерлари қарагасадур*. Дараҳтлари у қадар кўпким, Самарқанднинг Қарадарахту Миёнколи анга нисбатан ҳечдур. Халқи бизнинг пирсиён, лазги, доғистоний деган халқлар бўлиб, яна дохилан чечен, кумук ва бошқа исмлар ила аталарадур. Таажжуби шулки, мавқуфлар (истансалар) атрофида алардан савдо қиласурғон эр-

как, аёл ва бोла кўрунмайдур. Қишлоқлари йўлдан узоқдур. Шу қадар узоқ йўлда ялғуз иккигина масжуд кўринди. Аммо рус муҳожирларининг қишлоқ ва калисолари йўлга яқиндур. Мусулмонларнинг ерлари ҳосилсиз*, қўй, пода ва илқилари-да кўп ва аларнинг жунидан яхши матоълар тўқийдурлар. Заргарлик, мистарлик ва чармгарлик ва бошقا ишларда аёлу эркакларнинг маҳорати кўп, фақат замонча илмлари йўқдур.

Биз, туркистонийлар топганимизни тўй, ўлук ва кўпкариға сарф қилгандек, бу мусулмон қариндошлиларимизнинг аксари ўз молини қиз олиб қочиб, жанжолига сарф этмоқ, бир-бировларини ўлдуруб, яна қасоси номашшуъ тариқида тарафайндан бир нечалаб ўлдуруб, сўнгра бор пулларини суду синод йўлиға ва умрларини Сибириё чўллариға сарф қилиб, нобуд бўлар эканлар. Ароларида мадраса номида бир шай* йўқ эмиш. Аммо ўзлари ниҳоятда имонлик ва амалсиз мусулмонлардур!..

Бокудан Маъдансуйи махаттасигача* тарафайн бутун кўклиқ ва аксариятан кўз олганигача экинжой бўлиб, бўш ер йўқдур. Ҳавонинг мухталифлиги важҳидан бир тарафи-нинг бугдойи ўрулур экан, дигар тарафи ҳануз майса ва баъзан янги бош тортгандур. Ҳусусан, Маъдансуйи тарафи ҳануз бизнинг охир ҳамал кунларидек салқиндор.

Букун 3 июн Минерални вўда (Маъдансуйи) махаттасидан маъдан сувлари тарафиға азимат этдим. Қаторларға тўла Русиянинг ҳар тарафидан аҳли давлат ва шавқ ҳужум эткан-дурлар. Зотан, ҳар сана ўн бир ой кечуя кундуз ишлаб, биргина ойни мумкин бўлса шунда ўткармоқ керак экан.

4 июн. Кисловодск.
«Ойна» ж., 1914 й., 35-сон,
833—836-бетлар

3

Бокудан ёинки Туркистоннинг ҳар бир шаҳридан тўғри «Минерални вода»¹ маъдан сувлари махаттасигача ёинки маъдан сувини энг охиргиси Кисловодскиғача белат берилур. Минерални водадан Кисловодскиғача 61 чақирим бўлуб, Эсинтуки ва Петигўрскидаги маъдан сувлари шул ародадур. Масалан, Минерални водадан биринчи махатта Бештоғ,

¹ Муаллиф тоҳ «вўда», тоҳ «вода» ишлатади. Ўзгаришсиз қолдирилди.

Петигорски шаҳри, андан Эситуки шаҳри, андан Кисловодски шаҳриға борилур. Бештоғдан Темурсуи (Жализнувудски) шаҳри 7 чақирим бўлуб, бошқа бир бутоқ ила кетиладур. Мавсум замонида бу шаҳарларнинг ҳар биридан 1, 2 ва 3 синфлик қаторлар ҳар ярим соатда ҳар тарафга юриб турарлар. Бу шаҳарлар орасидаги темур йўллар тамоман икки хатлиқдур. Мазкур шаҳарлар кичик бўлса-да, ниҳоятда катта ва олий вагзаллар бино қилинубдур. Биз Минерални водадан тўғри Нарзан суйи Кисловодски маъданига кетдук. Икки тараф ям-яшил, вагўнимиз соядор ва ери кўринмас ёввойи беша* орасидан кетар.

Бештоғнинг катта тоғ тепалари доимо бошига оқ абрдан салла ва чодир* ўраган. Бу тоғларнинг тепасидан охиригача тамоман ўрмон (беша) қолаган ва булутнинг аксила ажойиб ва кўргон ила манзарасидан тўйёлмайдургон бир шакли назарфириб* ташкил этар.

Тоғ этакларидағи қишлоқларни бутун қудратнинг ажойиб, ранго-ранг гул ва чаманлари табиий зийнат берилган. Шаҳарлари бўлса, фавқулодда чаҳорбоғ ва сунъий гулистонлар ила ўҳшатилиб, дилрабо ва манзарфириб хосият пайдо этгандур. Бул масофат тамоман ўрмон, чаманзор, гулистон ва ҳар ерда ажойиб кўшку иморатлар бино этилгандур.

Баъзан икки тараф буюк тоғ, баъзан бир тараф туби йўқ зов, баъзан мусаттаҳ*. Ва бир замон кўрарсан, орисали*, хулоса, ҳар лаҳза ва ҳар замоннинг манзараси бошқа ва ажойибдур.

Вожиби таоло ҳазратларининг қудрати комиласи ҳузурида инсон сари фарр* ва бурдаи убудият* бўлур.

3-июн. Киловодскиға етдук. Бу шаҳар, тахминан, 20–30 минг халқлиқдур. Тўр-бен ошиёналик меҳмонхона ва ҳар бири биздаги «қулуб» ёинки мадрасалардан катта бир неча мусулмон ҳаммомлари, ости ҳаммом, усти мағозин, онинг усти меҳмонхоналар ва буларға чиқмоқ учун «осонсур»¹ мосиналари бино қилинубдур. Темур йўл идораси 50–60 зина ила чиқилатургон катта ва мусаттаҳ бир тепа устидан бир неча таноб ерлик чаҳорбоғ ила энг катта бир неча тавақалик бир иморат ясадбурки, кечаву кундуз мусики, рақс ва таом мавжуддур. Бу чаҳорбоғдан бир неча юз зина ила баланд тепалар устига чиқилур. Ал-он биз Кисловодски-

¹ Эскалатор.

нинг энг баланд тепаси устида ва денгиз юзасидан 3000 фут юқорида! Бул тепадан ҳар тарафдаги ажойиб манзаралару шаҳарнинг ҳар тарафга сочилган қитъаларини тамошо қилмоқдамиз. Мундан бошқа яна бир катта чаҳорбоғ борким, ичинда энг катта «Голирия», юз-икки юз олчин узунликдаги равоқ ва қулублар мавжуд бўлуб, маъдан суйидан мил* ила келтуруб, шишадан мусаддас* ҳавзлар бино этиб, устида рус қизларини қўюбдурларким, ҳар кимға лоян-қатъ* мажхоний* сув берарлар. (Богра кирган киши 20 тийин пул берур.) Дигар тарафда бир неча ерда мусиқилар, фанворалар, ҳар ерда гулистан ва сунъий гулхона, жавохирфурушлик, мева ва таомфурушликлардур.

Чаҳорбоғ ичинда минглар ила халқ учун чой ва таом сарф этмоқра очиқ ҳаво ва ҳам бир неча табақалик кўшкларда жой тайёр қилингандур. Чаҳорбоғ хорижида яна маъдан суйидан келтурлган худойи миллиар бордур. Маъданнинг сунъий ҳаммомлариға ҳар бир кирмоқ учун 75 тийин олинур. Ҳар бир киппи учун. Эркак ва аёл учун бошқа-бошқа уй ва ҳам «ванна»лар бордур. Касал кишилар учун маъдан суйининг ҳарорати ва қанча турушликни табиблар (дўхтурлар) тайинлаб хат берарлар. Мен икки дафъа кирдим, 20 дақиқадан... Туруш ер ҳар кун ярим сўмдан 15 сўмғача мавжуд бўлур. Таомға ҳар кун бир сўмдан ўн сўмғача сарф бўлур (мускиротсиз*)...

4 июня шаҳариға келдим. Шаҳар вагзалға муттасиллур. Аиёми вагзатга қўюб, шаҳарни кездим. Эсинтуки маъдан суйи чашмасининг атрофига узунлиги 2 чақиримдан зиёда пасту баланд катта бир чаҳорбоғ бино қилинибдурким, ичиди Кисловодскидагидек бир неча ҳаммом ва қулуб ва ҳар ерда кўшк ва қуббалар ва шишадан ҳавзлар, ажойиб гулистан ва толорлар* ва мусиқахоналар бино қилиниб, ичи сайёҳлар ила тўп-тўладур.

Мунда турмасдан Петигўрски шаҳрига келдим. Бу шаҳар каттароқ ва электрик трамвайлар ишлайдур. Мунда ҳам неча чаҳорбоғлар ва юзлар ила олчин узунлигига ранго-ранг шишадан бино қилингандан катта кўшклар ва маъдан ҳаммомлари ва бу шаҳар уфқини манзарай ажибаси ила музайян қилган забаржад ранглик тоғлар бордур. Бу шаҳар чаҳорбоғларини юриб, кўча манзараларини ароба ва трамвай ила кезиб, кечроқ Железнодорск (Темирсуюй) шаҳрига азимат этдим.

Темирсуюй шаҳрининг манзараси ҳар биридан ажиброқ-

дур. Шаҳар тор бир водийнинг икки тарафида бино бўлиниб, ҳар тарафидаги забарждлик тоғлар осмонга юксалур. Мунда энг дилрабо табиий бир чаҳорбоғ ичидаги манзаралик рангорант гулистон ва алар орасида юз олчинилар или узулғон шишалик кўшклар ва аниңг ичидаги китобхона, шатранжхона ҳам рақс ва мусиқи учун ажаб бинолар, таомхона, чойхона ва майхоналар бино қилинубдур. Чаҳорбоғ бир неча чақиримлар или узайиб ва аниңг бир тарафи 1722 сажинлик баланд бир тоғга марбут* бўлиб, бу тоғга бир морпеч* йўл или чиқилтур. Бу тоғдан мил или Темирсу маъданидан сув келтирилубдурким, темур қубурдан шиддатлик суратда отилиб оқмоқда ва қўлни кўйдуратурғон даражада иссиғидур. Муни совутиб, шишалик бир ҳавзда сақлаб, миллар воситаси или рус дилбар қизлари ҳар кимға икром қилмоқдадурлар.

Ики пиёла бу сувдан ичдим, ўзимни қизитиб, бошимни оғритди. Бул сув инсоннинг қонини қўпайтуар экан.

Темирсуйи шаҳри багининг тоғ тарафида оташ араба учун араб усулида ва муаззинхоналик бино қилинган сутдек оқ бир қасри олийни узоқдан кўриб минорасидан масжид гумон қилиб эдим. Богга кириб энг яқинига бордимки, қаср атрофини алоҳида бир тоғ иҳота этиб, мунга маҳсус bogни темур панжаралар или иҳота қилинибдур. Яна араб усулида дарвозалар курулиб, барида кошин или «Ассалому алайкүм ва алҳамдулилоҳ, омин» ёзилгандур. Устида русча «Кирмоқ мумкин йўқ» деб ёзибурлар. Қоровулни топиб сўрадим.

Деди: «Бу қасрни Бухоро амири бино этиб эди. Ўзи баъзан мунда келарди. Вафотидан сўнгра ҳозирги амир бизни императўрга тухфа этди». Ва ал-он, табиблар ва баъзи касаллар турадур. Ўтайлук, мунда тўймоқ қиммат, икки парча балиқ или бир парча нон бирор бир сўм. Бир пиёла обжўш ёинки чой 10–15 тийин. Хизматчиға ҳам берарсан. Кўп турғучи касаллар, албаттa, хусусий хоналар ижара олиб, мосина қазонида ўзлари таом пиширадурлар. Ёинки нўмраға эмас, хусусий рус хоналиги тушаларким, арzonроқдур. Ажала шайтондур*. Эртагроқ ақсойи сафарға* етмоқ учун буқун уч шаҳарни кездим. Аммо бир вақт қарасам, белим, оёғим ва бутун аъзом оғрийдур. На ўтурмоқ ва на ётмоқға тоқат йўқ. Минг кулфат или мавқифға* этиб темур йўл или оқшом янга Маъдан суйига етдим. Мунда уч-тўрт соат қиторға интизор этдук.

Шуни-да ёзайнин, Эсинтукида қолинбуруш эроний мусулмон мағозаси бор. Шарқнинг ҳар навъ матоиданда мав-

жуддур. Бир неча кундурким, жарида ўқуганим йўқ. Эрон, Қафқаз жаридаларидан сўрадим. Йўқ! Ана, сизга мусулмоннинг катта саводхонаси. Ватандан ва бутун олами исломдан хабарсиз яшайдур, оҳ...

Бу маъдан сувларға ҳар навъ касаллар келур. Қартайган, бир мушт ила охиратға кўчатургон мўйсафид бойлар, боши қалтирайтургон чоллар, ҳолсиз генераллар, бинисидан* тутсанг, жони чиқатургон сил ва қонсизлар, кўб ўқугон, мияси ачиған талабалар ва муаллимлар... Хулоса, ҳар навъ касаллар дўқтурхоналарда бўлиб, чиқмайдурлар. Аммо касалдан зиёда шавқу шаторат* ила келиб, ичкулик этиб, фаҳш ва бузукликлар ила касал бўлиб кетадургонлар кўп кўринур. Петигўрскнинг мавсуми биринчи мойдан 5 сентябрғача бўлуб, ушбу касалликларга нафъ этар: оёқ оғруқи, сингир¹ хасталиги ва бир неча тери (жилд) хасталикларига... Эсинтуки мавсуми 10 майдан 10 сентябрғача: меъда хасталиги, йўтал (сулфа), жигар хасталиги, сингир ва бошқаларға... Кисловодскининг мавсуми биринчи июндан биринчи ўқтабрғача: юрак, сийна ва бошқа маразларға фойда этар... Железнодорскининг мавсуми 15 майдан биринчи сентябрғача: қонсизлик, бош айланиб, кўз тинмоқ ҳам сингир ва асаб хасталикларига нафъ қилур.

*Ростўф, 5 июн,
«Ойна» ж., 1914 йил,
37-сон, 880—886-бетлар*

4

5 июн. Ростўф шаҳриға кирдим. Шаҳар ниҳоятда обод. Ҳар тараф қўша электрикли трамвайлар. Шаҳар ўргасида кичкина бир чаҳорбоғ бор. Беш-олти қатлик иморат ва зийнатлик калисолар мавжуддур. Ҳар нимарса русларнинг файрати ва маданиятини забони ҳол ила баён этмоқдадур. Бу шаҳарда беғи мингдан зиёда мусулмон бўлуб, мунинг 300 қадари туркиялик мусулмонлар ва бу шаҳарнинг нонвойлиги тамоман алар қўлида эмиш. Аммо ўзларидан мактаблари йўқ. Мунда Туркия давлатининг кўнсулхонаси ва имоми бордур. Тасодифан имом афанди ила мулоқот этдук. Ерли мусулмонлардан фақат 20 қадар оиланинг мулки бўлуб,

¹ Асаб.

бошқаси тамоман ижоранишин эмишлар. Оллоҳ бу ижоранишиликни биз, Туркистонийларға насиб этмасун! (Ер қиммат бўлди, сотайлук айта тургонларға, ёинки ерларини сошиб тўй қилатурғонларға ибрат!) Мусулмонлар икки маҳалла бўлуб, бири ижора олинган уйда намоз қилур, начора, мискинлик!. Дигарининг янги солинган масжиди бор. Аммо биз мусулмонларни, на дин ва на дунёға аҳамият бермаганимиз учун шувоқсиз ва усти томатургон ҳолида қолиб, бир тарафида намоз қилурлар. Масжиднинг саҳни бир таноб қадар ва шаҳарнинг яхши еринда! Уч тарафи йўл, аммо дўкон солиб ижораға бермоқ йўқ. Мунинг бу қадар катта жойи бор экан, ҳар ердагидек мусулмонлар икки тараф ихтилоф қилиб, хорижда икки мактабни ижора олиб, ҳар сана 3000 сўм қадар оқча берар эканлар. Нақадар девоналикдур! Биринчи имом Мулло Вафо жаноблари ва ўзга муҳтарам кишиларнинг ғайрати ила 15 минг сўмдан зиёда оқча тўпланиб, икки ошиёналик масжид солинибдур. Узокдан минорасидаги олтун ой шакли забони ҳол ила: «Бу муқаддас мақом ибодатгоҳи муслимин ва байти ҳазрати Раббил оламиндур!»— дейдур. Аммо начора, ҳануз нотамом ва шувоқсиз, атрофида мактаб йўқ ва касифлур. Иккинчи имом Мулло Бекониуф жаноблари ила мулоқот этдук. Мусулмон нашири маориф жамиятининг раиси ёшлардан Билолиддин жаноблари бизга шаҳарнинг ҳар тарафини кўрсатди ҳамда жамъият мактабини зиёрат этдук. Мулло Вафо жаноблари ни тобмоқға вақт озлик қилди. Мунда мусулмондан пристўф бор эмиш ва ҳукумат мактабларида 15 нафар мусулмон талабаси бўлуб, яна 18 нафар қизлар-да ҳукумат мактабида ўкур экан. Масжид ишининг ярим йўлда қолишига ва мусулмонларнинг ихтилофлигига масжид иморати мубоширлигининг ҳар сана ҳисоб бермагани сабаб кўрсатилур. Ожизона тавсия этилдики, ўтган ўтди. Энди иттифоқға келиб, масжидни тамом ва мактабларни бир этмоқға ҳаракат қилмоқ керак деб... Шаҳарнинг ва бошқаларнинг ҳаёт ва тараққийсига нисбатан мундаги мусулмонларнинг борлиги йўқ ҳумидадир. Йўлларни тилфўн ва трамвай симлари у қадар ишғол этканким, энди тилфўн симларини ер остидан тортмоқ учун ишлаб турубдурлар. Аммо мусулмон масжидининг бир таноб ери бўш ётадур.

Кеч оташаробага ўлтурдим. Одис шаҳриға кетармиз. Сабоҳ

Динапр наҳрини ўтдук. Оқшомғача ҳар замон катта ва ки-чик шаҳарлардан ўтармиз. Тарафайн тамоман ҳеч фосиласиз буғдой, арпа ва маҳаллали қардошларимизнинг сўзича «крошка» ер йўқ. Рус хотун ва қизлари қўлларида кетмон, қатор-қатор ишламоқда ва қаторимизга қўл соллаб, баёни хуш омади этарлар. Бизнинг саҳро хотунларига нисбатан алар жабркаш эканлар. Кеч хотунлар хил-хил ишдан қайтмоқда. Ўтун, ўт ва асбоб орқаларида кўтарган, баъзан хотунлар аробасини чоптуруб кетмоқда, аммо бизнинг саҳро хотунларини ғийбат сўйламоқдан бошқа иши йўқ.

Инсон баъзан ажойиб ҳолларда ҳолтур... Бир замон Петербургда эдим. Бир якшанба куни, дўконлар беркитилган. Майда пулим йўқ. Эрта бирлан сут ва нон емоқ керак. Қўлумда бир юз сўмлик қоғаз, майда топилмайдур. Соат 12 гача оч юрдум... Энди мунда ҳам оқшом чоғи, майда топилмайдур. Махатталар кичик, бирор нима емоқ керак. Пулсиз бермайдурлар. На чора, эрта Одисга боргунча сабр лозим. Оқшом рўза тутармиз...

Энди қиторимизда русча эшитилмайдур. Яхудийча, румча, полак ва немисча, ҳатто, булғорлар-да кўп. Ҳар навъ кишилар ва Булғориёдан келиб, бизнинг Русия мактабларида ўқуб, офицар бўлғанлар-да ватанимизда бордур...

Эрта бирлан Одисга етдук. 7 июндор. Бокудан Одисгача 2409 чақирим кезибмиз. Нўмирға нарсаларимизни қўюб, тазкира (билет) имзоси учун Туркия қўнсулиға бордим. Аммо йўқ! Одисдаги мусулмон масжидига бордим. Имом мулла Собиржон жаноблари ва муҳаррир Усмон афанди ила сұхбат этдук. Бизни икром этдилар. Шул кун Истанбулға парахўд борар экан. Ёлғуз тўрт соат қолибдур. Имом афандининг ионати ила парахўдға кирдук. (Одис аҳволидан қайтишда ёзармиз.)

Соат 12, кундуз. Рус ширкатининг «Чахўвич» пароҳўди йўлға кирди. Денгизни кўпиклантириб Истанбул сари юрмоқдадир. Инишооллоҳ, эртага Истанбулға кирамиз.

7 июн. Қора денгиз,
«Ойна» ж., 1914 йил,
38-сон, 902–905-бетлар

7 июнда Одисга кирилди. Бу шаҳар Русиянинг 3-шаҳри бўлуб, аммо тижоратда Қора денгиз соҳилида бўлгани учун ниҳоятда тараққий этгандур. Русиядан чиқатурғон ғалла ва хом нимарсалар Оврупога шул аскаладан чиқар.

Аҳолиси: рус, яхудий, рум ва бошқалардур. (Мундаги мусулмонларнинг аҳволи сўнгра ёзилур.)

Нарсаларимни бир ерда қўюб, тазкира (белат) ни қўл қўйдурмоқ учун Туркия қўнсулхонасига бордим. Узунлиги бир газ, эни ондан озроқ, тўлони бир унвон эшигини устида осилган. Унвон, ким билур, неча сана муқаддам ясалгандур. Ал-он ранги ўқулмас даражага келиб, унвоннинг темур ва тунукаси чуруб тешилибдурким, мундан қўнсулбекларнинг қайдсиз ва бепарволиги маълум бўлур.

Соат 10. Аммо қўнсулхонада киши йўқ... Андан Одис шаҳри жомеъ шариифга келдим. Имом афанди Собиржон ҳазратларининг ёрдами ила кундуз соат 12 да парахўдга кирдук. 2-мавқега 16 сўм, 3-сиға 5 сўм бериб бир белат олдук. Оқшом икки сўм бериб, 2-даражанинг салўнидан ётар жой олдим. Ана, 9 сўм фойда!

2-даражага золига яхши либоссиз киши қўюлмайдур. Парахўдга тезлик ила кирдук. Одисда турушимиш фақат 2 соат, авқот олмаган эдук, 2-даражанинг салўниға 2 дафъя таом ва икки дафъя нон ва сут учун 4 сўм оқча тўладим. Эй, зарари йўқ, яна 5 сўм фойдамиз бордур.

Соат 12 кундуз парахўдимиз денгизни кўпуртуруб ҳаракатга кирди. Ва андак муддатда шаҳар ва ер кўздан ниҳон бўлди. Денгиз ойнадек шаффофф ва сокин, ҳаво латиф, ялғуз остимизда суву устимизда бухарилур*. Денгизнинг барроқлик* ва латофати сўнг фишфиши, парахўднинг гумбур-гумбури табиатга жило берар. Дигар тарафдан мўтадил ва фором бир шамол эсар ва неча кундан бери сафар машаққати тортган жисмга ниҳоятда ёқиншар. Сатҳий бир наазар ила боқилса, бутун ер куруқлик ва дунёлар йўқ. Ҳар нимарса, яъни шаҳарлар, чўл, тоғлар ва мамлакатда қолган оила ва аҳблар хаёл оламидадур. Энди денгиз ила парахўд фикрини ўзиға жалб этар...

«Ердагиларни Сизга мусаххар қилдим – Оллоҳнинг амри ила марокиби баҳрия¹ денгизга жорий бўлур» мазмунидаги

¹ Кема.

оятлар мuloҳаза қилинур. Оҳ! Биз, мусулмонлар на учун Куръондан, санъат ва гайратдан узоқ кетдук? Остимиздаги парахўднинг тўли 150 газ зиёда, ичидаги ёлгуз ҳайвон нотик¹ 300 дан зиёда ва гайри нотики-да бордур. Галат ва бошқа юки ҳам кўп. Бу жонсиз ҳайвон биздек жонли ҳайвонларнинг асари санъатидур. Ўтайлук, бу уч юз сўйлағучиларнинг ярмидан зиёдаси 1–2 даражада бўлуб, мусулмондан маним ила фақат уч нафардур. З-синфдагининг аксари мусулмон бўлиб, фақру заруратдан оёқ остида ва ҳожатхоналар ҳамсоялигида ўлтуруб ва оқшом анда ётарлар.

Парахўдда аксарият яҳудийларгинадур ва бир оз рус фуқаросидан ҳам борким, бир неча кашиш(пўп) лар ҳам бордур. Аларнинг аксари З-синфда ва анбордадурлар. Бу яҳудий ва руслар аввалан Истанбулға кириб, «Аё Суфия» ва «Қаърия» жомеъи ва бошқа азиз калисоларни ва яҳудийлар «Хоҳом» бошини зиёрат этуб. сўнгра Қуддуси шарифға кетарлар, яъни рус ва яҳудий ҳожилари дурлар. Яҳудий ҳожиларининг аҳволи рус ҳожиларидан яхши ва аммо бизнинг мусулмон ҳожиларининг аҳволи оғирдур. Тил билмаслик, пулсиз ҳажфа қасд қылмоқ ва пулликларнинг хайсу* чиркинлиги яна машаққатини зиёда этар.

2-даражада золига оқшом мандан бошқа яна уч-тўрт нафар яҳудий ва рус бор эди. Демоқким, алар ҳам З-даражада йўлчилари экан. Азбаски, 1–2 синфнинг ётатургон жойи бошқадур. Яҳудий ва руслар ила суҳбат этдук. Яҳудийдан бири дерки, «Туркистон эски дунёнинг Амрикосидур. Пахта, маъдан, галла, хулоса, ҳар нимарса бор. Туркистон олтундур. Агарда Русия ҳукумати монеъ бўлмаса, барча мулкимни сотиб, пулиға Туркистондан ер олиб, деҳқонлик этардим. Олтун бериб, ер олиб, сўнгра олмос кўтарар эдим. Аммо, начора, Русия қонуни биз, яҳудийларни қисар...»

Мен, ичимда дедим: «Ташаккур Рус ҳукуматигаким, сизни қўймайдур, валлоҳ, сиз яҳудийлар, биз аҳмақларни дарбадар ва беватан этарсиз...»

Яна бир яҳудий Турк ҳукуматини таъриф ва анга ташаккур этар. Ман дедим:

— Қуддус атроғидаги янги шаҳарларингиз қандай?

Деди:

— Алҳамдулиллоҳ, кундан кун тараққий этмоқладур.

¹ Инсон назарда тутилмоқда.

Дўқтур Хретсиլ бу шаҳарни кўп меҳнатлар ила ҳалойиқдан оқча жамлаб бино этди ва биз, яхудийлар ҳам дунёда бир шаҳарлик бўлдук. Энди анда яхул банки ҳам бино қилинди. Дорулмуаллиминлар, гимназиёлар, ...лар бордур. Дўқтурнинг таклифи ила ҳаммамиз эски яхуд тили (иброний) ўқуймиз. Ман ўзим русчадан бошқани билмас эдим. Бир йилдан бери ҳафтала икки соат ибронийча ўқудим. Энди ибронийча сўйлайман, ўқиб-ёзаман...

Ушбуларни деб суҳбатимиздаги бир Фаластин яхудийси ила ибронийча сўйлайдур ва суюнадурким, дунёдаги бутун яхудийларнинг энди тили бирлашур (Арабийни тилларидан чиқаратургон мусулмонларга ибрат.)

Бир яхудий бир оз иброний билар экан, русчадан бошқа тилни билмайдургон хотун олгон. Хотунига ибронийдан бошқа сўз демас экан. Хотуни йигламиш, сихтамиш, чора йўқ. Эри ибронийдан бошқа қас(д)дан сўйламас. Хотун икки йилда ибронийчани яхши билибдур.

Энди мазкур хотун иброний жаридаларға мақола ёзармиш. Аммо биз 20 йил ўқуб, араби сўйлаб, ёзолмаймиз...

Парахўдимиз соатда 18 чақирим юрадур. Оқшом фўртнасиз ўтди. 2-кун ҳам дengiz сокин, бир-икки олчин бўйидаги баликлар узоқдан парахўдга қараб сакрайдур. Сувдан чиқиб, 3–4 газ ердан отилиб, парахўдга яқин келур. Зоҳирий, парахўд ташландиларидан еб одат қилибдурлар. 2-кун соат иккида Бўсфўр бўғозига кирдук. Бўғоз оғзида парахўд турди. Туркия маъмурлари кичик парахўд ила келиб, кўруб бўғозга кирмоқға жавоб берди. Бир оз юргандан сўнгра рус қўнсулхонасидан маъмурлар келиб, почта коғазлари таото¹ қилинди. Бўғозга кирилгандан икки тарафи катта иморатлар ва бўғоз тишида ҳарбий қалъя ва тарафайнда аскархона ва тўплар, катта-кичик ҳарбий парахўдлар бордур.

Бўғознинг оғзидан Истанбулғача 2 соат қадар масофат бўлиб, кичик шаҳардек қишлоқ ва маҳаллалар бино қилингандур. Давлатлик кишилар, қўнсуллар бўғозни чаҳорбоғ ва иморат ила тўлдурубдурлар. Бир неча сана сўнгра бўғоз бошиғача Истанбул шаҳрининг иморати етишар. Ҳозирда очиқ ер оздур. Денгиз бўйларининг мураббаб^{*} сажини^{*} 20 сўмдан 300 сўмғача эмиш. Дентиз лабидан юқорироғи арzonроқ бўлиб, қишлоқ ва экин ҳам обчакорликдур^{*}.

Бир оз юругондан кейин Истанбулнинг катта сарой ва

¹ Қабул қилинди.

бортоглари, ҳаммадан аввал жомеълари ва бошқа иморати күрүнди. Ўрта Барроқ¹ су(в), тарафайнда катта иморатлар. Ора-сира чаҳорбоғлар, сўнгра тогу тош ва бутун ер яшиллик ва ул зумрадин* ер устида оқ ва мармар, муқаддас жомеъ миноралари ва сарв оғочлари осмонға узалгандур. Хулоса, тўёлмас бир манзара ўртасидамиз. Эмди Истанбулға яқинлашурмиз. Атроф бутун парахўд, қайиқ. Бир тарафдан муқаддас жомеъларнинг олтун ҳилол (оий) қўюлтон ва кубба ва миноралари. Дигар тарафдан мармар кўшклар, подшоҳлик бортоглари бутун назарни ўзиға тортар. Қаратан ила тўймайсан. Хулоса, Истанбулда Бўғозичи* латофати фавқулодда бир манзара бўлиб, Оврупо ва амрикайилар-да муниг ошиқидур. Биз, албатта!

Қайиқчилар парахўдни сориб* олди. Парахўд турмасидан* тирмашиб чиқдилар. Биз 3 киши 24 гуруш (2 сўм) фа савдо этиб, бир қайиқ олдук. 15 дақиқа су(в) юзига солтаниб, Истанбул божхонасига чиқдук. Денгиз ичида пўлислар ҳар қайиқдаги одамни санаб, қайиқчи нўмрини ёзив, санад* берадурлар. Ана биз энди Истанбулдамиз.

Истанбул, 8 июн.
«Ойна» ж., 1914 йил,
39-сон, 927—932-бетлар

6

8-июнда Истанбулда кирганимиз қориларға маълумдур. Ёзилатургон матлаблар ҳар нимарсадан кўп. Қайси ва нимадан бошламоқни билмайман. Бинобарин, Истанбул ҳиссиеётимни сўнгга қолдуруб, ҳозир бошқаларни ёзарман.

16 июн кеч Истанбулдан оташароба қиторига кирдук. Намантанлик муҳтарам бир мудларис-да рафиқимиздур. Истанбул ила Адрна ароси қитор ила ўн соатлик йўл бўлуб, Австриё насоролари темур йўлнинг соҳиби ва 2-синф белати ўн сўмдур. Бечора мусулмонлар беш юз йилдан бери Оврупода ўлтуруб, Оврупо одати, либоси ва ямон ишларини одат қилиб, аммо илм ва хунаридан керагича ҳисса олмабдурлар. Бул ҳар ерда шундайдур. Бу кунғача бир чақирим темур йўли бино қилмоқға бутун мусулмонларнинг илм ва иқтидори йўқдур. Аммо попирус, ичқулик ва бузуқлик тарафига бор кучимиз ила айло ҳолда тирмашармиз.

Темур йўл бир соатдан зиёда шаҳар ичидан ўтар. Андан

¹ Йилтироқ

сүнгра тарафайн bogчалар, обчакорликлар, аскархона, сарбозлар чодиргоҳи, корхона ва фабрикалардур. Баъзан қатор дентиз каноридан ўтар. Эски «Бизанс»ликлар* тарафидан бино қилинган қалъаларнинг хароба деворлари ҳануз боқийдур.

Шаҳардан чиқиб, бир соатда Миср кўйига* етдук. Мунда Истанбул кибор ва давлатликларнинг боғистон ва сайфияси* бўлуб, аъло ва бир неча ошёналик иморатлар бино қилинган ва ҳар тараф кўклик ва хуррам* ва бир тарафи денгиздур. Мунда Турк давлатининг фишанг (ўқ) корхонаси бор. Яна бир неча кўйларни ўтар эдук, офтоб ётиб, ҳар нимарса кўздан фойиб бўлди. Оврупо қиторлариға ётиб бўлмас. Икки киши ётадургон ўринга саккиз кишининг ўтурмоғи лозимдур. Ётмоқ йўқ.

Қиторға турк оғисарлари кўп. Истанбулдан Адрна ва ондан охир ҳудудғача ҳар тараф аскар чордиргоҳидур. Оғисарлардан баъзиси намоз ўкуйдур. Баъзиси юрмоқда. Оқшомни ўлтуруб ўткардук. Ходимкўй ва Чатолчани ўтдук. Тонг отар, ҳар тараф чаманлик. Бугдой, арпа ҳануз пишгани йўқ. Атроф чоқир-чуқур ва оризаликдур. Ҳануз Адрнаға икки соатлик йўл бор. Калисо бўлмоқдан қутулғон машҳури жаҳон Салимия жомеъи шарифининг миноралари кўрунур. Булиорлар тарафидан ёндирилган қишлоқ ва иморатларнинг хок тўдалари ҳар ерда намоёндур.

Махаттага етдук. Адрна мавқифи ҳам булғорлар тарафидан ёндирилуб эканким, энди янгидан бино қилинадур. Махатта атрофидаги кўп иморатларни ёндуруб эканлар ва Адрнани ташлаб қочиши вақтларида булғорлар ҳар тарафга оташ бериб эканларким, турк аскарлари етиб, сўндуруб ва булғорларни, ниҳоят, кўп озуқа ва асбоблари ва йигирмадан зиёда энг катта тўп, ададсиз милтиқ ва асбоби ҳарбияларини ўлжа олиб эканлар. Тўплардан бир нечаси Истанбулдаги Гулхона майдонидадур. Махатта атрофидан турклар тарафидан овруповорий янги бир шаҳар бино қилинибдур.

Адрна шаҳри махаттадан 5 чақирим қадар бўлуб, мармар тош фарш қилинган яхши бир йўл ила марбутдур. Тарагайн bogчалар ва ери ниҳоятда ўтлик ва бир тарафи подшоҳлик катта бир беша (ўрмонлук)дур. Қамов вақтида бу ўрмондан кўп кесилиб ўтун қилинибдур. Йўл канорида, ўрмонни бир тарафидан мусулмон қаҳрамон шаҳидлари учун мазор ва оқ тошдан ёдгорий бино қилиб турубдурлар.

Эмди Мерич нахрини ўтармиз, Самарқанднинг Зарафшон наҳридан етти-саккиз дафъа катта ва сокит* бир наҳр. Ва устида юз газдан зиёда бир неча равоқлик турклар бино этган гиштин, муҳташам ва василь бир кўпрук. Ва икки тарафи мармар девор. Ўрта ерида икки тарафга нозир икки кўшк бордур.

Адрнаға кирдук. Барча йўллари тош фарш қилинган ва ҳар тараф олий қубба ва минораси булутларға узайган жомеълардур. Ҳар кўча ва ҳар ерда бузулган ва ёнилган ҳавлиларға учралур. Шаҳарнинг энг обод ер(ида) энг харобазорлар учраладурки, муҳорабанинг зарари дур. Муҳорабадан аввал бу шаҳарда юз мингдан зиёда киши бор экан. Энди 40 минг қолубдур. Мундаги рум ва яхудийларға ҳам булборлар жабр қилибдурлар. Румлардан бир нечасини ўтундек бирга боғлаб, Мерич наҳрига отиб, йўқ қилибдурлар. Мусулмонларни тириклий қудуқға солиб тўлдурубдурлар. Энди бу жойларда мазор ва ёлгорийлар бино қилинур.

Энди Султон Салим жомеъи шарифидамиз. Тўрт тарафи кунгиралик тошлар илан айлантурилган 8–10 таноблик бир майдон ва ҳар тарафида дарвозалар. Бу майдон ўртасида жомеъи шариф бино қилинган. Чунончи, қиблага муқобил тарафға бир таноб қадар катта бир саҳн, 3 тарафи 21 равоқ илиа айлантурилиб, равоқ қуббалари якпора мармар, рангоранг устунлар устиладур.

Равоқ ичкарисдан оят ва ҳадис ёзилгандур. Бу саҳннинг кириш дарвозасига садаф ва бошқа тошлар ўткурилган ўймакорлик ҳалқа ва занжирлари муталлодур*. Дарвозанинг тоқидаги мармар устида олтун илиа қабартма (манбит) шу байт ёзилгандур:

«Қад бана ҳаза-л-мақом ул-мужаббату ал амир ул-ҳақ султон ул-аном, аъни султон ус-салотин шоҳ Салим муслиху ябна лаҳу дор ус-салому баракаллоҳу таоло хайраҳу дафафуллоҳу ажран явм ул-қиём сора фазлуллоҳ таърих ул-асос 976–982 фазлу баъдаҳу кона тарих ал-ит мом!».

Саҳн юзи мармар илиа фарш этилиб, ўрта ниҳоятда санъатлик шашису, мармар қубба ва остида катта бир ҳавз бўлуб,

* Маяноси: Бу улуг мақомни ҳақиқат амири, инсоният султони, султонлар султони шоҳ Салим мислсиз бир суратда меҳр билан бино қилгандирки, Аллоҳ таоло унинг бу эзгу ишита барака бергай ва мукофотини қиёмат кунидга уз фазли билан насиби рўзи эттай.

Асос ва битишининг сана тарихи: 976–982.

атрофи темир тўр ила иҳота қилингон ва мармар ҳавзнинг ҳар тарафидан миллиар ила сув олинур. Мунинг муқобилида жомеъи шарифнинг тилло ва садафкорлик катта дарвозаси бордурким, андан кириб, бу муқаддас жомеъи шарифнинг ичидаги осор ва санъатларким, аввалги мусулмонларнинг асаридур, кўрган кишиларни баҳс ва ҳайратларга фарқ этар. Муни ман сўйламайман. Оврупонинг мудаққиқ муҳандис ва олимлари сўйлайдур.

Мундаги осори нафисаи саноъиянинг баён этмоқға маним қаламим ожиз бўлиб, сатҳий баъзи нимарсалар ёзарман.

Жомеънинг ичи эшиқдан меҳробигача 80 газ; 66 газ саккиз дона қизил, қаро, кўк ва облиқ мармар якпора устунлар устида катта бир қубба тураг. Қуббанинг атрофи икки табақалик бўлуб яна тўрт қубба, 8 ним қубба ила давр этар*. Масжиднинг ўрта еридан ўн мураббаъ газлик мармар ва мақсурा* ва анинг устида минг қадар шамъ ёқилатургон бир қандил бордур. Остида мудаввар* садаф ва мармарлардан бино этилган бир фаввораким, ичидан аъло бир сув набъон* этмақладур. Меҳроб қуббасининг бир тарафида қимматлик тошлардан бино этилган 20 қадар зариналик* бир минбар борким, минбари шарифнинг аъло гилам ва китоб ва эски асарларини ва олтунлик пўшишини* булғорлар олиб-дурлар. Жомеъи шарифнинг ич деворлари 4–5 газ иртифоғача* хитойи табоқ чиннисидан ҳам аъло бир чинни или ранго-ранг ҳам оят ва ҳадислик чиннилар ила қопланғанким, дарзлари маълум йўқдур. Андан юқориси асл ранглар или исломий ва гиреҳмў* зоиқ* ва ранглар ила нақшланиб, қуббаларнинг сақфи¹ бутун оят ва ҳадис музойиқи* ва чиний кошини ила зийнат берилгандур.

Меҳроби шарифни иртифоъи 8 қадар бўлуб, муқарнас* мунаббаткори* ўймалик аъло мармардан бино қилинган. Ва мундаги морпеч ва занжира ва ўймакорлик ва олтун мунбат хат ва торларни латофати кўрулгон сайин тўюлмайдур.

Меҳробининг ўнг тарафидаги кунжда* саккиз газ юқорида бир сандуқча ичиди «Мўйи муборак» бор эканким, булғорлар тарафидан тушурулубдур.

Масжиднинг ҳар тарафидан девори ашкоф ва темур сандуқлар ичиди эски китоб ва Қуръони каримлар эски осори исломия бор эканким, булғорлар сундуруб, ўлжа қилибдур-

¹ Шифт.

лар. Алардан Султон Муродхоннинг тилю ила Қуръони қарим ёзилган кўйлагини Туркия давлати бир неча минг сўмға қайтадан ўлжа этган кишидан сотиб олгони маълумдур.

Жомеънинг ичидаги 1800 қандил, кирилатурган 9 дарвоза темур баъзан ҳаллик ва баъзан мармар ўйма шабака^{*}лик 900 дан зиёда равшанлик панжараси бордур. Тўрт минораси бўлуб, ҳар бири 3 шарафалик^{*} ва ҳар бир минора ичидаги йўл ила ҳар бир шарафага алоҳида зиналар ила чиқилиб, минораларнинг уни 80 газдур. Ийд ва рамазон оқшомлари бу минораларга 1200 зайдун чироғлари ёқилур.

Муҳосара^{*} асносидағи булғор тўпларидан жомеънинг уст тарафлари зарар кўруб эканки, энди тузатмоқдадурлар. Шарқий тарафидан етти панжара ўқлардан синибдур. Яна шарқ ва хориждаги сим устунлардан бирига тўп гулласи^{*} тегиб, барчасини учурубдурким, ҳануз маълумдур. Жомеъ майдонининг бир тарафида катта иморатлар бор эканким, ал-он аскар озуқалари ила тўладур.

(Бақияси^{*} бор)

«Ойна» ж., 1914 йил.
40-сон, 957–962-бетлар

40-рақамдан мобаъд¹

Манзарасидан тўймасдан чору ночор Султон Салим жомеъи шарифидан чиқдук. Бу жомеъи шариф мусулмонлар учун энг қадрлик ва азиз жомеълардандур. Чунки булғорлар Адрнани олганда бу жомеъни қўлға олиб ва эшикларига аскар қўюб, аzonу намозға рухсат бермай, «Аё Суфия» калисоси бадалиға калисо қилмоқчи эканлар. Бул арода Туркияни бостан булғор, серб, қаратоғ ва юнон ҳукуматлари арасида ихтилоф воқеъ бўлди, шундайким, Адрнани олмоқға ялгуз булғорни кучи етмади. Анга ёрдам учун серб аскаридан 20 минг қадар келди. Ва охири очликдан Адрна сукут этди. Турк аскари очликдан дарахтлар пўстини ва гиёҳлар томурини ебдулларким, қобуги очилган ва тикка турган юзлар ила² дарахтларни кўзум билан кўрдум. Аскарлар очликдан кўб ўлубдур. Кувватсизликдан бир тўп ўқини ўн қалар аскар зўрга тўпга қўяр эмишлар: Бовужуд, шул ўлганча

¹ 40-соннинг давоми.

² Юзларча.

ишдан қолган ва ё қочган аскар бўлинмайдур. Шу ҳолда бўлса ҳам шаҳарни душманга топшурулгани учун аскар норозилик қилибдур. Сербия аскари келгандан сўнгра Адрна қаҳрамони Шукри пошо яна аввалгидан зиёдароқ қаттифлик ила Адрнани муҳофаза қилиб, ҳам душман ва ҳам очлик ила мубориза қилубдур. Дигар тарафдан Истанбулда Комил пошо «Буюк мажлис»ни жамлаб, Адрна аҳволи ва Туркияning кувватсизлиги ва Оврупо давлатларининг: «Адрнани булғорларга берингиз», – деган таклифини музокара қилиб, охири сулҳан Адрнани булғорларга бермоқга қарор берилиб, ҳатто, коғазлар ёзиладур. Муни «Ёш турклар»-нинг катталаридан ҳозирги Анвар пошо ва шаҳид бўлган Маҳмуд Шавкат пошо ва бошқалари эшиитиб, ихтилол чиқариб, «Боби олий»ни босиб, ҳарбия вазири Нозим пошони ўлдуруб, Комил пошони банди этиб, Султонга маъқул қилиб, Маҳмуд Шавкат пошони садри аъзам қилдуриб ва Анварбек бош бўлуб, «Глибули» тарафидан Адрна устига аскар чиқорди. Чатолча атрофида урушлар ҳам бўлди. Охирни, лоиложона суратда очлик сабабидан Шукри пошо Адрнани таслим этмоқчи бўлди. Адрнани топшурди, аммо булғорга эмас, сербларга... Ва мунинг сабаби булғорлар ила серб орасида ихтилоф солмоқ эди. Ва ҳақиқатда Шукри пошонинг бу сиёсати душман аросида ихтилофга сабаб бўлди. Чунончи, Туркиядан олинган шаҳарлар устида Булғор, Серб ва Юнон орасида низоъ чиқди. Буларнинг орасида аввалдан ёзилган шартнома бор эди. Сербия у шартномадан зиёда ҳақни Булғордан талаб қилди.

Булғорлар деди: «Шартнома юзасидан тақсим қилармиз». Анга серб дедики: «Адрнага аскар юбормоқим шартномада йўқ эди. Санинг илтимосинт бўйинча ман Адрнага аскар юбордим ва ҳам Адрнани маним аскарим таслим олди. Бинобарин, Қўсўва ва Маностири тарафидан манга кўпроқ жой бермоқинг лозимдур». Булғорлар мунга кўнмади ва охирда серб ила юони бир бўлиб, булғорларни урдилар. Бул аснода Анварбек тўрт кунлик йўлни бир кунда юриб келиб, Адрнани босиб, булғорлардан қайтиб олди. Булғорлар муни билиб, Адрнанинг обод еру хонау аскархонау анборларга ўт кўюб эканларким, бу ўтларни ҳам вақтида турк аскарлари етиб, сўндуруб, булғорлардан бениҳоят озуқа, асбоб, милитиқ ва кўп адал тўпларни ўлжак олибдурлар. Ва Султон Салим жомеъи шарифини калисо бўлмоқдан қутқардилар. Агар-

да Комил пошю қарорномаси бўйинча Адрнани булғорларга сулҳан берсайдилар, балки муттафиқлар ўртасида уруш пайдо бўлмас ва Адрна шаҳри абадан кетган бўлур эди...

Хулоса, Адрнанинг қайтиб олингонлигининг шарафи ёш туркларга ва Анвар пошога насиб бўлди.

Энди саёҳатимизга давом этайлук.

Адрна хорижда Сарой ичи аталган ва Тунча наҳрининг икки тарафида ёйилган энг ҳавондор* ва ниҳоят катта дарахтзор беша бордурки, қадима сultonлардан қолган боргоҳларни(нг) харобалари мундадир. Бу бешанинг бир тарафи Адрна, дигари баландгина тоғлик ва бир тарафи ниҳоятсиз аскархона ва аскарий анборлар ва энг катта машқоҳ, лашкарлоҳ ва майдонлардур. Мунинг аросидан Тунча наҳри ўтадурки, биз келганда аскарлар Тунча устида уруш вақтида ва ҳужум замонида ажала кўфрук солиб ўтмоқ машқини қилиб туруб эдилар.

Дигар тарафда пиёда ва отлиқ аскарлар машқи ва дигар бир тарафда янги ясалган кичкина оташ аробалар ила аскархоналар аросида уруп асбобларини танир эдилар. Мунда ададсиз харобазор, ёқилган иморат, анбору аскархоналар кўбдур. Азбаски, бу ерни икки дафъа бўймалар ила барҳаво этдилар. Бири усмонлилар тарафидан барҳаво қилиндики, мундаги асбобу аслаҳалар булғорға қолмасун, дигари ҳам шул матлаб учун булғорлар тарафидан ёндурилди. Бовужуд шу тошдан бўлган деворлариға гаъсир қилмаган. Ниҳоят катта аскарий қишлоғ бутун турган истеҳком ва қалъалар кўпдур ва яна таъмир бўлуб турубдур. Мундаги майдон ва бешаларда юзлар ила катта чинор ва бошқа дарахтлар кўрулурки, қобуқлари очилиб, оч аскарлар тарафидан ошалибдур. Ерларни қозиб, томирлар қобугини еbdурлар. Ана, 20-асрнинг маданияти ва миллатчилиги.

Бу бўлмаса ва мундоқ фидокорлик қилинмаса, миллият ва динлар маҳв бўлуб кетар...

Бу катта сахронинг ҳар тарафи кўз олгунча аскарлар чодиргоҳидур. Ер-ер аскар, тўп, милтиқ ва озуқа ҳамда тоғлардек пичан анборлари. Турклар-да энди кўзини очди. Кафанини бўйнига солиб, ўлумини кўзга олиб, маҳкам ерлашмоқдадур. Ҳақиқатан, Адрна Истанбулни(нг), бошқа тил илиа Туркия давлати(нинг) дарвоза ва устунидур. Бу жонхарош* ва қон асли қиёмат намуналиқ манзаралардан ўтуб, тўплар ила хароб бўлган бир-икки маҳалладан ўтуб, Сул-

тон Боязид жомеъи шарафиға кирдук. Катта бир майдон ва боғчалар, ундан сўнг атрофи мармар равоқлар ила иҳота қилинганд. Ўртаси фаввора – шодурвонлик*, ери мармар бир ҳовли ва онинг қибла тарафинда ниҳоят катта бир жомеъни бевосита орқасинда Тунча нахри оқиюр. Ва устинда узун бир тош кўфрук бино қилиб, бу маҳаллаларни асл Адрна шаҳрига рабт* қилингандур. Жомеъ майдонининг бир тарафида 200 газ узунликда, 30 газ баландликда мармар бир иморат борки, бир неча қитъаларға бўлунуб, жомеъ ва мадраса ва шифохонаси учун вақтинда ошхона эмиш. Муҳорабадан бери ош йўқ. Майдонни бошқа тарафинда узунлиги 300 газ, эни 60 газдан зиёда ерларни бостан кўп мармар иморатлар борки, мадраса ва шифохонадан иборатдур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
41-сон, 981–984-бетлар

41-рақамдан мобаъд

Мадраса бутун хароб ва ичинда бир неча жонлик жамоддан* бошқа нимарса йўқ. Ва Бухоронинг Баҳоуддин живориндаги Амир Дониёл мадрасасидек харобдур. (Амир Дониёл мадрасасинда жазом – моховлар турар.) На танҳо Бухоро ва Адрна, олами исломнинг аксари мадрасалари шундай хароб ва ҳашаротхонадур.

Султон Боязид шифохонаси ал-он мажнунхонадур. Ичиға кирдук. Катта бир иморатда аёл девоналар ва бошқа иморатда эркак мажнунлар турар. Бир тарафида табиб ва ходимлар ва дигар тарафинда кўп ҳужралар борки, энг қўрқунч девоналарни бирин-бирин ҳибс қилинубдур. Девоналарни ҳар бири бизларға бир навъ ҳаракат этар, баъзиси кулар, яхши сўйлар. Баъзиси сўкар, наъба урап, дигари йиғлар, мадад истар. Хулоса, ажойиб бир манзара ичиндамиз.

Султон Боязид жомеъининг музайян ва зумуррад рангидаги мармардан меҳроб ва минбари ва у тошларға ўюлган мунбат ва нақшлар ва муқарнас меҳроблар инсонни ўзига жаз этар. Масжидинда ва атрофинда ҳар нимарса бор, ялғуз одам йўқ. Масжид атрофи мурдор ва ҳар тараф ифлосликладур.

Жомеъ ва мадраса ва ошхона иморатлариға Булғор ўқлари тегиб, енгил заарлар этибдур.

Адрнанинг ҳар тарафи харобазор ва ҳатто, шаҳарнинг ўрта ерларига вайроналар бордурки, бунларнинг аксариға мұхораба сабабдур. Мұхорабадан мұқаддам мунда юз мингдан зиёда халқ бор экан. Энди 20 минг киши қолибдур. Булғорлар ёндурғон баъзи қишлоқтар бутун бүтін эмиш. Ясмана қишлоқи беш юз хоналик экан. Энди 5–6 хона қолибдур. Хулоса, Адрна ниҳоятда хароб бўлубдур. Сув, ер, тупроқ маъмур, лекин одам оз, 13 мартдан 10 июлгача бу шаҳар булғорлар қўлинда қолиб, мусулмонлари кўп азият чекибдур. Қуввати еттони ҳар нимарсасини ташлаб қочибдур. Энди навбати ҳижрат булғорларға етиб, мусулмонлар бутун Адрна вилоят – облўстидан булғорларни қувидурларки, бу кун вилоятда бир уйлик булғор қолмабдур. Яъни Булғория тасарруфинда қолган мусулмонлар Туркияга, Туркиядаги булғорлар Булғорияга ўтибдурлар. Насороу яхудийлар тарафидан ёлғуз Адрна шаҳрида 166 майхона очилиб экан. Адрна волийси Ҳожи Одил афанди мунинг аксарини ёлдурмиш ва ҳаммасини ёпмоқчи экан, қўнсуллар мудохала қилибдур. Туркларни бир дорумуаллиминлари бўлуб, ал-он 105 тала-баси борки, ҳаммаси лайлидур*. 200 талаба учун ер бўлуб, мактаб уч табақадур. Ошхона, таомхона, ҳаммом, машқ ва ижтимоъхоналари* бошқадур. Атрофика чорбоги-ла бор.

Мактабға 12 муаллим ва бир ҳикматхона-да бордур. Булғорларни олган бир олчинлик тўп ўқлардан бир нечасини мунда қўюбдурлар.

Мундан бошқа мактаби сultonий, саноеъ, дорулайтом (урушда етим қолғанлар) ва рушдий* ҳамда 17 боб мунтазам ибтидоий мусулмон мактаблари бордур.

Яхудий мактаблари бошқа бўлуб, Адрнада икки минг уйлик яхудийнинг 2100 талабалик мактаблари бўлуб, барча мусулмон шогирдларини адади 2100 га етмас экан. Мундан бошқа рум ва насороларнинг бир неча мактаблари бўлуб, яна икки олмон, икки франсуз, бир итолён, бир инглис мунтазам мактаби ва бир франсуз хастахонаси бор экан.

Адрнада савдо ва тижорат бутун яхудий ва насоролар қўлинда бўлуб, ялғуз ҳукумат ва ўлмоқ мусулмонларғадур. Катта раста ва чорсуларни кездим, 50–60 дўконда зўрга бир мусулмон лавҳаси (вивеска) кўрулуб, аксари «Юҳанна», «Шолом», «Ниқула», «Ўрхайдимиюс» ва амсоли яхудий, рум ва насоро исмларидур.

Елдирим Боязид Султоннинг жомеъи шарифи бутун хароб бўлуб, ичи мазбалагоҳдур*. (Ана, мусулмонлик.)

Ва зариф ва якпора нуқрадек таҳта, санг ва мармар стун ва муқарнас бошлиқ порулар* остиндадур.

Адрнада Михолбек жомеъи. Уч шарафли жомеъ ва бошқа бир хейле музайян жомеъларни атрофи бутун ҳарб ҳаробаси, илмисизлик ва идорасизлик ҳаробалари илиа иҳота этилгандур. Маориф боғчаси, Ришодия боғчаси исмийда кичик ва зийнатлик боғчалари бўлуб, ичинда яхудийлар тарафидан синаматўграфлар очилиб, кундуз хотунларға, оқшом эрларға кўрсатилур. Бечора мусулмонлар бу қасбни ҳаром деб қилмай, аммо бор гуноҳ пулларини элтиб берарлар. Ана аҳмақлик.

Адрнада ҳар навъ мева ва ғалладан етишиб, суйи кўпдур. Мерич ва Тунча наҳрлари шаҳар ичидан ўтуб, мусулмонлар устинда бир неча кўфруклар бино этибдурлар ва бивоситай Адрна бу икки наҳр бир-бираға қоришур.

Ал-он темур йўл маҳаттасига Адрнани 4 чақирим масофатида овруповорий янги бир шаҳар бино қилинибдур. Ва асл шаҳарға тош ва соядор бир йўл ила марбутдур.

Адрнада бир кун туриб, тамоман ароба илиа юруб, оқшом маҳаттага келдук. Ярим оқшом оташ аробаба ўлтуруб, эрта бирлан Чатолчадан ўтдукки, ҳар тараф ўр, истеҳком ва ас-кар чодиргоҳидур.

Йўлда арози пасту баланд, аммо ўтлик ва зироатдор ерлардур. Таран¹да доимо яроқлик пўлис ва жандармалар бўлуб, Тарапдаги одамлар исмими ва паспуртини ёзиб турадурлар. Демакки, туркларни кўзи очилди. Аммо баъд ҳароб ал-Басра. Кундуз соат 10. Истанбулга тушдук. Вагондан тушганда бири Оврупо, дигари ерли либосинда икки шақий* анқариб*, кийимни уруб эдилар. Аммо лутфи ҳақ илиа огоҳ бўлдум...

«Ойна» ж., 1914 йил,
42-сон, 1001–1004-бетлар

Исмоилбек Ҳазратлари ила сұҳбат²

...20 июнь, аср вақти эди. Марғilonлик бир мударрис жаноблари ила Йстанбулнинг Гулхона паркининг соядор

¹ Аҳоли пункти.

² Журналда шу сарланға билан берилган Муаллифнинг мазкур саёҳати хотиралари билан боғлиқлиги учун киритилди.

йўлагинда юрар эдук. Олдимизда тоторча барра қаракўли телпаклик бир тотор или фаслик бир турк оҳисталик или кетарлар эди. Биз тез юруб ўтдук. Иккиси-да ошинодек кўрунди. Бир қўлумни қўксимга қўюб салом ишорати бериб ўтдим. Кўнглумга келдики, бу тотор Исмоилбекга ўхшайдур. Балки онга ўхшашиб кишидур. Фаслик турк бўлса муҳаррир Ҳамдуллоҳ Субҳибек жаноблари эди. Ҳануз ўн қадам кетмаб эдук, «Ай, хожа», деб орқамдан ошино бир садо эшиттим. Қалбим уруб, ман бу зотни Исмоилбек ҳазратлари эканлигига шубҳам қолмай, қайтиб мусофаҳа этдук.

Ҳамдуллоҳ Субҳибек ҳувийятимизни* баён қилиб экан. Мулоқот асносинда дердилар: «На ичун бу қадар кўчаланмоқ?» (яъни на учун мунча тез мўйсафид бўлмоқ?) Ман ҳам билоҳтиёр*: «Афандим на учун бу қадар ориқланмоқ?»

Устод ҳазратлари буюрдилар: «На чора, ҳиссамиз бўйла...»

Эртага Шом ва Мисрға азимат этишими арз этдим. Ундай бўлса суҳбат этайлук, дедилар. Тащаккур айтдим. Ҳамдуллоҳ Субҳибек афандина жавоб бердилар. Ман ҳам мударрис афандидан айрилдим.

Паркдан чиқиб, арбага миниб, устод ҳазратларининг манзили шоҳин пошо ўтелига келдук. Таом буюрдилар. Аммо иштаҳалари йўқ. Садолари хаста ва ҳар 3–4 дақиқада ҳафиғина* йўталиб, балғам ташлайдурлар. Ҳужрада манга Руслиядан, Туркистондан, умум олами исломдан, дунёдан сўйладурлар. Мусулмонларни кундан-кун тараққий этишини сўйлаб хурсанд бўлурлар. Яна дерларки, Маҳмудхўжа, энди сиз сўйланг, боқолим.

Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Хива, Фарғона, хулоса, ҳар биридан сўйлайман.

— Оллоҳга шукур. Ҳукумат мактабларинда Туркистонли қардонилар бола бермоқға бошламишлар. Бугун 2 жарида ва бир мажаллангиз вор. мактабларингиз-да бир оз тараққида. Албатта мустаиди¹ тараққий ҳукумат мактабларинда зиёдароқ бола берингиз. Рус маданиятидан қочмангиз... Оҳ, билмийм, цу Бухоро на ўлур, — дерлар.

Ман дерман: «Афандим, Бухорони ҳукуматимиз, яъни Россия тарбият этмагунча Бухородан бир шайъи умид этиб бўлмас».

Чунончи... устод дерлар:

¹ Элтувчи; ердам берувчи.

— Эвёт*, охири шўйла ўлмоги лозим келур.

Яна сўз бошқа тарафга кетар. Ман бир неча дафъя тала-
би руҳсат этдим: «Балки зотингиз истироҳат этарсиз?»

Устод ҳазратлари дер: «Хожа афанди, сиз бурада бўлин-
сангиз, баним роҳатим зиёда бўлур. Агарда кетсангиз, мак-
туб ёзмоқға тутинарман».

Устод ҳазратлари феврал ойинда Петрўградға бориб му-
сулмон фраксиясини Мұхаммад Фотих афанди ва бошқалар
ила эм этиб келгандга, иттифоқан совуқ олиб, андан бери
нохуш бўлиб эканларки, Петрўграддаги мажлис машваратға
хасталикдан боролмаганлари учун ниҳоятда таассуф этарлар
эди. Агарда Истанбул ҳавоси ёқса, бир неча муддат турмоқчи
эдилар. Олдимиздаги қишини, Оллоҳ қўйса, Миср ал-Қоҳираға
ўтказиб, анда ҳам бъази ишлар ишламоқчи эдилар. Қайтиши-
да мани Богчасаройда даъват ва Кримни афтомобил ила бир-
га юруб манга кўрсатмоқни ватъда этдилар. Мен ҳам қайтиши-
да Богчасаройға кирмоқни ватъда бердим, аммо бу манхус*
муҳораба монеъ бўлди. Муҳтарам устод ориқлаган, йўтал ва
балгам ҳар замон машғул қилас. Ҳар замон руҳсат хоҳдай-
ман, жавоб бермайдурлар. Изн сўраб, каравот-қорбўлага чўзу-
луб, соатлар илан сўзлайдурлар. Бир замон қарасак, яrim
оқшомдан бир соат ўтубдур. Яъни том 7 соат суҳбат этибмиз.
Зўрга жавоб бериб зина бошигача узатиб, қайтишга Богчаса-
ройға киришимға қайта-қайта сўз олдилар.

7 сана муқаддам устод ҳазратлари Самарқандға келиб,
муаллим Шакурий ва бизга меҳмон бўлуб эдилар. У замон-
гидан кўра энди кўп ориғлаб эканлар. Устод ҳазратларини
Истанбулда кўрмок ва суҳбат этмоқ ҳеч хаёлимға ўтмаган
эди. Оллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратларининг танҳои 7
соат суҳбатларидан у қадар файз топиб мамнун қолдимки,
айттан ила адo этолмайман ва ул суҳбатнинг лаззати асло
мандан кетмайдур. Кошки эртаси Шомға кетмай устод ҳаз-
ратлари ила зиёдароқ суҳбат этса эдим. Оҳ! Ул устоди ко-
милни энди қўлдан бердук ва олами руҳонийға учди. Балки
уйқуларда, хулёларда* ул зоти сотуда* сифатнинг руҳи ила
суҳбат этармиз.

Он айш гузашта, ки дигар бор нагардад...¹

«Ойна» ж., 1914 йил,
49-сон, 1162–1164-бетлар.

¹ Таржимаси: у ишрат ўтди, бошқа қайтиб келмайди.

Истанбул. Бўсфўр бўғози¹

Қора дengиз ила Мармара dengизи бир-бирига Истанбул bўғози ила etishur. Қора dengиз соҳилларindagi давлатлар: Русия, Туркия, Рўмония, Булғория bўлуб. Қора dengиз соҳилларини аксари аввалдан Русия, сўнгра Туркия тасарrufinда bўлуб, озгинаси Рўмония ва бир парчаси Булғория ерларидан iboratdур. Юз сана муқаддам Қора dengиз соҳил bўйларini(нг) аксари,балки ҳаммаси турклар тасарrufinda эдики,бепарволикдан ва замонча ҳозирланмаганликдан аксарini кўлдан berдилар. Қора dengиз ила Мармара dengизlарini бир-бирига улаштургuvчи bўғozni Қора dengиз тараfinдаги оғzinи Истанбул – Бўсфўr bўғози atalib, kиринтили ва чиқintili bir suratda Истанбул шаҳrigacha shimoliy farbindan жанубий шарқiga мойил bўlub, uzaydур.

Истанбул bўғozinинг шарқий соҳили Осиё, farbiy labi Oвrupo қитъаси bўlub, bul bўғoz ikki dengiz ila ikki қitъaning bир-биридан aйiriб va etishdurgувчidur. Bўғoznинг Қora dengizdan Истанбулгачa uзunligi 30 килўметру bўlub, ikki соҳил orasindagi энг tor maҳali 550 metr va энг kенг eri уч kилўmetrudur (1 metru – 22,5 verшўk).

Bўғoznинг энт чуқур maҳali 52 metru dаринликda bўlub, энг saёz eri 27 metrudur. Қora dengizga bir necha shirin va katta naхrlar қyulgoni sababidan Қora dengiz sуйи faқat tanjir ila ozaimasdan ortuқcha sувlari bu bўғoz vositasи ilia doimiy suratda Mарmara ga va andan Oқ dengizga oқgани учун Bўғozichи doimo oқinтилик va баъzan фўrtanаликдур.

Қora dengizdan Bўғozga ўтатургон sувини ҳар soniyeғa 30 ming makъab* metr taxmin қилинур. Va shul oқinti va фўrtanalar taloф* paraхўларini xujumlariга баъzan monеъ bўlmoқdadur. Bўғoznинг ikki taraфи toғlik va тепалик orizali erlar bўlub, bu erlarни usti ҳар nавъ mevallik va bemeva daraht va sabza va ziroatlар, bog va bogcha, kўшк va қасr va dilniшин manzil va imoratlardan iborat bўlub, manzara va kўrunushi niҳоятда dilfiriб va ajoyiboti olamdan bўlub, butun сайёҳларни «valloҳ» etar. Иstanbul bўғozinинг Oсиё va turklar istiloҳatinchА Anatули соҳilindagi shaҳar, қасaba va kўylarini ismi shudur: Ус-

¹ Ўз номи saқlab қолинди. Ўrniga kўra Иstanbul даврига олиндин: Muallifning ўзи: «Истанбул хотигроти сўнгра ёзилур» («Ойна» ж., 1914 йил, 43-сон, 1030-бет), – degan эли.

кудор, Қодиқүй, Қызылтупроқ, Аринкүй, Чомлича, Бўлғурли ва бошқа бир неча қасабалар бўлуб, Бўғозни тор ерлариндагилари ушбуудур: Қузунчиқ, Бекларбеги, Чангалкүй, Воникүй, Қандилли, Анатўли ҳисори, Қоғлича, Чубуқли, Анижиркүй, Беккўз, Анатўли қавоги ва ўзга кўй ва қишлоқдан иборат ва бунлар бир-бирига муттасил бўлуб, Қора денгиз оғиздан Истанбул рўбарўсидаги Ускудор шаҳаригача узаядурлар.

Истанбул бўғозининг Оврупо тарафиндаги машхур кўй ва қасаблари ушбуудир: Ўртакўй, Арновудкўй, Бабак, Рум эли ҳисори, Амиркон, Испания, Янгикўй, Таробия, Буюқдара, Сориер, Рум эли қавоги ва ўзгалари. Бу қасаба ва кўйларда энг олий бинолар ва яхши музайян боғчалар, тўртбеш табақалик бинолар бўлуб ва аксари ажнабий қўнсула-рининг ёзилик кўшклари шунда бўлуб, бу кўйлар-да Истанбулга муттасилдур. Бўғознинг икки тарафидаги кўй ва боғчаларга кибор ҳалқи бўлганидек, дехқон ва боғчадор ҳалқи-да кўпдур. Истанбулдан бу кўйларда доимо ширкати хайрия ва бошқа ширкатларнинг парахўлари гашт ва гузор этмоқда бўлуб, бу кўйлар Истанбулнинг маҳалла ва майса-ралари ҳукминдадурлар. Бўғознинг Анатўли ёқасинда Султон Елдирим Боязидхон тарафидан бўғоз мудофааси учун Анатўли ҳисори тўپхона ва қальъаси ва Рум эли тарафинда Истанбул фотиҳи Султон Маҳмудхон соний тарафидан Рум эли ҳисори, қальъа ва тўпхонаси бино қилингандурки, бунлар эски усулда ва катта тошлардан хейли метин бинолар бўлуб, бу кунғача пойдор, аммо маътал* эди. Ва ҳозирги муҳораба замонинда яна бунлардан турклар фойдаланиб, тўп қўюбдурлар. Бу ҳисорлардан бошқа янги усулда ер ос-тинда ҳам устинда маҳфий ва ошкора суратда бўғозни икки тарафинда, баъзан тепаларда ва баъзан чукурлар ичинда кўп адад қалъя, таъбия* ва тўпхоналар бино қилиниб, ҳар наъв тўплар қўюлгандур. Ошкора таъбияларнинг тўпи денгиздан кўруниб, ҳатто, баъзи тўпларнинг оғзи ва уни сувдан бир-икки аршин юқори ва сув устиға бир аршин қадар чиқиб парахўд устинда ўтатургонларга даҳшат берар. Тўплардан бошқа бўғозни тахт ал баҳр мино* ва қайиқ ва топлатқичлар ила муҳофаза этиладур. Мана шу бўғозни оғзиға яқин бориб, Русия ҳарбий парахўлари Истанбулни таҳдид этмоқладурлар. Ва ушбу бўғоз Истанбулни шимолий дарвоза-

си бўлуб, жанубий дарвозаси бўлса Қальяи Султония – Дарданел бўғозидур. Истанбул шаҳри шимолдан Русия баҳриясиға, жанубдан англис ва франсузларнинг юздан зиёда парахўд ҳам таҳт ал баҳр* ва фавқ ал баҳр*, учкуч, сузгучлари ҳужумига ҳадафдур. Бу ҳужумларни натижаси ва бўғозларнинг чидаши ёинки таслим бўлуши тўғрисинда дунё оқилиларининг фикри ҳар наъвъ бўлуб, тирик киши мунинг натижасини яқинда кўрур. Қальяи Султония, яъни Дарданел бўғози ҳақинда келар агад «Ойна»да маълумот берилур...

«Ойна» ж., 1915 йил,
13-сон, 343–346-бетлар

42-рақамдан мобаъд

(Истанбул хотироти сўнгра ёзилур)

19 шаъбон – 21 июн франсуз попури-ла зиёрати Кудуси шариф ва барои Шом учун Байрутга азимат этдим. Змавқеъ 9 сўм. Баъд аз зуҳр* соат 5 ҳаракат этди. 2 соат юрармиз. Ҳануз Истанбул шаҳрига муттасил хоналар, кўйлар мавжуд. Яъни ўнгда Истанбул шаҳри ва сўлда Осиё қитъаси сузулунур. Бўғоз ичинда оқ чодирлик балиқчи қайиқлари хейле кўб бўлуб, денгиз қушларидек гашту гузор этмақдалурлар.

Оқшом денгиз юзи ойдинлик ила гўё кумуш қопланди. Ва поёнсиз кумуш мавжлари ичинда парахўдимиз сузуулур. Маркаби баҳрияминизга яхудий, турк, араб, туркистоний, насоро, хулоса, Байтул Муқаддасни(нг) ҳар диндан ҳожи-лари бордур.

Бир неча туркистоний биродарлар аёл ва болалари ила ҳажга борарлар ва тўрт оила Фарғона ҳалқидан ҳижрат этиб кетмоқдадур. Парахўдга бизни(нг) Туркистон аёлларини(нг) аҳволи ниҳоят қаттиқ ва асафликдур*. Бу ҳанжор* ила аёлларни судрамоқ ва аларни аёқлар остида ва парахўдни энг ямон жойларида сақламоқ, «дум»ларига ўралтуруб, парахўд нардбонидан йиқитмоқ... гуноҳдур. Ҳамда аларни боиси кулфат ва азият ва касалликлари бўлур. Бу бечора аноларимизни бу ҳолат ила қелтурулмаса, яхшиидур. Фаранжи-чоршофлари бўлсун, бу «дум» – «қуйруқ»лар нимага керак? Қирқилсун бу думлар, токи азият ва меҳнатлари озайсан.

Баъзи ҳожиларимизни киссалариға оқчалари бўлуб, сарф этмасликлари ва ялғондан, биз мискин, деб ҳаммол ила ва

бир-икки ғуруш расм олатургон, карантин ва бандар^{*} маъмурлари ила урушуб юргонлари боиси таъсифдур*. Баъзилари бир ой муқаддам Туркистонга пишурулгон сассиф гўштилар еб, касал бўлурлар. Ҳаво иссиф, маз фиҳи^{*} қази ва от гўшти еярлар. Бир қисми нонни қаланфурға ботуруб устидан чой ичib, охири қабзият ва касал бўлур. Кошғарий ҳожи афанди қариндошларимизни касал ва ифлослиги кўб кўрунур. Бу сўзларни айтиб, ислоҳ этмак кераклур.

Кун чиқар. Чаноққалъя бўгозидан чиқармиз. Параҳўд турди. Турк маъмурлари муояяна^{*} ва таҳқиқ^{*} этиб, жавоб бердилар. Тўпларни оғзи бизга мутаважжиҳдур. Бир неча ҳарбий парахўд ҳам бор. Тўпларнинг оғзи аждардек очуқ ва устинда тўпчилари-да бордур. Денгиз остинда мино, яъни жаҳаннам мошиналари-да бордур. Параҳўдимиз бандардан ўтуб, ҳанграб-ҳанграб йўлиға давом этди. Энди Оқ денгиз, яъни Баҳри абязи мутавасситдамиз^{*}.

Чошт^{*} бўлди, Ядалла жазирасиға^{*} етдук. Бу жазира Юнон ила Турк орасинда мутанозеъ фий-йадур*. Осиёйи Усмонидан бу жазира тор бўғоз ила ажралгандур.

22 июн, соат 6. Измир кўрунди. Кўрфази узундур. Измирдан бир қайиқ келиб, минасиз жойлардан парахўдни Измирға яқин олиб борди. Бир неча ҳарбий парахўдлар-да бордур. Шаҳарда эликтрикли трамвай ва шаҳарни юқори тарафиға чиқилатурғон осонсур — элеватёр¹ йўли бордур. Атрофи боғчалик ва обод бир шаҳардурки, Истанбулни Ускудор қисмиға темур йўл ила марбутлур. Бу замон устимизда бир турк тайёраси учуб, муаллақ урмоқда ва ердагилар «Яшасун...» садоси-ла гурламоқдадур.

Параҳўдимиз ишини тамом қилса ҳам турпил-миналлардан кўркуб, оқшом юролмай қолди. Измирға етмасдан денгиз каноринда мустаҳкам ҳарбий қалъя-да бордур. Измирға 500 минг қадар халқ бордур атрофи илан.

Эртаси кун чиқғон сўнгра парахўдимиз юрди. Бир оздан сўнгра Сақич жазирасиға етдук. Бу-да Осиёйи Усмониға ниҳоят яқин ва баъзан ораси икки минг қадам қадар бўлиб, Туркия ила Юнон орасинда мутанозеъ-ан фий-йадур.

Туркияning катта парахўдлари келгандан сўнгра бу жазиралар устинда уруш бўлиши муқаррардур.

Попурда бир неча Мадинаи мунавваралик арабларда бор-

¹ Эскалатор демоқчи.

дур. Бириси ҳарами шарифни(нг) муazzини эмиш. Сурушум, ул деди: «Ҳарами шарифи набавийда 150 мударрис, 200 дан фазла* имом ва хатиб бўлуб, аксарини ойига 216 фурушдан, сўфийлардан қирқини 120 фурушдан ва қолмаларини озроқ вазифалари бор экан. Ал-он ҳарами шарифи набавий эликтрик ила танвир* топилиб, боблар, миноралар ва дару деворни оқшомлари минглар ила чироғлар ва ҳам ҳадис ва калимоти шарифани чироғ нурлари ила ёзиб, танвир қилдурур эмишлар, яъни ҳарами шариф бир жаннатдурки, инсонни чиқгони ва қўз айиргони келмайдур.

Ё хайра ман дуфина фит-туроби аъзам,
Фатоба ман тайибаҳунно алқоъ ва-л-окам.
Нафси фидоъи лиқабриҳи анта сокиниҳи,
Фиҳи-л-фаофу ва фиҳи-л мажду ва-л-карам¹.

Бадавийлар ал-он темур йўл нафъини билиб, хурсанд эмишлар. Ҳатто, Макка йўлиндаги бадавийлар аросинда темур йўл устинда талош бор эмиш. Яъни ҳар бири бизни тарафдан ўтсун дер эмиш. Мадинаи мунавварада араб шиъалари бўлуб, аксари қассоблик ва деҳқонлик ила машғул ва масжидлари йўқ эмиш. Мадинаи мунаввара шаҳри темур йўлдан сўнгра обод бўлуб, катта бўлмакда ва муҳожирлар ҳар тарафдан кўпаймоқда эмишлар. Мадинаи мунавварада бино қилинатургон дорулфунунга араблар яхши қўз ила қарап эмишлар. Ва Туркия ҳукуматига муҳаббатлари яна зиёда бўлган эмиш. «Ан-назофату мин ал-иймон»² эди. Аммо бизларда эмдилик ҳолда, назофат юзда бир кишиғадур. Параҳўддагиларни аксари, балки ҳаммаси нос, попирус, чилим чекар. Ҳар тараф дуд, бадбўй ва ифлослик. Темур йўлда бу бадбўйлик яна зиёда бўлар. Денгиз иккигина қадам экан.

Яна пўстхўрда*, пиёз ва узум пўчоги ва бошқа нимарсалар или биз ҳожиларни атрофимиз тўладир.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
43-сон, 1030–1034-бетлар.

¹ Маъноси: ушбу туфроқда дағи этилган, эй Сиз табаррук, фазилатли, улуғ инсон. Бу жой (Сиз туфайли) хушбўй (бинобарин), файзлидир. Сиз ётган қабрга жонни фидо этмоқ (ҳар нарсадан) афзалдир. (Чунки) бунда поклик, улуғлик, шараф бордир.

² Тозалик иймондандир.

43-рақамдан мобағд

23-саратон әртадан оқшома қадар Осиёйи усмоний ерларини чап тарафимизга олиб, бинафшаранг сув саҳросини поёнсиз мавжлари орасидан сузулармиз. Ҳар замон бир жазира ва баъзан балиқчи қайиқларига учрармиз. Эрта бирлан тулуъ ила баробар икки қулочғача балиқларни бир-бири ила ўйнашгани ва бу ҳур ҳайвонларни ҳаракати шоён тамошадур.

Парахўдимиз 24 июн Рўдус жазирасиға турди. Бир италён дўхтури одамларни муайяна учун суруклаб* бирин-бирин олдидан ўткарди. Италён пўлиси нардбонға* турар ва ондан рухсатисиз бир киши жазираға оёқ босмас. Тураблис маҳорабаси вақтинда 12 жазирани Усмонлидан забт этиб эди, буларнинг биридур.

Италённинг икки ҳарбий фўлодлик парахўди жазирани қўриқлаб турублур. Парахўдга бир неча кафказлик черкас мусулмонлар ҳажи шарифға кетарлар. Русча ва черкасчадан бошқа тил билмайдурлар.

Русча: «Сан насоромисан?»— деб сўрадим. У қадар оташин бўлдики, қўзлари ила мани ерди. Жавобиға: «Черкас ҳамаси мусулмон, христиони йўқ, билмаюрмисан?»— деди. Сўнгра ман узр истадим.

25-саратон Қибрис жазирасини ўтдук. Бу туркларники эди. Энди инглиз тасарруфинадур. Икки кундур ҳам иссиғ, ҳамда туш вақти бир оз фўртана ўлур.

Икки қариш узунликда пишакдек катта бир каламушни попур хизматчилари кувадурлар. Каламуш одамлар ва юклар устидан қочар, тутуб бўлмайдур. Куватургон хизматчиларни агади кўпайди. Ани ҳар тарафдан ихота этдилар. Қаҳрамон каламуш охири йўл топиб, ип нардбондан юқори чиқди. Хизматчилар-да орқасидан чиқди. Каламуш бошқа тарафдаги 20 газлик ип нардбондан тушиб, парахўд ичига қочиб кутулди. Матрослар-да лабини ялаб қолди.

Бу кун 5-кундур, парахўдимиз. Ҳар ким зериккан. Оқиом соат 11, Байрут соҳилига ётдук.

Байрутни ҳар тарафи чароғон, электрик нурлари назар жазб этар.

Парахўдга ётдук. 26-июн эрта бирлан қайиқ ила чиқдук. Тураблис маҳорабаси вақтида италёнлар ботургон бир турк парахўди шаҳардан юз қадам дентиз ичинда ҳануз ётар.

Бир соат тавқиғ этдүк. Оташ араба ҳозирланды. Ўлтурууб Шоми шарифға жұнадик. Бир-икки кичик тунел ва тош күфруклар остидан ўтиб, икки тарафи боғчалик ерлардан кечармиз. Ҳама ток, зайдун, анор, хурмо, анжир, патак анжир боғчаларидур.

Эқинжойларға ҳар уч газға бир тут ниҳоли ўтқуруулуб-дир. Ҳар йил бир-икки дағға тутларни шохи ўрулуб, ипак курти ва ё ҳайвонотға берилур экан. Барғи аларға туъма* ва чүби ўтун бўлур. Тутни фақат танаси қолиб, экинға соя солмас. Мундай тут ва ости экин майдонлари ниҳоятда кўпдур, бўш ер йўқ. Боғлар темур йўлға у қадар яқинки, меваларни оташ араба устида узмоқ мумкиндур.

Иккинчи маҳаттадан Жабали Лубнон айалат* мумтозасига киравмизки, бу ер насоро араб бир бек тасарруфига бўлуб, Туркия ҳукуматига тобеъдур. Ҳалқи араб насородур. Бир оз мусулмон-да бор. Ҳамаси араб либосинададур. Оташ араба доимо баланд тоғларға эгри-буғри йўллардан чиқар. Темур йўлни ўртасинда яна соат чархидек дандоналиқ бир темур хати борки, вагонларни саҳлайдур. Бутун Жабали Лубнон қишлоқ ва қасабалари хуш ҳаводур. Тоғларни тепа ва ямоч ва сойларинда ёйилган ва яхши ерларинда аъло сайфия* боғ ва уч-тўрт табақалик тош оврупойи иморатлар бино қилингандурки, Миср тарафиндан бойлар келиб, ёзни мунда ўткарарлар. Мева-да кўп.

З соат юруб, тоғ туннелларидан ўтуб, Жабали Лубнон ҳудудидан чиқдук. Эмди Шом ерларигамиз. Очиқ бир водий. Ҳар тарафи боғча ва экин ер, ҳар навъ мева ва чашма сувлари ниҳоятда кўп. Араб болалари мева сотарлар ва бизни Туркистондек меваси арzon, ери қизил кесакдек қизилдур. Салқин ва соғ бир ҳаво ютармиз. Токларни аксари, балки ҳамаси лалми ва токларни бир-икки кулич тана-зирнаги бўлуб, учидан шоха қўюлган, яъни токлар ерга ётган дараҳтдекдур.

Бир-икки маҳатта бу кент водийдан ўтуб, яна оқ ва қизил ранг тоғлар орасига кирдук. Тарафайн* баланд тоғлар ўртасидан бир наҳр* оқар. Наҳрни икки тарафи муттасилан боғчалар, кўй ва қишлоқлар. беш-үн маҳатта бу латиф манзаралардан ўтармиз. Музлик сув чашмалари. Араб болалари чашмалардан тўғри сув олиб мусофиirlарға сунар. Биз-да баҳшиш берармиз.

Шомға икки маҳатта қолди. Шом сайфиялари ва кибор

халқи учун қилингандык жағында да қаҳвахоналар умумий ва табиий бөгчалар орасыдан кетармиз.

Хулёса: баланд тоғларни ямочиндаги боғча ва ўртасиндеги шаффоғ наұрлар орасыдан ўтуб, Шоми шариф шаҳрининг махаттасиға етдук.

«Ойна» ж., 1914 йил,
44-сон, 1045–1048-бетлар

44-рақамдан мобағд

Шоми шариф махаттасиға индим. Бир неча түркистоний, бухорий, эроний ва араб даллол ва нұмириётел хизматчилари атрофимни олдилаар. Ҳар бири юкларимга құл узатмоқда ва юкларни олмоқ учун бир-бири ила сүкүшмоқда на ҳар бири түмшүқунгни остиға суқулууб, ўз манзилиға сени таклиф этиб, бошқасининг манзилини ёмонладаадур. Чарчаган кишини яна күлфат беріб, номулоіим ҳаралатлари нерв-асабингта түқинаудар. Үн қадар бу мусофирлар сайдениң ҳар бири ила ғовға этиб, құлларидан нимарсаларни тортиб олиб, ҳаммолға күтартурууб, аробаға қўюлди.

Яна орқандан қолмайдурлар. Бириси дер: «Ман эроний ва санга ҳамшаҳардурман, сени ўз манзилимға олиб бормоқа ҳаққим бор».

Ман дедим: «Фақат кулоғым эронийдур». Мaa фиҳи атрофингдан кетмайдурлар.

Дедим: «Сизлар бу мамлакатта келиб шу қадарми одамгарликдан чиқдингиз?..»

Сўз таъсир этмас. Бири ароба ичиға, дигари аробачи ёниға минди.

Ман дедим: «Ҳеч бирингни ўтелингта бормайман, модомики сизлар бу қадар адабсизлик қиласиз». Қулогига олмас.

Ароба жўнади. Аммо аробада икки нафар ҳожи сайди. Аробачи дедим: Бу иккисининг ўтелиға кетма. Балки шаҳарнинг ўртасинда ва энг ағыл бир ўтелға ҳайда. Аробачи арабча: «Бил-раисва ала айн»,— жавобини берар. Бир хейли ҳайдади. Бирисининг ўтели олдидан ўтдук. Аробани сахлаттурди*. Нимарсаларни ўз ихтиёри ила тушурмоқчи. Лоилож қўлум ила, шамсия ила ўтелчининг түркистоний хизматкорини урдим, азбаски ҳайвонча этиб сўкмоқ ҳам кор этмайдур. Бошимға салла, эйнимда жома йўқлиғи аниңг шарридан* қутултириди. Агарда ҳожи либоси ила бўлсанг, бу нобакор даллолларни бандаси бўлдинг-кетдинг.

Бир оз нари кетиб арабачи ёниға ўлтурган арабнинг ўтелига индум.

Дорус-сурур ўтели 3 табақалик, бөгча ва фаввора ва ҳар наң гулистонлик таомхона ва чойхоналик, усти шиша ва ости мармар фаршлик аъло бир ўтел. Чиқиб кўрдум. Мани хоҳлайдургон ҳужра йўқ. Ўтелдан чиқиб қарасам, арабадаги юқ устинда ушбу ўтел хизматчиси ила бошқа бириси урушубдур. Пўлис ҳозир бўлуб, мудохала қилмоқда.

Пўлисдан сўрадим, мусулмон мулки ва мусулмон ижорасиндаги 3 табақалик ости мармар, усти шиша аъло бир ўтел кўрсатди. Ангилтара ўтели мусаффо, карават ва асбобликдур.

2-табақадан бир ҳужрани етти фуруш, яъни 6 тийинға олиб кирдим. Ўтел ҳодимлари ва ҳамشاҳар далолларни маҳаттада ҳожиларға бературғон азиятлари таҳаммулдан зиёдадур.

Шоми шариф ўтеллари аъло ва арzonдур. Таом ва мева-да арzon. Ўтелларға фаввора ва деворлар орасиндан ҳожатхона ва ошхоналарда мил ила келтурулган жорий сувлар доимо бордур. Ҳар ўтелда мажоний совуқ ҳаммоллар ва аъло таомлик ошхоналар ва ҳар ҳужрага сув ва мажжоний собун ва сутдек ётоқ пардалар ва ластмоллар ва карават устинда оқ турун (пашашона), элекстрик чироғлар, хуроса, асбоби истироҳат мукаммалдур. Миср, Истанбул, Шом ва Байрут нўмералари арzon ва энг аъло ва мукаммал ва ялғуз кишиға бир уйи бир ярим сўмдан 50 тийинғачадур. Баъзи уйға 3–4 карават борки, 20 тийиндан 50 тийинғача ҳар каравати ижарага берилур.

Ҳожилар учун дуруст манзилға кирмоқ муҳим масаладур. Далоллар сўзиға кириб, кир ва тахтаканалик жойларга бормоқ дуруст йўқ. Аммо бу қадари борки бизни баъзи ҳожилар давлатлик бўлсалар ҳам таблик, ифлос, мажжоний такя ва ёинки ниҳоят арzon, мурдор ерларни таржих* этарлар. Бизни ҳожилар йўлда аксариятан у қадар кир бўладурларки, дуруст ўтелларға борганда ҳам кўймайдурлар.

Шоми шарифда мажжоний такя ҳам бордур. Одам бошиға 15 тийин оладурғон жойлар-да бор. Далолларни ҳожи овламоғи бутун аскала* ҳам вагзолларда жорийдурки, бу овчиларни(нг) аксари, балки ҳаммаси ўзимизни бухорий, туркистоний сарсари ҳамشاҳарларимиздур. Табиий, ичларинда тўғриси-да бор, аммо аксари кazzоб ва алдовчидур. Ҳожиларни шайтанат этиб* баъзан Истанбул ва ё Шомдан Макка ва ё Миср учун тижорат моли олиб берарлар. Ватанға

савғо олиб борарсиз, деб ҳожиларни оғур қилиб мол олиб берарлар. Ҳожиларға лозимки, қайтишға кераклык нимарсаларини олсалар ва ҳожиларни доимо қүшдек енгил бўлишлари лозим. Ҳар ердан нон ва таом топилур. Тўрбаларға қоқ нон ва талқон кўттармоқ кулфатдур.

Бир-да пул масаласи бор. Ҳар бир ҳожига лозимки, мамлакатидан ёниға юз сўм сақлаб, бошқасини бонкаға бериб, Одис, Севастопўл, Ботум, Истанбул, Байрут, Шом (Дамашқ), Куддус (Иерусалим), Қоҳира, Искандария, Пўрт Саид, Жидда шаҳрларидан истаганимча оларман, деб бонкадан аккредитив исминдаги ҳаволанома коғаз олсун, бу тақдирға бонка ҳар бир минг сўмға 3 сўм қадар масриф* олур. Ва ҳам берилгон пулға бонка фойда берар. Олган кунигача пулни бонкаға беришиға паспуртдаги исмини айнан бехато ёздумроқ керак. Қўли бор одамни кўлининг намунасини тейишли бонкларға аввалан юборилур. Пул эгаси, масалан, Истанбулдан бориб олмоқчи бўлса, яна қўл қўйдуруб, аввалги қўл ила солиштуриб кўрадурлар. Агарда қўли бошқа чиқса, пул берилмайдур, балки тафтишга берилур. Ва ҳамда пул эгасининг қўлиға бир дафтар ва бир тахта бланка коғаз берилур. Бу коғазлар ила бошқа одам борса, оқча ололмайдур. Агарда пул эгаси ўлса, оқча ҳамроҳларга ва ё даллол ва байтул мол*ға қолмасдан варасага* тегадур. Ва ҳам ўғридан хотиржам бўлуб, ҳожи тинч бўладур. Аммо зинҳор биронни коғази ила бошқа киши бонкадан пул олмоқчи бўлмасунки, тергов ва ҳибсға тушуб, ҳаждан ва йўлдан қолиб жазо чекар. Туркия ва ёинки хорижия бонклари ё коғаз оқча ва ёинки оқча бозорининг нархи юзасидан ҳожи талаби бўюнча Туркия олтуни ва ёинки франсуз, англис ва ёинки Миср олтун ва ё коғаз оқчасини берарларки, ҳар ерда ўтар. Аларни синдургонда бонкаларға синдурумоқ керак. Чунки саррофлар* сарфини кўб олур. Ва ҳам тезобға* солинган ноқис* олтуналарни берарки, кам юрар.

Шоми шарифда келган ҳожи афандилар «Куддус» ўтелиғи тушсалар, мамнун бўлурлар. Махаттага ва шаҳарға яқин, пиёда бормоқ-да мумкиндур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
45-сон, 1077–1081-бетлар

Шом шаҳрининг асл оти Дамашқдур. Шом исмининг асли «Шоъмун» бўлиб, арабий сўл, яъни чап маъносини ифода этгувчи ва Яман қитъаси муқобилинда, яъни Ҳижози мағфират тарозга* нисбатан чап тарафда воқеъ бўлган мамлакатга араблар тарафидан берилган бир исмдур. Бутун мамлакатни «Барои Шом – Сурия» ҳам аталиб, Нафси шаҳарини ўзини «Дамашқи Шом» аталадур. Ушбу шаҳр Қосюн ва Жабалушшайх тоғларининг этагидаги ҳаводор бир водий – сойға ва яшил боғчалар аросинда воқеъдур. Қосюндан инатургон Барди наҳрининг барроқ ва латиф-ул-ҳамимлик* муз суйи бир неча ариғлар ила шаҳар ва атрофини сувладур. Ушбу сувдан Шомни аксар ҳавли ва уйлариға фаввора ва таҳвили маъ* ила ҳатто, ошхоналарғача жорий сув келтургондур. Шаҳарнинг бир қисми Имора ва бир қисми Салоҳия аталур. Шаҳарда уч-тўрт табақағача иморатлар бўлуб. ахийран йўл ва ободликиға ҳукумат ҳаракат этудур. Шаҳар Сурия вилоятининг марказ ҳукумати бўлуб, Туркиянинг Осиёи Үсмонияға биринчи шаҳридур. 200 минг қадар халқи бўлуб, 170 минг муслим ва бақиаси рум, катўлик, прутистант, сурёний ва олти минг қадар яхудий бўлуб, бу халқнинг барчаси хоҳ мусулмон ва гайри мусулмони арабий сўйлайдурлар. Шаҳарга 300 қадар жомеъ ва кўб эски мактаб ва бир неча эски мадрасалар бордур. Янги мактаблар бўлса, шундан иборатдур: ҳукуматнинг Мулки эъодий*, Мулки аскарий*, Мулкияни рушдийя*, Аскарияни рушдийя, Султони туркий, Султони арабий ва яна бир неча ибтидоия мактаблари бордур. Ҳукуматнинг яна бир «Мактаби санойет»* и ва ики катта кутубхонаси бордур. Нафс шаҳрида бир неча матбаа ва 2–3 жарida чиқар. Халқ ва жамият тарафидан идора қиласатургон арабий Ислом низоми мактаблари ушбуудур: Ватан эъодийяси, Мадраса ат-тараққии рушдийя, Иттиҳоди* рушдийя, Савқ ут-Тийн рушдийя. Мадраса аш-шарқия рушдийя, Таълим ул-ватания рушдийя ва яна булар учун бир неча ибтидоия мактаблар, шаҳарда мусулмон араблардин ажзаъхона – аптик бор. Ва ҳар ерда мусулмон дўктурларнинг лавҳалари кўрунур. Мусулмонлар қўлинда муз фабрикаси, тамбоку* ва попирус, наjjори ва садафкори йигоч ишлари фабрикаси, илак фабрикаси, ҳарир боқи фабрикаси ҳамда шиша фабрикаси бордур. Жомеъла-

рининг биринчиси ва балки Макка, Мадина ва Қуддус ҳарамларидан сўнг шарафлик ва музайян жомеъи – «Уммавийя жомеъи шариф» дур.

Шаҳарға кирган кунни(нг) эртаси зиёратига мушарраф бўлдим. Бу жомеънинг асл ериида эски бир маъбад ёинки бутхона бор эканки, сўнгравлари калисоға табдил ва хароб бўлуб экан.

Хулафои Уммавийадан Валид бин Абдумалик бин Марвон тарафидан санаи ҳижрияниң аввалиданчи юзинда ушбу назирсиз жомеъи шариф бино қилинган ва дунёниң биринчи музайян ва санъатлик жомеъидурки, мухтасар ва сатҳий суратда муҳтарам хонандалар учун кайфиятидан ёзармиз.

Аввалин ҳар тўрт тарафи баланд тоқу равоқлар айлантургон ва мармар сайқал берилган тошлардан бино қилинган катта бир мураббаъ ва мустатил* ҳарамға кирилур. Ҳарамни(нг) ичи тамоман сайқал берилган мармарлар ила фарш бўлуб, сафоси ва тозалити муболағасиз, сут тўкулса, яламоги мумкин даражададур.

Ҳарамни(нг) барча тарафи бозор ва раста бўлуб, ҳар тарафидан бир неча дарвозалари борки, ҳарамга киратургон хоҳ аёл ва эр бўлсун кафш ва этикларини сугуруб кираплар. Ва ҳар тарафинда доимо баввоб* ва худдомлари* бордур.

Ман калушни чиқориб этик ила ҳарамға кирдимки, орқамдан ўн қадар араб болалари эргашиб, «Ихлаъ, ё ҳожи, ҳарам», деб безор этдилар. Охири, чиқармоқға мажбур бўлдим. Уч тарафи равоқ ва бир тарафи масжиди муштамил*. Ҳарамни узунлиги 240 газ, эни юз газ бўлуб, ўртаси мармар саҳндор. Ва саҳн ўртасинда ҳаштсу бир мармар-фаввора шодурвошлиқ жорий ҳавз бор. Ва ҳарамни ҳар тарафинда бир неча фавворалик, вузуъ* маҳаллари бордур. Асл жомеъи шариф ушбу ҳарамни қибла ва тўлоний тарафинда бўлуб, нафси жомеъ* ичининг тули 210 газ, арзи* 58 газ бўлуб, масжидни ичинда якпора қирқ дона мармар стун бордур. Ҳар бир мармар стунлар яна мармар равоқлар ила бир-бириға марбут бўлуб, яна бир равоқларни ҳар бири устида ажойиб суратда икки донадан равоқлар ясалиб, онинг устинда масжидни саҳфи бино қилингандур. Масжидни тўрт тарафи ердан 8 газ юқоригача деворлар мусайқал, гулдор ва жавҳардор оқ ва кўк ва қора аъло жинс катта ойинадек жилолик самоқ* ва мармарлар ила бино қилиниб, бу мар-

марлар ундај устолик ила бир-бирига васл қилинибдурки, дарзини топмоқ мушкулдур.

Узунлиги 4–5 газ, эни 2–3 газ мармаларни устиға қозма ва қабартма мунаббат* исломий гиреҳ ва нақшлар қозилиб, бизни мамлакатда ганч устинда деворларға на-моя, меҳроб, ироқи, муқарнас, мунаббат, морпеч...* қил-гандаридек, рахом* устиға ажойиб нақшлар ўткариблур-ларки, инсонни ҳар бир тош ўзига парастиш* этар дара-жасигача тасхир этар. Ҳар на қадар диққат этсанг, ул тош-лардаги мусулмон санъати ул қадар ортиқча жилва этар. гўёки ҳар бир тош бир санамдур. Стун бошиликлари у қадар санъатликдурки, кўрмагунча инонилмайдур. Масжиди ша-риф деворининг қалинлиги 4 газ бўлуб, қибла тарафидан бозорға қараган музайян бир эшиги бордур. Масжидға 2 меҳроб бўлуб, ҳар бирининг баландлиги 8 газча бўлуб, меҳ-робларни икки тарафинда ва ичинда ҳамда устинда мармар ва жавоҳирлик мусайқал тошлар устиндаги қозма ва қабарт-ма нақшлар инсонни дучори ҳайрат этар. Бутун меҳроб ва атрофидаги тошларға ҳолис олтун қабартмалар ила оят ва ҳадислар ёзилган садаф, ақиқ, зумуррад ва забаржад тош-ларидан чархи ишлаб, мармарлар устинда мош ва нахуддан бошлиб данак катталиғига майда, шундай музойик ва ко-шинкорилар этганки, ўзбекча сўйлайин бир табоқдай жойиға бир соат қараган ила кўруб тамом қилотмайсан. Инсон ўзини бир олам ҳунар, бир дунё санъат ичинда кўруб, аввалиги мусулмонларнинг дин йўлинда этгон сайъи ва қилгон их-лосларининг ҳамда ҳунар ва нафис санъатда этган тарақ-қийларининг ва сарф этган пул ва ғайратларини ўйловига гарқ бўлуб, кўзи тинар ва ҳеч нимани кўрмас даражасига келур.

Ё раббий! Мусулмонлар ва у бадавий араблар бу қадар қадарми аҳли санъат бўлдилар? Илоҳо, бу на хориқадур*. Бир сўз ила тамом этайн. Роқими ҳуруф ҳинд, эрон ва испаниё жомеъларидан бошқа ислом оламининг барча жомеълари зиёратига мушарраф бўлдум ва аммо жомеъ Умма-вийядек зийнатлик ва осори нафислик бир жомеъ кўрма-дим. Ёнимда амиркойи насоро бир сайёҳ бўлуб, турк бир таржумони-да бордурки, соатлар ила ушбу меҳроб ҳузу-ринда эди. Бир оз сўйлашдуқ. Ул деди: «Ҳинд, Испаниё, Эрон ва Туркияни, хуласа, Ҳижоз ва Хитойдан бошқа бу-

тун Шарқ оламининг жомеъларини ва асори нафисасини кўрдум. Аммо бу жомеъдаги араб санъатининг бошқача мазийяти* бордур. Италиё ҳайкалтарошлиқда дунёда биринчиadir. Аммо арабларнинг маънойи саҳиҳи* ила бу диний «ҳайкал»лари – меҳроб ва минбарни кўрсатиб дер: «Ҳар бир санъатни мувофиқидур. Санъати нафиса ила жазбияти руҳония қувватлари бир бўлуб, инсонга турфа ва ажойиб таъсир этар. Ва бир ҳафтадан бери ҳар куни келиб қарайман, яна аввалтидан зиёда нафис ва яхши кўрунур...»

Ана, бир америкойининг сўзи.

Уммавийя жомеъинда икки меҳроб бўлуб, бириси нисфи шимолининг нисфинда, дигари масжидни том ярминда воқеъ бўлуб, бу меҳробни б газ фосиласида* йигитрма қадар зиналик ва эшик ила чиқлатургон, ҳар тарафи музайян, муттало, мунаққаш ва ўймакори забаржад рангидаги раҳомлар ила шабакаланган* ажойиб дилфиреб ва сехромиз ранго-ранг самоқлардан бино қилинган бир минбари шариф бўлуб, устинда чаҳортарқ* мунаққаш бир қубба ва анинг устинда муттало бир қубба ва онинг устинда «олтун ҳилол» кўюлгандур.

Ўртадаги меҳробни сўл тарафинда масжид ичинда музайян самоқ ва мармарлардан бино қилинган ширин ва латиф, ниҳоятда санъатлик бир қубба бўлуб, ичи ҳазрат Яҳё алайхиссаломнинг марқади шарифлариидур. Яна меҳробни сўл тарафиндаги деворинда Ҳуд' ва Ҳизр алайхиссаломнинг мақоми мубораклари бордур. Масжиднинг қиблага муқобил тарафи, яъни намоз ўқугандаги орқа тараф, асл бинода фақат очиқ равоқлардан иборат экан. Аммо ал-он равоқларни аксари беркилиб, 4–5 равоқга асл вусъатига мувофиқ катта эшиклар ўтқурулубдур.

Масжидни ери аъло ва мусайқал мармарлар ила мағруш* экан. Ал-он қимматлик ҳасирлар* ила ўртулуб, устинда Истанбулдан юборилган энг катта ва ранго-ранг 130 дона пат, асл қолин солингандур. Масжидни ҳар биринда садафкори санъатлик ажойиб кўп адад лавҳлар ва устинда Куръони карим ва Ҳадиси шариф китоблари кўюлган, ҳар ким ўқумоқладур.

Масжиди шарифнинг қандил ва шамдон тоқимлари кўп ва хейле зариф бўлуб, электрик ила танвир қилиниб, оқшо-

¹ Ҳуд – Яхуд.

ми чироғ нурлари у мусайқал мармарлардан акс этиб, яна ажойиб хүсн пайдо этиб, ғарип кайфиятда жисму жонга таъсир этар.

15 сана мұқаддам шаҳарға воқеъ бўлғон бир ёнғин масжидга сироят* қилиб, сақфиға зарар келтуруб эканки, ҳозирги уст пўшиши ажойиб суратда санъатлик йиғочлардан бўлуб, ҳар навъ ранглар ила ниҳоят зебо ва девориға ёқишиқ кайфиятда нақшлангандур. Таъмири ҳалойиқ ва ҳукумат тарафидан бўлубдур.

Ҳарам атрофинда уч катта минора бўлуб, бири минораи байзо* ва ҳазрати Исо алайхиссаломни нузулларига мансубдур. Ҳарам саҳнида уч ерда қори ва муazzинлар учун бино қилинган мақсуралар бордур. Масжид ичиға кирсанг, ҳар нимарсадан сиво* бўлуб, руҳонинг ва олий ҳисларға ва равшан бир мозийнинг саҳҳор* таъсири ила маҳвият даражасига келиб мажбуrona убудият саждасига кетарсан. Ва Оллоҳи зулжалол даргоҳига ўзунгни кўруб, лоҳутий* бир ҳолат рўй бериб, дунёни унугарсан, қалбинг, жисминг ёлғиз Оллоҳ дер.

(Субҳоно зи-л-мулк вал-малакут)

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
46-сон, 1095–1101-бетлар

46-рақамдан мобаъд

Уммавийя жомеъи ҳарамнинг бир тарафинда машхур Султон Салоҳиддин Айюбийнинг қабри бордур. Бу жомеъдан бошқа 999 санаи ҳижрияди Синон пошо тарафидан бино этилган жомеъ Синония ва яна Дарвешия жомеъи, Жомут-тўбо ва бошқа жомеълар ниҳоятда зийнатлик ва ери аъло гиламлар илиа тўшалган, ажойиб қандиллар осилган ва ҳар бири бир подшонинг катта боргоҳидек дабдабалик жомеълардур.

Дамашқ аш-Шомнинг Солиҳия қисми асл Шомга элктирикли кўша трамвай илиа рабт берилган ва Шом марказиға 30 дақиқалик йўлдур.

Шайхул акбар Мухъиддин Арабий ҳазратлари ва яна кўб салоҳанинг* марқади шарифлари шундадур.

Солиҳия – Салоҳиянинг устиндаги Қосион тоғинда баъзи пайғамбарларнинг зиёратгоҳлари бордур. Салоҳиянинг ўн минг қадар ҳалқи ва аъло бир неча жомеъ ва бозорлари бўлуб, атрофи бутун богоистон ва жорий сувлардур.

Мұхәйиддин Арабий зиёрратгоҳининг устинда олий бир иморат ва мұхмал* зардўзи пүшишлар бордур. Мадхалинда* ушбу байт ёзилгандур:

Күтб-ал-ақтоби¹ жағон қазрати Мұхәйиддинким,
Рубың маскунда* деюр қазратина: «Ҳазрат шайх!»
Хотами* ахли вилояттур у ғавс-ул аъзам,
Шарқу ғарби, на ажаб, тутмин эса шуҳрат шайх.
Бир замондан бери аркони тазалзул* ўларақ,
Манҳадам* ўлмаға майл этмиш эди турбат шайх.
Әтдилар сарф нуқуд* ҳимам* аксар ашроф*,
Боис файз дукун ўлмоқ уза хидмат шайх.
Үлди бу мазжай олийи мұқаддас маъмур,
Әтди таъмир ҳақиқатда ани курдат шайх.
Бандаи хос, зиёли бу иша қилди қабул,
Айлаюб волийи Сурияни ҳиммат шайх.
Хоки иксир эдар, албатта, нигоҳи караминг,
Мазҳари файз назар қил мани, ё қазрат шайх².

(1294)

Шайхул акбар даҳмасинда доимо зиёрратчи кўп ва даҳма атрофинда мармар ва аъло бир ҳавли ва бир тарафинда ниҳоятда зийнатлик мармар бир жомеъи шариф ва ҳавли ўртасинда мусайқал тошлар ила бино этилган катта бир ғаввора бордур.

Даҳма хорижинда катта бир гурабо ошхонаси мавжуд бўлуб, фуқароға доимо ҳукумат тарафидан мажжоний таом (чулон) берилур. Биз бориб ушбу чулондан тановул этдук. Чулонхўрларни(нг) адади 200 қадар эди. Баъзилар табақтабақ олиб кетмоқда эди. Зиёрратдан чиқиб, ароба ила 6 чақирим боғчалар ичидан кетиб, Думор, Рабвоҳ сайронгоҳларини тамошо этдук. Шомнинг марказидан ҳар тарафига 2 хат электрик трамвай ила кетар ва ҳар ердагидек бу трамвай белжикларникидур*. Байрут ила Шом аросинда 12 соатлик темур йўли немис ширкатига бўлуб, 2-даражаси 4 сўм 60 тийин. 3-си 3 сўм 20 тийиндор. Шомдан яна бир темур йўл Ҳалаб тарафинда ишламоқда ва ушбу йўл Бағдодгача ишланмоқда ва немислар қўлиндадур. Шомдан яна бир темур йўли Ҳайфогача узайиб, Ҳижози мағфират Та-рор темур йўлига қўшулуб, бу йўл туркларни ўз қўлиғадур.

¹ Күтб-ал-ақтоби -- қутблар қутби.

² Шайх Мұхәйиддин ибн ал-Арабий (1165–1240) тасаввуф илмийнинг, хусусан, «ваҳдати вужуд» таълимотининг асосчиларидан, асли андалузиялик (Испания).

Шомда 5–6 катта қаұхахона ва театрхоналар ва 3–4 синаматтүграф хоналар бўлуб, яхшигина оқшом ҳәёти бордур. Марказда бир сайронгоҳ ва анча яқин музайян ва темур панжаралик «Уммат боғчаси» бордур.

Қаұхахоналаринда мускирот қисмидан йўқ. Фақат чой, қаұва, норгила, музлик ва ширин-шарбатлар ва таом ва эркак хонанда ва мусиқалар бўлуб, яна бир қисминда булар устинда мусиқий дасталар ила аёл раққоса ва хонандалар бордур.

Йўл ва бозорда озгина мастилик зоҳир бўлса ҳам хукумат ҳибс этар экан. Ҳатто, зоҳирий майхона йўқ делилар. Шом, Миср ва бутун Туркия мамлакатига синаматтүграф ва мусиқи ҳам рақслик қаұхахоналар соат ўндан сўнгра очилур эканки, сабаби, оқшом намозининг риояси ва дигари кеч бўлуб, шоядки ҳалқ оз бориб, беҳуда масориф озайсан. Оқшом намози ҳам бир оз таъхир¹ ила ўқулуб, намоздан сўнгра вайз ва саловатхонлик хейле чўзулер. Бизларнига ўшшаб фақат бир намоз эмасдур. Истанбул ва Миср масжидларидек Шом масжидинда ҳам аёллар намозга келар эканларки, Муҳийиддин Арабий ва Уммавийя ҳам Синонийя жомеъларинда дасталар ила муслималар келиб, намоз ўқумоқда ва баъзиси 3–4 лаб саҳи ва ё масжид равоқларининг кунжидаги ўз уйидек тикиш тикиб ўлтургани кўруладур, аммо фаранжи илан.

Шомға бағавий ва шаҳарий арабларнинг ҳар қисми мавжуддур. Масалан, шаҳар ҳалқининг аксар ёшлари оврупойи либос ила фақат бошларига турк «фас»идур. Оддий шаҳар ҳалқи қадима узун ва тор араб жуббаси ва бошинда кичик салла бўлуб, устидан Оврупонинг палтусини кийибдурки, қисқа палтў остидан бир аршин қадима либос чиқиб турубдур. Уламо жубба ва або* иладурлар.

Қишлоқ араблари бошига ипаклик ва ё лаҳталик катта рўмоллар солиб, устидан қаро жундан ва ё устинда гулоба тўнлик чилтор боғлайдурлар.

Ушбу қарс ва чилтор бир сўмдан 50 сўмғача бордур. Устидан киядургон жун або муслиҳлари-да 3 сўмдан 100 сўмғача бордур.

Шомни ипаклик атлас ва олача ва ип матолари энг аъло бўлуб, бир либослиги 2 сўмдан 30 сўмғача бордур. Мунда

¹ Кечиктириш.

қаттиғ йиғочларға садаф ва нажағ¹ тоши ва ақиқ ишламалык уй асбоблари, яғни мебел, курси, сандал, ойна, миз^{*}—устул, дастчұп — полка, диван, лавҳ, ниҳоят санъатник ромка — чорчұбалар ва сепоялар күб ишланиб, Оврупо ва Амриқоға кетар экан.

Миср чорсуси, Ҳамидия чорсуси ниҳоятда зийнатлик бүлуб, усти темур ва шиша ила ёпилған ва ичинде минглар ила дүкөни бордур.

Саҳро ва бодиядан келган қир ранглиқ иштонсиз аёл ва эркак арабларға ва ғазал ўқуб, доира өолиб оқча жамлайдурғон қыз ва эр, бадавий болаларға учралур. Шаҳарий ва фақир араб хотунлари ҳам сатр^{*} ила бүлуб, аммо масиҳ^{*} ва жүробсиз^{*} сөәқ ила яғоч кағаш кийиб тақиrlаб кетарлар. Баъзи араб хотунларининг эшакға Оврупо хотунларидек яктарафа ўлтурууб, эшак чоптурғонлари ажайибдур. Бизни-килар бўлса, йиқилиб маъюба бўларди.

Қишлоқдан нимарса келтуруб сотадурғон араб хотунларига ҳам күб учралтурки, ҳар ким иззат ва хурмат ила аларға муомала қилиб, «Ё ситти-ё саййидати, ё ҳарам»², деб нидо этарлар.

Шаҳардан хориж 3—4 эшакға мева ва галла ортиб, ҳайдаб келиб турғон муслималар кўзға учралур. Ва ондан тарбуз сотуб олдук.

Шомни(нг) ёш эрлари тамоман сақолларини қириб, мўйлабини қўюбдурлар. Бошларини(нг) тепа сочини олиб, атрофини озгина қўюбдурлар. (Бизға атрофини олиб, тепасидан хитойча кокул қўюлгандек). Муллоларига бир оз сақол бор. Яхудийларнинг икки чекқасиға ингичка ва бир каришдан зиёда узун кокули бордур.

Тўй ва маъракаға исрофлари оз бўлуб, иқтисодға риоят этгувчиурлар. Қаҳвахоналардаги сарфиётлари оз бўлуб, чилим чекатурғонлари «аъло шоми тамоку» ларини ёнларига юргузуб, қаҳвачи норгиласиға* солиб чекадурлар.

Кўчаларига ва ҳар ерға лимўнат ва ҳар навъ лазиз музлик шарбат ва дўндумалар кўп бўлуб, катта бир қалаҳи 2 тийиндур.

Шаҳар ичинда бир мураббаъ аршин ер 10 сўмдан 100 сўмғача ва яқин боғчаларининг 7 мураббаъ гази 10 тилло экан.

¹ Тоғ биллури, қимматбаҳо тош.

² Ё сати-ё саййидати, ё ҳарам — эй, муҳтарама аёл.

Шом ва Куддусдаги қадима шаҳари араб насоро ва яхудийларнинг хотунлари ҳам сатр ила юруб, аммо қишлоқларга хоҳ мусулмон ва ё бошқа бўлсун сатр йўқдур. Сурия ва Шомнинг мусулмон, насоро ва яхуд халқи тамоман араби сўзлаб, хат ва ҳатто, ибодатию инжил ва исмлари ҳам арабийдур. Араб маданияти, араб салтанати мундаги ҳар навъ халқни ўзига жазб этиб, аммо 1300 санадан бери асло буларни ақида ва вижданни миллийларига тасарруф этмайдурки, бул Куръони каримни бошқаларнинг дину вижданнинг озод кўйганидан ва умарои исломиянинг файридинларни ҳимоя этганларидандур. Ал-он Сурия арабларининг бир қисми туркларға яхши кўз ила қарамайдурки, бул оврупойиларни(нг) таъсиридан экан. Аксар халқи ва турклар тарбият этиб ўқутганлари туркларни яхши кўруб, турклар таназзул эта, бизни(нг) ҳам заволимиз ва оврупойиларға маҳкумиятимиз бўлур, дер эминилар...

Маркази Дамашқи аш-Шом бўлган Сурия вилоятининг ери 100 минг мураббаъ километру ва барча халқи 2 милйүн 300 минг қадар бўлуб, дин жиҳатинча тақсимоти ушбуудур:

Аҳли ислом	140 000	Мутовала	70 000
Насоро	70 000	Исмоилий	165 000
Армани гриғурӣ	100 000	Армани прутестани	22 000
Бобий ва баҳоий	4 600	Язидий	160 000
Яъқубий	45 000	Дараҷий	200 000
Артузкас	30 000	Тобенини калисо юонон	16 000
Нимору	400 000	Малаки	150 000
Армани катўлик	40 000	Лотини	48 000
Сурёний ва калдоний	68 000	Яхудий	140 000

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
47-сон, 1120–1125-бетлар

47-рақамдан мобаъд

Шоми Шарифдан 3-куни. Яна темур йўли ила Жабали Лубнон аёлат мумтозаси воситаси ила Байрутга келдим. Оқшом Жабали Лубнон тоғларидан кечармиз. Оташ ароба тоғ тепасинда бўлуб, андан ҳар тарафдаги қасаба ва қишлоқларнинг чироги ажойиб суратда кўрунур. Гўёки устимиздаги юлдузлик осмон акси ерға уруб, бошқа тил ила устимизга ва остимизга ҳам ададсиз юлдузлик осмонлар бўлуб ва оқшиоми ниҳоятда латиф ва покиза, муалтар бир ҳаво ютармиз. Қитори-

миз гоҳ төғ тепасидан, бош ошоғи сойлар қаърига инар, гоҳ төғ ямочларинда илонворий юруб, баъзан төғ тепалариға ўрлаб тирмашар. Баъзан тахталжабал* туннелларидан ўтар. Бир замонлар бир тарафи жаҳаннамдек тубсиз төғ каноридан қиялаб ўтарки, оқшом қоронғулиги ила инсон «лоҳавл»* ўкур. Кичкинагина махатталар-да тураг.

Араб хотунлари ҳар махаттада мева, қатиғ, сут сотар. Бугдой унидан қилинган иссиқ тунук (юпқа) пишуруб чиқаруб дурлар. Бир юпқа 5 тийин ва юпқа устиға бир қошуқ қатиғ (лабан) суртарки, у ҳам беш тийин. Ичига қатиғ ўралған юпқани еб, лабинг, бурутинг қатиғ хўплаган чўпондек оқарур. Оврупойи сайёҳ эру хотунлар, хулоса, ҳар кимни лаби бу юпқа ва бу қатиғ ила оқарур. Мунда арабдан бошқа тил йўқ.

Жабали Лубнон аёлат мумтозасининг масоҳати 6500 муррабаъ километр бўлуб, 400 минг қадар араби сўйлайдургон халқдан иборат бўлуб, ярмидан зиёдаси моруний, яъни қадима сурёний ва финикияли авлодидан бўлуб, мазҳаблари насрониятни(нг) католикига яқиндуру. Бақия нисфининг аксари муслим ва дарзи қабиласидан бўлуб, бир ози Рум катўлиги ва бошқалардур. Дарзи аталадургонлар мусулмон бўлсалар ҳам, баъзи жоҳилона одатлар аларға нисбат берилур. Чунончи, ўз яқинларини никоҳ қўлмоқ ва бирдан зиёда хотун олмаслик ва бир дафъа талоқ қўлган хотунларини қайтиб олмаслик ва ...дек мазҳабларининг баъзи ҳукмларини сир ва маҳфий тутуб, ҳар панжшанба оқшоми, жамъ бўлатургон одат ва ёинки ибодатлари бўлуб, у жамиятта ўзларидан ҳам баъзиларни қўймас эмишлар. Ўз ўрталаринда халқни уққол* ва жухҳол* га тақсим этиб, аҳкоми мазҳабия ва баъзи асрорларини фақат уққоллари билиб, жухҳоллариға айтмас эканлар. Куръони каримға иқрор бўлуб, саҳоба изомдан* Салмон Форсий¹ разияллоҳу анхуға эътиқодлари зиёдадур. Мазҳаб китоблари ҳам ёширин тутулуб, имо ва ишоратлар ила ёзилиб, ҳатто, ўз жухҳоллариға билдурулмас экан.

Дарзилар катта қабила бўлуб, Шом ва Ҳалаб бодиялариға ҳам сокиндуруллар. Жабали Лубнон аёлати Туркия давлатига тобеъ бўлуб, аммо католик ерли араблариндан бири 5 саналик муддат ила Ҳазрат Султон тарафидан мутасриф – ҳоқим тайинланур. Мусулмонларнинг қози ва ҳоқимлари ўзидандур.

¹ Салмон Форсий – илк мутасавиифлардан.

Қадима Каңыон диәри Жабали Лубноннинг бир қитъаси бўлуб, Оқ дengизға соҳиллур. Оқшом соат 11, Байрут шаҳриға етиб, Ал-манзар-ал-жамил ўтелға индим. Ўтел Оқ дengиз соҳилинда бўлуб, дengиз ҳавоси ила муаттар, ужраси* 5 фуруш – 43 тийин эди.

Эртаси Байрут шаҳрини гашт ва гузор этдим. Мактаб ва дорулфунунлар таътил ва боғли эди. Ушбу шаҳар Туркияning Байрут вилоятини¹ маркази бўлуб, илм ва маориф жиҳатидан Мисрдан сўнг Шарқда биринчи шаҳар бўлуб, аммо маорифнинг бониси Оврупо ва Амрико мисийнелари дурки, тарафона мактаб ва дорулфунунларини тараққийсига саъй этарлар.

Байрут дорулфунунлари Оврупо ва амрикайилар тарафидан идора қилинса ҳам, лисон, тадрис араби бўлуб, франсавий ва немис ёинки англис алоҳида бир фандек ўқулур. Байрут дорулфунунидек олами исломнинг Туркистон ва Бухоросидан бошқа ҳар тарафидан талаба бор экан. Ҳатто, Шарқнинг Ёпунидан талаба бор экан. Тотор биродарлардин ҳам дасталаб талабалар бордур.

Бухоро ва Туркистондан мунда одам бор, аммо ишлари ҳожиларни ширкор этмоқдур.

Шаҳарда юз мингдан зиёда халқ бўлуб, учдан бири муслим ва бошқаси катўлик, ўргўғус, прўтистант мазҳаблик насоролар ва бир ози яхудий бўлуб, барчасининг тили, исми ва инжилигача арабийдур.

Англис ширкати шаҳарға таҳвил маъ* ила сув келтирган, яъни сақоси* – англис. Ва Байрут лимон – парахўд ҳавзини франсуз ширкати бино этгандур. Темур йўл ва қўша хатлик трамвай немис ва белжикники. Фақат мамлакатни исми усмонлига тобеъдур. Ажнабийларнинг минглаб талабалик ҳар навъ мактаби 50 дан зиёда бўлуб, мунтазам расадхона, кимёхона, ташриҳ ва жарроҳи ва ҳикматхоналари бордур. Туркларнинг ҳам мулкий рунидияси, аскарий рушдияси, мактаби сultonий, 2 қизлар рушдияси, 4 ибтидоия мактаби ва ўттуз қадар мусулмон мактаблари бордур. Мунда матбаа ҳам кўб бўлуб, хейле зраби қадим ва жадид, диний, адабий, фаний ҳар навъ китоблар ва 20 қадар мажалла ва жаридалар нашр бўлинадур.

Шэҳарнинг ўртасинда кичик, фақат зийнатлик боғчаси

¹1914 йилда Байрут Туркия тасарруфидаги бўлган.

ва аъло бир чорсуси ва 4—5 табақалик олий иморат ва катта маҳозинлари ва тош фарш қилғон катта йўллари бордур. Тараблиси Шом, Лозқия, Аъко, Балқо уездлари Байрут вилоятига тобеъдур.

Дентизда араб ширкатининг попури (ал-он англис қўлинда) ҳозир экан, кирдим. Истанбулдан Байрутгача 3-мавқеға миниб, ҳожи юруши ила юруб, азият чекиб эдим ва бир оз нотоблик-да бор. Онинг учун 2-мавқеға белат талаб қилдим. Йўқ. Ночор Ёфа шаҳригача 20 соатлик йўл учун 13 сўмга биринчи даражадан жой олдим. З-си 2 сўм 40 тийин эди.

Параҳўдда мисрий, шомий, истанбулий кибор мусулмонларда бир хейле бор. Биз-да 13 сўм бериб, бу дафъа киборға қўшулдик. Иттифоқо, уч кишилик бир уйча (қамара)га бир ўзим кириб, зъло бир уйқуга толдим. Таом вақти ходим уйғотди. Катта солунга чиқдук. 4 катта устол, бирига парагўд мъймурлари, иккисига оврупойи хамулалар*, бирига кештидағи* мусулмонлар ва ҳар кимни уйи ва карават рақами табаки олдиға ёзилгандур. Ходим нўмирамизни кўрсатди, ҳамхоналар саломлашиб ўлтурдук.

Суфрада мисрий, араб датво вакили – закўнчи бир араб дўқтур. Бир араб бонка мудирининг ноиби, 2 турк зобит – офицар, бир турк, 2 араб бойбачча ва тамоман сақоли тарапланган саллалик бир араб катта мулло ва бир-да ман. Ҳонимиз* устинда ҳар навъ мускиротлар-да бордур. Таомлар бирин-бирин келдики, шундан иборатдур: макарон, кабоб пиёз, кабоб танури, бир навъ шўрбо, кабоб мaa картўшка, балиғсардника, пенир*, янғоқ, мева, қаҳва, канфет, печени. Ҳар ким бўғўзигача тўлдурди. Аммо шишадаги мускиротдан на ул бойбаччалар ва на ул оврупомижоз бўлган араб ва турклар бир қатра бўлсун ичмали.

Дедим: «На учун ичмайсизлар?»

Дедиларки: «Алҳамдулилоҳ, мусулмонмиз. Оллоҳ азим-уш-шон Ҳазратлари Қуръони каримда афандимиз восита-лари илан наҳий этубдурки, 1300 сана сўнгра оврупойилар бу хабисларинг* зарарини билиб, ўзларини сақламоқдадур. Биз қандай ичармиз. Анварбегимизда ичган афисарларни силки «муқаддас аскарийдан тард этар».

Дедим: «Эй, мисрийларға на бўлди?» Унлар дедиларки, бизнинг мактабларда мунинг зараридан баҳс этарларки, инсоннинг ичкиси келмайдур. Дедиларки: «Туркистону Буҳоро қандайлур?»

Мажбуран түғрисини сўйладим...

Дедилар: «Астагфирулло!»

Таомдан 3 соат, сўнгра мукаммал чой, оқшом яна 3–4 навъ таом. Эрта бирлан яна мукаммал чой, сут... парахўлдан берилди.

Қабл аз аср* Хайфога етдукки, бул Ҳижоз темур йўлиниг аскласидур. Баҳойиу бобийларни каттаси Эроний Абдулбаҳо Аббос афандининг мунда эканлигини сўнградан билдим. Валлоҳи, парахўл 3 соат турдики, тушуб бу машҳур киши ила сұхбат этардим.

Оқшомғача парахўл Сурия соҳилини бўйларди. Сайдо, Сиво, Аъко, Хайфо, Қайсария, Арсуф шаҳарлари кўрунуб қолди. Парахўдга эллик қадар катта ва кичик оврупойи мактаб қизлари бордурки, роҳиба ва муаллималари ила Куддуси шариф зиёратига кетарлар. Бир вақт дентиз бир оз ҳаракатга кирди. Бу қизларни бир қисми лоқайд ва бир қисмининг боши айланиб йиқилмоқда ва қусмакда, кичкиналари йиғламоқда бўлуб, ажойиб манзара ташкил этар эди.

Эртаси соат саккиз, Ёфа шаҳрига етдук. Парахўл соҳилдан 3000 қадам узоқда турди. Ёфанинг фўрганасини ваҳмлик этиб сўйлардилар. Аммо ҳеч фўргана йўқ, фақат денгиз бир оз ҳаракат этиб, қайиқ солланир, кўркулатургон бир нимарса йўқ. Аммо қиши мавсумида ойни аввал ва охирида жозибай қамар* қонуни ила 3–4 кун қатиғ фўргана бўлур экан, ёзда хотиржамъликтур. Қишини ҳам кўп бўлса, ойда бир ҳафта.

20 тийин ила Абдулрауф исминда бир насоро қайиғига миниб, ондан чиқиб, бир ўтега соат 2 ғача истироҳат этиб, 3-мавқеъ оташаробага икки сўмға белат олиб, Куддуси шарифга мутаважжиҳан ҳаракат қилинди.

«Ойна» ж., 1914 йил,
48-сон, 1142–1148-бетлар

48-рақамдан мобаҳд

Ёфадан Куддуси шарифғача темур йўли илан тўрт соатлик йўл 60 километру бўлуб, мунинг 3 соатлиги лалми ва обикор ерлар бўлуб, араблар ҳар махаттаға тарбуз, узум, зйтун ва амсоли мевалар чиқорадурлар. Куддусга бир соатлик қадар қолгандан сўнгра тоғлар бошлиланур. Баъзан тоғ оралариндаги очиқ ерларга анор, узум, анжир, лимун, афлисён, зйтун ва бошқа мевалар ва бўғстонлари кўрулур. Ал-он сара-

тон ойи бўлуб, Оврупо ва Амрикодан гуруҳ-гуруҳ эр ва аёл насоро ва яхудий зиёратчилари келиб кетмоқда бўлуб, темур йўл қиторлари булар илан тўладур. Ёфа ила Куддус орасинда ҳар кун икки дафъа қитор юрар. Ерли араблар-да қиторга кўп бўлуб, саҳроний хотунлари қочмайдур. Шаҳарликларини Туркистонга нисбатан «ярим сатр» бўлуб, аммо ўзларини яхши тутарлар. Қиторга Ҳиндустон Бангола қитъасидан 74 яшар бир кампир-да борки, Мадинадан зиёратга келар. 20 санадан бери Ҳижозда бўлуб, арабий ўрганибдур. Ўзи ниҳоятда факира ва орқасинда эски латталардан иборат бўғчаси бордурки, Ёфаға йўлчилар оқча йигиб, белат олиб бериб эди.

Куддуси шариф махаттасиға етдук. Одам кўп. Ароба оз. Ҳануз қиторга эдим, бир киши келиб, вагўн ойнасидан сўрушиди. Ва орамизда шу муҳовара* жорий бўлди:

- Нимарсаларингиз қанда?
- Нима қиласиз?
- Ман — далил*, сизни манзилға олиб борурман.
- Кимни манзилиға?
- Такя ёинки бухорийлар тушадургон жойға.
- Иккисига ҳам бормайман. Ўтелларни кўруб, маъқул бўлғаниға тушарман.

Ман далилдурман, мани сўзимға қабул қилишингиз керак. Ўтел бўлса ҳам ўзум топиб берарман.

- Далил бўлсанғиз, ҳарамға учрашурмиз.
- Йўқ, бўлмас. Сизни бухорийлар тушадургон ерға олиб борурман.
- Мани хур қўюнгиз, истаган еримға кетарман.
- Йўқ, тақсир. Мунда усул ва қоида шулки, ҳар ким далилға тобеъ бўлур.

Нимарсаларимни ҳаммолға топшурмоқчи бўлди. Ман дедим:

- Сиз далилми ёинки сайёд? Йўлингизға кетинг, валлоҳ, жандармани чақираман.

Ҳаммолини итариб юбориб, бошқа ҳаммол ила вагзолдан аробачиларға чиқдук. Аробалар ҳама машғул бўлубдур. Далил афанди яна орқамиздан қолмай, ҳаммолға амр бериб келмоқдадур. Одам ва юқ ила тўла бир фойтунчига 40 тийин бермоқчи бўлдум. Ашёларни аробасига босиб, ўзумни ёниға ўтқурди. Далил афанди ҳануз мани кўрсатиб: «Ҳожини фалон ўтелға тушур», — дер. 5 дақиқа тош йўллардан кетиб, бир сойга тушдик. Ва катта тош кўфрукдан ўтуб, юз газдан зиёда

баландлик – дүнға чиқиб, Күдуси шариф қалъай мустаҳка-
мини ташқорисида ва Бобул Халил олдиндаги бозор ва катта
йүлға етдук. Аробадан бошқалар түшди. Ва мани бир фалокат
үтеге олиб борди. Күрүб хоҳламадим. Қарасам, далил афанди
үтеге ҳозирдур. Ҳар оқшомға 160 тийин, бир уйини
савдо этиб күюбдур. Бошқа үтеге ҳайда, дерман. Аробачи
ҳайдамайдур. Отға қамчини бериб, ўзим ҳайдамоқчи бўлдум.
Далил ва аробачи юзумға қаради қолди.

- Ҳайда валлоҳ, пўлис чақиравман!
- Қанда?
- Бошқа үтеге.
- Бошқа үтеге йўқ!
- Ман санга кўрсатурман.

Далил жаноблари ҳам бетаклиф ёнимға ўлтурдилар. Бир яхудий үтелиға бордук. Бир соатдан бери далилни ҳаракати мани ишдан чиқарди. Чиқиб, бир уйини ўн ғуруш, яъни 75 тийинга савдо этдим. Яна далил жаноблари орқамдан қолмайдур. Энди аробачи араб или мунозара. Ул 40 тийин ериға 160 тийин истайдур. Далил ҳам анға ёрдам берар. Мунозара ва урушмоқға тоқат йўқ. Ўн ғурушни олдиға отиб, уй эшикини ичкаридан қулф этдим.

Далил ташқаридан дер:

– Ҳожи, Ҳарами шарифға қачон борарсиз? – Икки-уч дафъя такрор этиб, яна эшикни қоқар.

Дедим:

- Ярим соат сўнгра.
- Ҳуб, ман ташқориға туарман.

Вақт асрдур. Таҳорат этиб, салла-тўн қилиб чиқдим. Үтег олдиндаги қаҳважонада далил ҳазратлари интизорда. Бир аробаға далил или ўлтуруб, бир хейле маҳалла ва маҳозинилардан ўтуб, Күдус қалъасига етдук. Ичкари шаҳар баландлиги баъзан 15 газ, эни 2–3 газ, тошдан бино қилинган кунгира, гулдаста ва буржлик мустаҳкам бир қалъа или айлантурулғон бўлуб, ал-он баъзи тарафи харобдур. Қалъанинг баъзи қисмининг биноси Ҳазрат Сулаймон ва Довуд алайхиссаломға нисбат берилиб ва ҳозирги қалъа бўлса, аҳли салибни қўйган таг курсиси устинда ва баъзан васиъ қилиниб, турклардан Султон Сулаймон Қонуний тарафидан мечтин ва санъатлик суратда бино қилингандурки, ушбу қалъанинг дарвозасига аробамиз турди. Қалъа ичининг йўллари ниҳоятда эгри-бугри ва ҳам касрият или йўлларни усти ра-

воқлар ила ёпилиб ва равоқлар остинда ва устинда уч-түрт табақалык иморатлар бино қилингандар би тош фарш қилингандар бўлуб, баъзан 10–15 зина ила чиқилиб тушулур. Ҳавосиз қаронғу ва муавваж* ҳам устини равоқлар ёпган йўллардан эгри-буғри ўн дақиқа қадар юруб, узунилиги юз қадамдан зиёда ва усти равоқлар ила болкулли ёпилган эски ва ифлос бир долонға кирдук. Тарафайни энг эски дўконлар ва фалокат босган айвонча, эшик боғланган жойлардур.

Ушбу долонни бир боши дўконлар ва бошқа боши байтул муқаддас ҳарами шарифнинг дарвозаси, яъни ушбу фалокат босган тош долон ҳарамни сақлайдур. Бу долондаги эшиклар ва остиндаги ахлат ва ҳар ерда уюлуб ётган эски-туски ифлосликлар далилни 2 соатдан бери бературргон заҳматини ёддан чиқориб, кўнгулни қайтадан синдерди. Ҳарам дарвозасига етиб турдук. Далил дуо бошлади. Ман ҳам ўқуб-ӯқуб кетмоқда. Ҳарамга кирдук. Ери мармар фарш қилингандур. 50 қадам қадар кетдук ва 20 қадар мармар зинадан баланд бир саҳнга чиқдук. Ҳарами шарифнинг атрофи тош ва баланд деворлар ила ихота қилингандар ичи таҳминан 5–6 десатина ботмон ва ёинки 20–25 таноб қадардур. Ҳарамнинг ўртароқинда 3–4 таноб қадар баланд ва тошдан бошқа бир саҳн бўлуб, бу саҳнинг тўққуз тарафиндан 20 қадар зиналардан чиқилур. Чиқилатурғон жойларға бир неча мармар стуналар ўтқурулуб, стуналар бир-бирига мармар равоқлар ила муттасил бўлур. Бу оқ мармардан қилингандар суфанинг ўртасинда масжиди Сухратиљло ва номи дигар ила Масжиди Умар ал-Форук разиоллоҳу анху бино қилингандур.

Масжиди шарифни ичи самоқ ва ранго-ранг мармарлардан ва ташқориси чинни ва кошинлардан ва мунбаткори рангин мармарлардандир.

Баланд суфадан юруб, Масжиди Сухратиллога кирдук. Далил оғиздан олиб, ман ҳам дуо ўқумоқда ва икки ракат намози шукр-да ўқудум. Ўн қадар далил атрофимизни олди. Худойи бериб, масжид ичиндаги – Сухратиллони зина остидаги ҳужра ёинки форға тушдук. Зина устинда эшиги ҳам бор. Сухра тошининг ости қатъ ноқис ва номунтазам шаклда.

Дўрага* қарийб бир ҳужрадан иборат бўлуб, бу ҳужранинг усти яклира оқ ва новшадирға шабиҳ тошдан иборатдир. Тошни аксар тарафи девор ва ер устинда бўлуб, тақри-

баш 7 дан бири деворға етмайдур. Сұхратилло остиндаги ҳужрани түгриси сухра тошининг остиндаги мағорани остиға айло гиламлар түшалган.

Хужранинг у тарафдан бу тарафи 12 қадамча бўлуб, усти одам бўйидан бир оз баландроқдур. Тошнинг ўртаси мудаввар* ва қутри* ярим газ қадар тешукдур. Тошни уст тарафини юқоридан кўрулдики, усти ҳам номунтазам, яъни чиқинти ва киринтилик бўлуб, мунинг атрофи ҳашт, яъни 8 буржлик шаклда олий мармар стунлар ила эйлантурулуб ва стунлар ниҳоятда зариф ишланган, ҳаллик, айло шабакалик, панжаралар ила бир-бираға марбут бўлингандур. Тошнинг уст тарафининг давринда дохилан яна ҳашт қатъинда олтун ҳаллик панжаралар ва 2-панжара ила стунлар панжараси орасига яна айло гиламлар ва сажжодалар ва лавҳ ҳам каломи шарифлар қўюлуб, кулфлик бир эшикдан муқаррапий вақтларда кирилур.

Сұхранинг устинда ҳеч нимарса бўлмай, очиқ турубдур. Сұхратилло мағорасининг ичинда ҳазрати Сулаймон, Довуд, Ҳизр, Иброҳим ва Жаброил алайҳиссалом учун бошқабошқа мақомлар кўрсатилур. Ҳазрати пайғамбаримиз саллолоҳу алайҳи васалламнинг ҳам мақоми шарифлари бўлуб ва ҳазратимиз меъроҗта Сұхратиллодан сууд* қилибдурлар.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
49-сон, 1166—1171-бетлар

49-рақамдан мобаъд

Сұхратилло остиндаги ҳужраи шарифадан чиқдук. Масжид ичинда тўрт-бепп газ баландликда биринжи бир шамъдонни ҳазрати Довуд ясаган шамъдон деб кўрсатдилар. Аммо шамъдонни яқин вақтда ясалгани зоҳирдур. Мунда беш-үн нафар шайхлар мутаважжих бўлдилар. Бир оз назр бердук. Қабул ва дуо қилдилар.

Масжид эшигидан саҳнаға чиқдук. Яна 4—5 шайх мутаважжих бўлдилар. Ичкариға бердук деб ўтдук. Масжиди Сұхра суфасининг бир тарафинда ҳазратимиз саллолоҳу алайҳи васалламнинг «Қабла-л-меъроҗ» шарифлари музайян суратда бино қилингандур. Суфа атрофинда юруб яна 2-дафъа масжиди шарифга кирдим. Масжиди Умар «ал-Форуқ» рази оллоҳу анху 8 буржға бўлунуб, ҳар бир буржининг ораси 26

қадамдур. Масжидни ўртасинда Сухра тоши воқеъ бўлуб, Сухра атрофи яна 12 буржда тақсим қилиниб, мунинг 12 буржинда 12 рангта мармар якпора стунлар бўлуб, бул 12 амуд* устинда бир гунбаз бино қилиниб, усти темурдур. Гунбаз қуббасининг дохилий тарафинда қабартма сўм олтундан у қадар нақшлар – исломий гирех, ироқи морлечлар ва бошқа ажойиб суратда ҳиндусий, араб услубинда ишлар қилгандарки, мани синиқ қаламим анинг тавсифига ожиздур.

Куббанинг атрофинда қабратма – мунбат ва одамни йўғон кўлидан йўғонликда сўм олтун ҳарфлар ила сулс ва бошқа мутанавъи хатлар ила оят ва ҳадиси шариф ёзилиб ҳамда «Ғуломони атрокдан Мулки Носириддин Муҳаммад Қиловун» иборати ва бошқа бир неча иборатлар қабартма олтун ҳарфлар ила ёзилгандурки, жилоси кўзни олур. Бу куббанинг устинда у қадар ажойиб нақшлар қилинибдурки, кўрмагунча инонилмас.

Бир оғуз ила хulosса қилайин: бутун қуббанинг ери олтун бўлуб, устинда ҳар рангда қабартма минолар ва мунбат олтун хатлар ва нақшлардур. Кўпни кўрган сайёҳлар дерки, дунёда мунингдек сақфига кўл олтун ишланган на бир масжид ва на бир калисо бордур. Хulosса, қараган ила бу қуббайи сухранинг нақш ва нафис санъатларини кўруб, тамом қилолмайин кўзинг чарчайдур, бўйнунг-да қотар. Бу сақфдаги санъатлар аввалти мусулмонларнинг завқи салим эгаси ва санойиъ нафисанинг ошиқи ва мукаммили эканлитига бир далили мужассамдур.

Масжидни асоси Ҳазрати Умар «ал-Форуқ» разиоллоҳу анху тарафларидан қўюлуб, биноси 65-тарихи ҳижриясинда, маснади хулофатга ўлтургон Абдулмалик бин Марвон тарафидан бўлунгон ва Малик Носириддин Муҳаммад Қиловун тарафидан зийнат берилганлиги сўйланур.

Бу масжиднинг сақфлари ажойиб қандил ва овизалар ила ости қимматбаҳо нафис қолин ва сажходалар ила зийнат берилиб, ҳар еринда садафкори лавҳлар устинда ниҳоятда зийнатлик Куръони карим қўюлгандур. Халифа Абдумалик давринда ёзилган, тўли икки газ, эни очганда икки ярим газ қадар бир Куръони карим, катта ва санъатлик бир лавҳ устинда қўюлгандур.

Масжид ичини бир неча дафъа юруб ва намози шукр ўкуб, яна ташқори чиқдим. Масжиднинг ташқориси 6 газ

қадар иргифөйнгөча ранго-ранг. мусайқал мармарлардан бино қилиниб, у мармарларға қозма ва қабартма гул ва нақшлар қозилибдур. Мармардан юқориси бутун хитойи чиннидек рангаҳ ва оят ила ҳадиси шариф ёзилган чиннилардан бино қилинган бўлиб, бир аъжубаи даврондур.

Бу вақт масжид атрофинда юздан зиёда оврупойи ва амиркойи насороу яхуд сайёхлари бўлиб, ҳар бири ва алоҳа ва ҳайрат ила мундаги санъатни тамоню этардилар. Ва ҳар навъ тилда булар сўйларди.

Ўндан зиёда аёл ва эркак руслар ҳам сайёхлар ичинда эли. Аммо мусулмон заввордан ики мисрий араб ила ялгуз ман бор эдим. Ер юзинда 400 милйүн насоро, 300 милйүн мусулмон бор, дерлар, аммо мунда 100 насоро сайёхга 3 мусулмон тушарки, мундан бу икки қисм ҳалқни аҳволи руҳиясининг кашф этмоқ мумкиндур. Бу насороу яхуд сайёхларининг оғзидан Умар, Абдулмалиқ, Қиловун, Масжиди Мұхаммадан иборатлари эшитилмоқладур. Қўлларинда бўлса, ҳар навъ оврупойи тилларида ёзилгон «Раҳнамо»¹ китоблари бордурки, ҳар нимарсани тарихи или биладурлар.

Куддуси шарифдан мусулмоний хатда бир «Раҳнамо» ахтардим, йўқ. Франсавий, немис, англис, румча, русча, арманича, ҳатто, булғорчаси бор. Ялғуз мусулмончаси йўқ. Ана, биз мусулмонларнинг лоқайдлиги. «Маносикул Куддусишиш-шариф» исминда арабий бир рисола топдимки, анда тарихий жиҳатидан бир нимарса йўқ ва ҳақ нимарсалар қаторинда бир хейле хурофотларни кўшуб бостурубдур.

Ҳарамнинг бир тарафинда бир қубба ва ичинда турба борки, қабри Ҳазрати Сулаймон алайҳиссалом дерлар. Киреб зиёрат қилдук. Бошинда фаслик авом бир ёш йигит мунда шайх экан. Панжараларинда ҳадсиз эски латта ва иплар боғлангандур. Алҳамдуиллоҳ, мундай латта боғламоқ Мадинаи мунавварадаги ҳарами муҳтарами ҳазрат пайғамбаримизға йўқлур. Шунга шукрки, сўюлган қўчқору ҳўкузлар шохи ва қўйругини туғ деб ва ёинки бутпарастликдан қолган панжа суратини мундаги ҳеч бир муқаддас мазорга ва мақомга қўймабдурлар.

На Шом ва на Куддус ва на Қоҳирадаги зиёратгоҳларда кўй ва ҳўкузни(нг) шохи ва қўйруғи муқаддас ва олий ма-

¹ «Раҳнамо»— маълумотнома. Йўл кўрсатувчи китоб.

зор устинда күюлган йўқдур. Онинг учундурки, бир содадил туркистоний ҳарами муҳтарами ҳазрат набавийга кириб, ҳужраи саодатни зиёрат эттандан сўнг, «садағаси кетай, хўб мазор экан, лекин туғи йўқ экан», деб ҳасрат этиб экан.

Куббаи Ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломдан чиқиб, ҳарам дохилинда ва қибла тарафиндаги Масжиди Ақсо зиёратига кетармиз. Ҳарами шарифни учдан икки ҳиссаси ифлос, чақир-чукӯр, ҳар ерға ўт чиқиб, ўзи қуруб-чуруб кетмоқдадур. Ҳарам ичига бир неча ерда су(в) бор экан. Мундаги сарв, зайдун ва бошқа дарахтлар сувсизликдан қурумоқдадур.

Мана мармар йўлакни бир тарафинда мундаги талаба ва машойих ҳам далилларни дастурхонидан чиқғон суюклар ва шиприндилар йиллардан бери тўдаланиб ётибдур.

Ҳарамни(нг) икки тарафинда бир неча ерда мармар фаршлар чўкуб, бизни қабристондаги ўюлган гўрлардек бузулуб, чўкуб ётубдур. 25 таноб қадар бир ҳарам ва мунинг 10 танобдан зиёдасини масжил, қубба ва ҳужралар ишғол қилгандур. 5 танобдан зиёдаси яна мармар тошлар ила фарш қилинган бўлуб, ниҳоят саккиз-ўн таноб қадар бўш ер борки, мунинг ҳам ҳар тарафидан бир неча мармар бўлаклар қилинган бўлуб, 5–6 танобини баъзи еринда қуругон ва қурумоқға юз қўйгон сарв, зайдун дарахтлари борки, шуларни сугориб ва ёввойи ўтини ўруб, чақир-чукӯрини текислаб, шипринди ва ахлатларини беш юз қадам ташқаридаги сойға чиқариб тўқмоқға Куддуси шарифга одам топилмайдур. Ҳукумати ва ё баладиясини ҳарамга қарайдургон кўзи кўр бўлғон. Ҳарами шарифни вакғидан юз минг сўмдан зиёда мадоҳил бўлуб, 40 минг сўм қадари шайх ва аҳли ҳарамга берилур. Аммо олами исломни ҳар ериндагидек ҳарамни назофати ва асл биноси таъмирига аҳамият берилмайдур.

Бу замон атрофимизда йигирма қадар ўн яшардан 60 яшарғача «назрхўр» борки, «Ҳожи, ман – таҳиб, ман – имон, ман – турбадор, ман – мифтоҳдор, ман..., ман... назр бер», деб мутаважжиҳ бўлмоқда ва чақириб, сани сақлаб, пул тиламоқдадурлар. Майда болалари бўлса, атрофингни олган ва этагингдан ушлаб, пул бер, дейдур.

Мани оташаробадан олган далил ёнимға бўлуб, масжид ал-Ақсоға қараб кетмоқдамиз. Баъзи болага пул бермадингми, сан яхудий, деб айрилар.

Ажойиб ҳоллар. Бу ҳарами муҳтарам ичинда бир замон

қалбинг айридур. Олами руҳониятга ва нуроний бир мозийға ва осмониарға учарсан ва беш дақиқа сүнгра бу ҳолларни күрүб, тошға айланарсан, гүёки бир биёбони ваҳшатда гезарсан. Тоқатим қолмади, тавқиф этдим. Бир нимарса берур умиди ила атрофимни ўн қадар катта ва бешолти майда назрхўрлар олди.

Дедим: «Худо учун, мунда ётган анбиё учун сўзимни тинглангиз. Ўзингизга маълум, бу ҳарами муҳтарамда масжиди ал-Ақсо бўлуб, «Субҳон аллази асру...» ояти шарифаси мунинг ҳаққиға нозил бўлгандур. Бу мақоми муқаддаснинг шаънидаги ҳадислар, албагта, маълумингиздур. Ўз нафсингиз учун бу қадар зиллати тамаъни қабул қиласиз ва беш юз қадамдаги ҳужрангиздан чиқиб заввордан назр олмоқ учун югуриб, ман – имом, ман – хатиб, ман – ансордан ва саййид... дерсиз. Бу вайроналар ва бу ҳарами муҳтарам ичиндаги шу музбалаларни* кўрмайсизми? Ушбу болаларингиздек ахлоқсиз болаларни ҳеч ерда кўрмадим. Заввор пул бермаса, сўкар, яхудий дер. Бу на ҳоллур? Мундай кетса, амин бўлингки, анқариби ҳарамни ва арзи муқаддасни насоро ва яхуд сиздан олар!..» Сўз тамом бўлмасдан назрхўрларни бир нечаси қайтиб кетди. Бир-иккиси далилдан сўрайдур: «Манхува?»¹ «Муҳарир ал-жарида»*.

Тумшуқини кўтариб жавобсиз кетар ва бир-иккиси жавобсиз қараб турад. Охири, қайюмбошидан шикоят этар.

Далил эртароқ зиёратни тамом қилдурмоқ учун мани масжиди Ақсо тарафиға олиб кетди. Назрхўрлар ва болалар пароканда бўлдилар. Бир оз нари кетдук. Яна бир неча катта ва кичик назрхўрлар кела берди. Далилларга араби баъзи нимарсалар сўйлади, қайтиб кетдилар. Биз оёқларимизни ешиб, кафшини баввобга бериб, масжид ал-Ақсоға кирдук.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
50-сон, 1189–1194-бетлар.

50-рақамдан мобаъд

«Субҳон аллази асру» ояти шарифаси ҳаққинда нозил бўлгон масжид ал-Ақсо муборакға кириб, ҳар шайдан аввал икки ракъат намоз ўқуб, мундай муқаддас ва мутабар-

¹ Ман ҳува? – Ким у?

рук мақомларға бандани еткургони учун Оллоҳи зулжалолға ташаккур ва арзи ниёз ва убудият этдим. Масжид ал-Ақсои аш-шарифнинг энг охирги ва минбари шарифни сўл жаворинда ниҳоятда музайян раҳомлардан* бино қилинган бир меҳроби шариф бордурким, Меҳроби Имом Шофеи аталур. Минбарнинг ўнг тарафинда темур панжара ва шабакалар ила айрилгон бир қитъа бўлуб, бул тарафда икки меҳроб борки, бири Ҳазрати Мусо, дигари Ҳазрати Исо алайҳиссаломға нисбат берилур. Минбари шариф атрофинда обнус ярочидан ниҳоятда санъатлик қубба ва шабакалар ясалгандур.

Яна ушбу масжиди шарифнинг бошқа бир тарафинда Ҳазрати Довуд ва Яҳё ва Закарийё алайҳим ассаломға нисбат берилган айрича санъатлик ва нафис меҳроблар бордур.

Масжид ал-Ақсои аш-шариф тулони шимолдан жанубга узайиб бино қилинганлур. Куддуси шарифнинг қибласи жануб тарафи бўлур.

Масжиднинг узунлиги бобдан меҳроббача 130 қадам, эни шарқан ва ғарбан 110 қадам бўлуб, яна масжиди шарифнинг икки тарафинда бир неча хонақоҳлар бордурки, катта равоқ ва эшиклар ила асл масжиди Ақсоға қўшулуб ва ул хонақоҳлар масжид ила бир ҳукмға кирап. Ва ул хонақоҳлардан бир тарафидагини тули* 60, арзи* 36 қадамдур. Масжид ал-Ақсонинг шимолий тарафидан ва масжиди Сухратиллони қаршусидан 7 эшик бўлуб, яна шарқ ва ғарб тарафидан бирор эшики борки, шарқдаги эшик «Боб ул-Хизр» аталадур.

Масжиди шариф 7 адад катта равоқ ва кўп адад тоқлардан иборат бўлуб, бу равоқлар 33 адад раҳом ва 12 адад тош ва ниҳоят баланд зийнатлик стунлар устинда бино қилинганлур. Масжиднинг равоқ ва шўйбаларини бир-бирига рабт қилинғон тош деворлар 40 дан зиёдадур.

Масжиднинг стунлари мусайқал ва мужаллий ранго-ранг мармарлардан ва девори жилолик топлардан бўлуб, инсоннинг акси кўрунур. Масжиднинг ости аввалан қимматбаҳо ва аъло ҳасирлар* илан ўртулуб, устидан барча еринда Истанбулдан юборилган аъло қолин – гиламлар ва нафис сажжодалар ёйилғандур. Масжидни(нг) саҳфига қарасанг, у мажаллий мармар стун бошлиқлариндаги араб санъати мөмoriaси ва услуби ва анда ўткарилган ишлар сани ўзига жалб этар.

Тош устиндаги ўймакорликлардан бошқа олтун ва мино-корлик* нақш ва хутугларни тамошоси ҳайратларға ғарқ этар.

Ичи бир неча таноб келатургон ва иртифоан* 30 газдан зиёда ва күпі мармар стун ва гүхарвар ва оқ ва лохутнисон маснаң* меҳроблар ва музайян саҳфдаги қанодил* ва овиза* ва муқаддас минбар ҳазрат Мұхаммад Мұстафо саллоллоху алайхи васаллам ва ҳар бири бир пайғамбар азимуш-шонға нисбат берилген муқаддас меҳроблар орасында мажзуубона* зоти зулжалол ҳазратларининг бу назирсиз боргоҳи кибриёсінде иктиёrsиз жисму рух ила саждаға кетарсан. Бу саждай убудийят* дан у қадар лаззат олурсан ва у қадар важлға* қолурсанки, ҳар бир нимарсаны унугуб ва ушбу саждадан бош күттармасдан Оллоҳ зулжалолға етушмоқ амалинда бўларсан.

Назаргоҳи илоҳийдур, мақоми мустафодур бу.
Матофи* қудсиёндур, саждагоҳи анбиёдур бу.

Оҳ, на руҳоний ҳолатлар, на лазиз важлангиз убидиятлар, на ашкрез нози ниёзлар... Оллоҳ таолоғарықи раҳмат этсун мунинг бониси асл мутақаддимин* мусулмонларни. Қандай асл мусулмонлар! На нуроний фусункор порлоқ мозийким, онинг асари қудсият самари минг бу қадар сана сўнгра бизни маҳвият даражасында келтурар.

Эй, ўтмиш муқаддас мусулмонлар! Эй бонийлар! Эй фотихлар! Оллоҳ Сизларни ниҳоясиз раҳматларға ғарқ этсунки, замонангизда бу қадар лоҳутий асарлар ва муқаддас буқъалар бино этибсиз. Чин мусулмонлар, ҳақиқий инсонлар сизларсиз. Ва сизларнинг тарзия* ва тавсифингиздан бу кунги, биз мусулмонлар ожизмиз. Бизлар сизни ноҳалағ* авлодингиздurmиз. Сизни изингиздан кетмоқға жаҳолатимиз монеъ бўлди. Қусуримизни ажзимиз учун кент карамларингиз илан бағишилангиз!..

Илоҳо! Бу азиз ва фаол бандаларнинг ҳурматига бизға басират бер! Эшитар қулоқ, англар ақл бер! Оҳ, у эзгулар қандай эканлар? Биз на ҳолдамиз? Оҳ, бу қадар анбиё, ақлиё, машоҳирлар келиб биз инсонлар учун шариатлар, тарикатлар, маърифатлар вайз этиб, бизни ҳақиқатга даъват этиб эканлар. Биз, гумроҳлар, йўлдан чиқиб, ҳазизи* нафсониятга қуллияң* чўумубмиз. Буқун ўзларини маданият ва инсониятни энг олий табақасында деб ялғондан даъво этадургон инсонлар ваҳшониятни энг афсал* даражасында

құл ва аәқ уарлар. Милійұнлар ила бани одамнинг боиси күлфати ва мусибати бўлурлар.

Эй, Оллоҳи азимуш-шон! Бу магар санинг ғазабингмидур? Афу эт, биз инсонларни ҳидоят эт! Ер юзинда сулҳ ва салоҳи^{*} умумий ато айла, инсонларга инсоният бер! Золимларни қаҳр эт, маҳв бўлсун зулм, яшасун адолат ва ҳаққоният, омин...

Ал-он масжид ал-Ақсо ичинда оврупойи ва амиқойи юзлар ила заввор бор. Мусулмондан икки мисрий араб ила ман ва 20–30 нафар худдом ва далил бўлуб, насоро ва яхуд завворининг ўндан зиёда пўп ва роввинлари-да бордурки, насоро ва яхуд руҳонийлари ўртаға туруб, бир неча ерда давра этуб, ҳарами шариф ва масжиди Ақсо тўғрисинда баланд овоз ила нутқ сўйлаб, аларға тарихий ҳолатлардан баён қилмоқдадурлар. Масжид ичинда киргонда, ҳар ким бўлсун, этигини ешиб, ёинки устидан боишқа тоза чарм ва ё латта кафш кийиб кирад.

Ушбу масжидни ўрнида аслан Ҳазрат Сулаймон алайҳис-салом масжиди Ақсони бино этиб эканлар ва исломиятни билоятинда қибла ушбу масжид ал-Ақсо эди. Сўнгра «Фаввали вожҳака шатра ал-Масжид ил-ҳарам»¹ ояти нозил бўлуб, Каъбаи шариф қибла бўлди. Ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломнинг асл бинолари бузулуб ва таҳтга қолиб экан ва асл масжидни ўрнинда ҳозирги ушбу масжиди азим ушшонни Ҳалифа Абдумалик ибн Марвон ҳазратлари авваланчи асри ҳижрияда бино этиб, сўнгра хулафоу салотин дараҷа-бадаража таъмир ва зийнат беридурлар. Дерларки, бир замонлар насоро ва яхуд истило этиб, масжидни калисо этиб эканлар. Ахиран Айюби салотинлари олиб яна аввалгидек масжид қарор берилубдур.

Масжид ал-Ақсонинг остиға, ертўлаға киратурғондек заминий дарвоздадан кирдукки, масжидни ости тамоман катта правоқ ва ҳам вусъатлик камар ва 7–8 газ баландликда тоқлардан иборт бўлуб, ҳаммаси 1–2 макъаб^{*} газлик оқ тошлардан бино қилингандур. Асл маъбад Сулаймон алайҳиссалом мунинг остинда қолиб ва ушбу табақа мусулмонларнинг биносидур. Ва бу катта камарларнинг бир тарафинда ёпук сардоба бўлуб, Масжиди Ақсонинг уст табақасидан

¹ «...Фаввали вожҳака шатра ал-Масжид ил-ҳарам». «...Юзингизни масжид ал-ҳарам томонта буринг» (Куръон, 2-сурә. 149-оят).

огзи бордур. Тахтони табақа масжид ал-Ақсонинг так курси ва ертўлasi ҳукминда бўлиб, онинг ери тош ва га(н)жлардан иборат ва деворлари фақат тош бўлуб, тазийиноти* йўқ. Ва аммо ниҳоятда даҳшатлик ер ости катта бир иморатдур. Мунда қиблаи аввал ва сонийга маҳсус меҳроб ва аломатлар ҳамда Хорун алайҳиссалом, Шубайр ва Шаубрий азизлари учун мақомлар бордур. Мундан чиқиб Боби Ҳизр алайҳиссаломдан ўтуб, икки-уч таноб мармар саҳидан юруб, ҳарами шарифни шарқи-жанубий кунжидаги бориб, заминий бир эшикдан ер остинда йигирма қадар тош зина ила тушдук. Мунда катта тошлардан бино қилинган бир уй бўлуб, бир тарафинда бир мармар суффа борки, «такти Исо алайҳиссалом» дерлар. Яна мунда Ҳазрати Марям ва Исо ва Нуҳ алайҳиссалом ва Ҳаворийин* учун меҳроб ва мақомлар кўрсатилур. Мунда «ванна» (бир наңъ тақора (ға) ўхшаш бир оқ тош борки, «Исо алайҳиссалом бешиги» дерлар. Бу уйдан яна 20 қадар тош зина ила ер остига тушдукки мунда тули ва арзи 50–60 газ келатургон катта бир иморат бўлуб, кўп адад оқ тош стун ва деворлар устинда бир неча гунбаз ва қуббалар ила ёйилган бўлуб, равоқу камарларнинг стунлари бир-бирига яқиндур.

Стун ва деворлар 1–2 макъаб газлик ҳажминда тошлардан метин бир суратда бино қилингандурки, биноси ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломга нисбат берилиб, ҳазрати Умар разиоллоҳу анху фатиҳидан илгари астабли Сулаймон (Сулаймон алайҳиссалом отхонаси) деб, масмуотға* қараганда, ичинда яхуд ва насоро от боғлар эканларки, баъд аз фатҳ амири ҳазрат Умар ила тозаланиб, масжиди Сулаймон алайҳиссалом аталиб ва ал-он мунинг ости тош ва туфроқдан иборат бўлуб, ўзи мудҳиш ва муazzам ҳам метин бир бинодурки, бу ҳол ила яна юз минг саналарғача бузулмайдур.

Бу мақомлардан саҳн устига чиқдук. У қадар чарчабманки, бутун аъзоға касолат келган.

Далил афандига дедим:

— Манга ҳарам доҳилинда ер кўрсатингиз, бир оз ўлтуруб, истироҳат этайин.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
51-сон, 1212–1217-бетлар

51-рақамдан мобаъд

Далил жаноблари масжиди Сухранинг муқобилинда бир талаба ҳужрасига олиб кирди. Икки заввор Мисрий арабда бор. Бири Танто шаҳрининг бош дўқтури, дигари сақоли тамоман тарошланган бир муллодур.

Бир оз ўлтурдик Истироҳат этдук. Оқшом бўлди. Эртага Халил ар-Раҳмон зиёрати ва Байтуллаҳм саёҳати учун учаламизга далил бир файтун киро ва бир нафар киши қўшмоқчи бўлуб, ар(о)ба учун байъона* олди. Баъд аз иъшо* ҳарамдан чиқиб «Олтер» ўтелидаги ҳужрамга ётдим.

Саҳар соат 4. Фойтун ила ҳамроҳлар келди. Ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломнинг зиёратлари учун Халил ар-Раҳмон шаҳриға озим бўлдук. Ҳануз саратон ойи бўлса ҳам Қуддуси шарифнинг оқшоми хейле салқиндор. Совуқликдан арба ичига кўрпага ўралдук. Бир соат қадар кетдук. Йсо алайҳиссаломни маҳали таваллуди – Байтуллаҳм шаҳрининг қўйисидаги боғлар орасидан ўтармиз.

Яна ярим соат юрдук. Халил ар-Раҳмон тоғларини тепаларини офтоб нури қоплади. Гуруҳ-гуруҳ бадавий араблар теваға, от ва эшакларға ҳар навъ юқ ва кўумур ортиб шаҳар тарафиға келмоқдадурлар. Бир замон темур садоси чиқди. Ароба тўқтади. Тушуб қарасак, фойтунни орқа чархидан бирини темури икки жойдан синиб тушубдур. Бошқа чархлари ҳам яқинда синмоқчидур. Далил жанобларининг баракатидан ўрта чўлда қолдук. Қуддусдан Халил ар-Раҳмонгacha 42 километрў (40 чақирик). Тош тўшалган аъло, ниҳоятда мусаттаҳ бир йўл бўлуб, ҳукуматни таърифаси тўрт, ҳатто, беш киши бориб қайтмоқ тўрт ярим мажидий экан. Далил жаноблари бизларға б мажидий қарор бериб эдилар.

Сап-сариқ маймунга ўхшаган ар(о)бачи Юсуф яхудий ҳайрон-ҳайрон ар(о)басига қаради-қолди. Ар(о)басини эскилиги учун 3,5 мажидийға далил ила савдо этиб экан. Ҳар мажидий – 160 тийин. Бизлар ҳам тушуб аробани тавоф қиласурғондек, атрофини ҳар биримиз бир неча дафъя айландук. Илож йўқ. Ар(о)бага уч от қўшилғон. Бирини яхудий Юсуфга миндуруб қайтариб, Байтуллаҳмга ароба учун юбордук.

15 дақиқа сўнгра далилни бизга қўшган одами Шайх Маҳмудни ҳам Байтуллаҳмға ароба учун юбордук. Йўл каноринда 45 дақиқа ўлтурдик. Мисрий дўқтур жаноблари мандан ҳам сабрсиз экан, асабийлашиб, далилни ғойибона

тажиди. Инсоф йўқ, бунлар ҳароми, ўғри... деди. Бунлар яна бизни ўйнатур. Орқаларидан Байтуллаҳмға кетармиз, деб иккиси қарор берди. Ман ҳам, табиий аларға тобеъ бўлдум. Икки отни аробадан чиқориб, кўрпамни устиға ташлаб отни бириға миндум. Бири мулло ила дўқтурға қолди. Аларни бири дигарига минмоқни таклиф қилас. Бири дер «Валлоҳи сан мин». Дигари дер: «Боллоҳ, сан мин».

5–6 дақиқа атрофни «валлоҳ», «боллоҳ» босди... Охири мулло минди. Дўқтур жаёв кетмоқда. Отлар ҳам «асл» эканки, ҳар қадамға тўқушар. Дўқтурни аёғига қараб оҳисталик ила ҳайдаймиз. Байтуллаҳмни ярим йўлиға келдук. Яна «оллоҳ», «боллоҳ» бошланди. Мулло тушди. Дўқтур минди. Муллоға олдим ва ё орқамға минмоқ ва эртароқ етмоқни таклиф қилдим. Яна валлоҳ-баллоҳдан бошқа натижа йўқ. Оқибат, мўлтони юришинда Байтуллаҳмға етдук. Ва бир кўчадан далил ила Юсуфин яхудий уч отлик бир фойтун ила чиқдилар. Мисрилар оташин бўлуб, далил одамини сўкуб, Халил ар-Раҳмонға бормас бўлуб, Байтуллаҳм шаҳриға пиёда кириб кетдилар. Ман 2-аробани аввал чархларини муояна қилиб, далил одами ила ўлтуруб, Халил ар-Раҳмонға озим бўлдум. Бир соат қадар юруб, синиқ аробага келдук. Хулоса, уч соатлик вақтимиз ғойиб бўлдики, бу қимматлик йўқолган уч соат муддат мани беш кун Ёфа шаҳриға мунтализир ва йўлдан қолиб бекор ўлтурушимға сабаб бўлғонини сўнгра ўқулур.

Бақадри имкон ар(о) бани тез ҳайдатиб, Халил ар-Раҳмон шаҳриға яқин етдук. Атроф узум, зардолу, зайдун, анжир, анор – хуласа, латиф мевалар боғчаларидур. Оврупойи 2–3 табака иморатлар орасидан баъзан кулба ва козалардан* ўтуб кетмоқдамиз. Бу замон Мусаллаҳга бурулгон саллалик бир араб суръат ила келиб, ўзини бизни аробага олди ва манга Халил ар-Раҳмон зиёратига далиллигини таъйин этди. Ёнимдаги Шайх Маҳмуд бўлса, анга «Қуддус далили бу завворни Шайхи Довудға элтиб топшири», деганини ҳар миён айтиб, иккиси бир оз мунозара этди. Дам бўл, деган ила сукут этмайдурлар.

Аробани сақлатиб, дедим: «Ё сизлар ар(о)бадан тушинг, ё мен. Бўлмаса, ускуту»*.

Бир неча дақиқа сўнгра ифлос ва фалокат бир саройни олдиға ар(о)бамиз турди. Ар(о)бачимиз Никӯла Абдулазиз

исминда бир араб насоро бўлиб, Шайх Маҳмудға дерки: «Мандан хабардор бўл...»

Сабабини Шайх Маҳмуддан сўрасам, дерки: «Христианлардан мунда агарчи тубжойи бўлса ҳам маҳсуси олим оладурлар. Онинг учун қўрқар, Вузуъ* этдим, мани Шайх Довудға топшириди. Атрофимни 20 қадар бола ва катта олди: «Ҳожи, баҳшиш!»

— Баъд аз зиёрати, фи-л-авдати¹.

Шайх Довуд ила ҳарам сари кетмоқдамиз. Фалокат² кўча ва бозорлар усти равоқлар ила ёпилган. Эни уч газлик эгри-бугри, ифлос йўл. Кичкинагина, ифлос дўконлар ичинда озгина Оврупо моли бор. Чиркин араблар ўтурмоқда. Хуло-са: мундай чиркин ва ажиб кўча ва одамларни ҳеч ерда кўрганим йўқ. Ҳатто Ёғанинг кўчаларидан ҳам фалокатроқдур. У қадар фаноки, инсонға ямон таъсир этар.

Бу дўконларни бир-иккиси яхудийнинг баққол дўко-нидурки, Оврупо тугма ва муҳрлик шароб тўла шишалар ҳам сотилур. Туркия ҳукумати тарафидан бино қилинган мактаби рушдияни «ҳаром» деб бола бермайдургон араблар бу шишалардан олмоқда ва фоидаси яхудий ва Оврупо кис-сасига кирмоқда. Ва арабни ахлоқи зиёдароқ бузулмоқдадур. Турк ҳукумати шароб сотмоқни манъ этмоқчи бўлса, Ов-рупо тожирлари, «ваҳший» турклар «сарбасти³ тижоратга монеъ бўлур», деб эътиroz этар эмиш. Оҳ, сад*, оҳ на учун олами исломнинг ҳар ери мундай! «Фожатнабух» «Ан-назо-фати мин-ал-иймон» қайда қолди? Анбиёи изом саловатул-лоҳи алайҳим ажмаин ҳазоротининг турбай мубораклари ва абул анбиёи Иброҳим Халилулоҳ ҳазратларининг муборак исми шарифларига нисбат берилган балданинг ҳоли ва мун-даги мусулмонларнинг қиёфа ва башараси бумидур? Эй, Оллоҳ, қиёматинг қўпсун-да, бу осафлик ҳолларга хотима чексин ва бизга баяс баяд ал-мавт⁴ йўли очилсун!

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
52-сон, 1235—1239-бетлар

¹ Баъд аз-зиёрати, фи-л-авдати — зиёратдан сўнг, қайтишда.

² Ифлослик маъносига.

³ Үлимдан кейинги қайта тирилиш.

*Боши биринчи йил «Ойна»нинг 31-рақаминдан
52-рақамиғачадур*

Халил ар-Раҳмон шаҳрининг яхудийча исми «Хебрун» бўлиб, бу шаҳар Жабал Халил исмидаги тог каноринда* муттасил* ва бу тоғ этагиндаги катта бир заҳра* устинда ва шаҳрға муттасил Иброҳим Халил алайҳиссалом ҳазратлари-нинг мадфани* мубораклари воқеъдур. Бозор ва дўконлардан бевосита боргоҳи* ҳазрат Халилға 5–10 зина ила чи-қиб, мармар тўшалган узун саҳловдан юруб, кўп агад равоқ ва тошсутун устинда бино қилинган катта ва узун ери ҳасир* тўшалган бир жомеъға кирдук. Мунинг асл ўрнинда маъба-ди* Сулаймон алайҳиссалом бўлиб, сўнгра мулки Мисрия-дан Малик Зоҳир, Барқуқ ва бошқалари тарафидан олий иморатлар қилингандур. Бу маҳалларга турклар истило эт-гандан сўнгра Ёвуз Султон Салимхон зиёратга келиб, яна зиёда таъмиrot этиб, мундан сўнг Султон Маҳмудхон Со-ний тарафидан яна зийнат берилибдур. Бу жомеъ тахминан юз қадам узунликдадурки, андин яна мураббать* ва туло-ний* катта бир хонақоҳға кирдукки, мунинг зийнати ав-валгидан зиёда ва устунлари якпора мармар бўлиб, бошлиқ ва деворлари ранги мармарлар ила зийнат берилиб, яҳши овиза* ва қандиллари бўлуб, ери бутун аъло қолинлар ила тамоман ўртулгандур. Хонақоҳ меҳробини икки тарафинда ва хонақоҳ деворлариға етмасдан ва қиблага қараб, туло-ний икки муazzзам турба* бордурки, ҳар бирининг тахми-нан тули* олти, эни уч, баландлиги тўрт газ бўлуб, усти бизни соганалардек балиғсиртидур. Ва бул муборак турба-ларнинг ораси ўн газ қадар бўлуб, ҳар бирининг усти яшил атлас пўшиш ила ёпилиб ва ул атлас устинда олтун калоба тўп* ила оёт* ва аҳодиси* шарифа жаллий* суратда ёзил-гандур. Меҳробнинг ўнгингидаги турбаи муборакка ҳазрати Халил саловатуллоҳ васалламнинг ва сўлдаги турба завжай мутаҳҳаралари* ҳазрати Соранинг мақбараи шарифалари бўлуб, икки турба бир-бириға муқобилдурки, зиёратлари ила мушарраф бўлдум. Ва зиёратдан сўнгра меҳроби ҳазрати Халилға намоз ва убудиятни* баржо келтуруб, ушбу хо-нақоҳға бир эшик ила марбут бўлингон* бошқа хонақоҳға ўтуб, ҳазрати Исҳоқ алайҳиссалом ва ҳарами-муҳтарамала-ри ҳазрати рафиқа ва ҳазрати Яъқуб алайҳиссалом ва зав-жалари ҳазрати Лоиқа зиёратлариға мушарраф бўлдум. Яна

бир эшикдан катта бир ҳужрага кирдукки, мунда ҳам олтункори ва яшил атлас ила ўртулгон бир турба борки, бул ҳазрат Юсуф алайхиссаломнинг мадфани шарифлари бўлуб, мунинг ҳам зиёрати ила мушарраф бўлдум. Ба бу ҳужрада эски ва тарихий бир сандуқ-да бордур. Бу ҳарам ичинда шайхлар «тоқчадек» бир жойдаги жилолик бир тошда «қадами набино Мұҳаммад» саллоллоҳи алайҳи вассалламни бўса қилидирадурлар¹. Бу хонақоҳ ва жомеълар уч тарафдан кичик ва усти очиқ, ости мармар ила фарш қилинган бир саҳнни ихота этгандур. Саҳннинг қиблага муқобил тарафинда бир неча ҳужра бўлиб, шайхларга маҳсусдир. Ҳарам ичинда бир неча лавҳа Қуръони карим қўйилғонки, баридан бироз тиловат этиб, амбиёйи изом^{*} ва оиласи киром^{*} ҳазратига арз ва оллоҳи зулжалол ҳазратларига ниёзу убдият этдим. Ҳарам ва хонақоҳларни яна айланиб, ондаги 30–40 қадар мўйсафид ва ёш болаларга ҳадяи ожизона бермоқчи бўлдумки, далилимиз шайх Довуд деди: «Буларға берма. Берган ила қутулмайсан, балки сани талайдурлар. Тўхта, катталарини чақирай, онга бергил». Бу сўздан сўнгра алардан бири катталарини чақирдики, бир ёш киши келди ва ул кишига ҳадяни бердук. Қабул ва дуо этди. Андин сўнгра бир мўйсафид шайх манга далолат қилдики, яна бир зиёрат ери қолдики, кел зиёрат қил. Орқасидан кетдим. 3–4 шайх ўлтурғон бир ерда ва хонақоҳи Халилни бир тарафинда олиб борди. Ва анда қудуқ оғзиға ўҳшаган ва қўлни қўб суртулғонидан мужалло^{*} бўлғон «кубурға ўхшаш тош»ни зиёрат қил деди. Дедим: «Қандай зиёрат қилурлар?» Ул шайх ерга ўтқурулғон қубур тошин ҳам бўлуб, қўли ила масҳ² этиб, сўнгра қўлини ўпуб юзига масҳ этиб^{*}. Бу афъол^{*} мани ўйловға солдики, бу қандай тош ва қандай зиёратдур? Гўё бул ҳажари асвод^{*} бўлсаки, биз они ўпармиз. Ҳосил, бу тош учун бир оз ҳадя бердим. Бу қудуқ оғзиға ўҳшаган тошни бир неча кишиға ўптуруб турубдурлар. Ҳатто, баъзи бадавийлар ўшал тошға сажда этган ҳолда баланд овоз ила ўз муродини тилаб турубдур. Бу ҳоллар асабларимға тўқуниди. Яна атрофимни бир неча 60 дан 8 яшарғача одамлар олиб, назир тиладилар... Бу ҳоллар ёмон таъсир этиб, ан-

¹ «Қадами набино Мұҳаммад» – пайғамбаримиз Мұҳаммад излари (ул зот меъроjга шу ердан кўтарилиган эканлар).

² Силамоқ.

биёй изомнинг муборак турбалари ҳузуринда бориб, ихтиёрсиз ҳолимизга йигладим. То, хайрим, шайх Довуд далила малол келиб, чиқмоқға таклиф этди. Туруб яна ҳарамни айландим. Ва қуббат ул-Халил деворининг бир тарафинда икки қизил мармарға, бири күфий, дигари қуръоний хат ва арабий ал-иборат ила «ушбу тош Мавлоно султон Малик носир ад-дунё ва-д-дин Мұхаммад Қіловун айёминда қўйилди» ёзулиб, яна 732 таърих қозилгандур. Бошқа бир ерда 1313 санасинда Султон Абдулҳамидхон тарафидан таъмир ва таждид* қилинди, деб тошга қозилгандур. Муни ўкуб турғонимда атрофимда 20 қадар катта ва кичик назирхўрлар жам бўлуб, алардан бири, билмайман, на сабаб учун «Ҳамид мальян!» деб менга исмими кўрсатди. Ва ман анга ҳайрон бўлуб қараганимда, бошқа бир-иккиси ону урушуб ва бири ул сўккан одамнинг мажнунлигин илгари сурди. Яна ҳазрат Халилуллоҳ турбаи мубораклариға мутаважжих бўлуб кетдим. Ва бул турбанинг ичига кирмоқ мумкин бўлуб, темур шабакалик* эшиги бор экан ва эшикиға шабаки ила 1259 тарихи ёзилубдур. Турба Биби Сора ҳазратларининг темур қуфлиға* 1302 санаси шакли қозилибдур. Видоъ зиёратидан сўнгра хонақоҳдан чиқиб, ҳарамнинг бошқа тарафидаги мармар саҳловидан юруб, беш-ўн зинадан тушуб, яхуду насоро* зиёратчилар(нинг) келиб қайтадурғон дарвоза олдига келдукки, мунда зинаға ўхшаш бир неча тошлар бордур. Зиёратчи яхудий ва насороларни ҳарам ичинда кирғузмас эканларки, яхудийлар шул тошларни силаб, ўпуб ва ул тошлар олдига соатлар ила йиғлаб, дуо ўқур эканлар. Яхудийларни силаб ва ўпгани сабабидан бул тошлар сайқал ва жило топибдур. Олмониё императори ҳозирги Вилтельм Куддус зиёратига келганида, бу ҳарамға-да Султоннинг иродай маҳсуса қоғази ва маҳаллий ҳукумат одамлари илия келиб, ҳарамга кириб экан. Султондан иродай маҳсуса бўлмагунча гайри мусулмонни ушбу ҳарамға қўймас эмишлар. Вильгельм бу зиёратига араб ва туркларға кўп худойи бериб эканки, баъзилари они «Ҳожи Вилгельм» дерлар. Ҳарами Халилнинг иккинчи боби* дан чиқиб, шаҳарни айланаб, бир араб таомхонасинда кириб, таом этдук. Ул таомхона кичкинагина ва бир мусулмон арабники бўлуб, деворинда Оврупонинг машҳур ҳукмдорларининг рангли тасвири осилган эди. Ошхоначидан сўраганда, бул «Ҳожи Вильгельм» ва

бул фалон деб кўрсата берди. Ва императори аъзамиимизни ҳам атаб кўрсатди. Анвар ва Ниёзий ва Маҳмуд Шавкат пошоларнинг¹ ҳам тасвири осилгандур. Куддус, Ёфа ва бу тарафнинг баъзи таомхона ва дўконларинда мундай ранг суратлар кўпдур.

Ошхонадан чиқиб, аробамиз турган саройга келдукки, 20 дан зиёда катта-кичик фақир араблар «ҳожи, зиёрат қабул, атои бахшиш» деб мутаважжих² бўлдилар. Бир оз бахшиш берилди. Ва аробамизга ўлтуруб, шайх Довудни далилонасини бериб, мурожаат этдук. Бир оз кетиб эзукки, келарда аробамизда ўлтурғон киши ароба олдини тутуб, ҳаққини талаб қилди. Ва анга ҳам бир оз пул бериб, бир-икки ўтелнўмра³ лавҳасини ўқуб ўтдук. Бу ўтелларни яхудийлар тутар экан. Азбаски, араблар ўтелчилик қилмоқға ор қилар эканлар. Мунда овруполи зиёратчиларни(нг) кўп келиши учун бу ўтелчи яхудийлар кўп фойда қилур эканлар. Аммо бечора араблар тиланиб умр ўткарадурлар. Халил ар-Раҳмон шаҳринда уч катта жомеъи шариф ва бир неча масжид бордур. Шаҳарда 10 мингдан зиёда араб шофеъи ал мазҳаб ва 600 қадар яхудий бўлуб, яхудийларни(нг) бир ибодатхона ва бир мактаби бордур. Турклар тарафидан бир рушдия⁴ ва олти сибён⁵ мактаби очилибдур. Мунда шиша бўлатургон маъдан борлиги учун шишадан ҳалқа билакузук ва майдачуйда нимарсалар қуядурлар. Агарда мунтазам бир фабрика очиб, шиша ва зужжож⁶ санъатига ривож берилса, аҳолига манфаат бўлур эди. Шаҳарнинг узоқ ва яқинига шаҳарға қараган 60 дан зиёда қишлоқлар бўлуб, сув ила боғча ва мева деҳқончилик яхсидур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1915 йил,
1-сон, 7–11-бетлар

I-рақамдан мобаъд

Халил ар-Раҳмон шаҳридан Куддуси шарифғача тош тўшалган каф(т)дек мусаттаҳ⁷ аъло катта бир йўл бўлуб, тарафайн⁸ аксар афилсун, узум, анжир, зйтун ва бошқа мевалик дарахтлар ила тўладур. Тарафайн тоглик бўлуб, Куддус ва Байтуллаҳмга яқин ерлардаги бοғчаларнинг баъзисини Амрико ва Оврупо насоро бойлари сотиб олиб, Ов-

¹ Туркиядаги Ёш турклар инқилобининг таниқли вакиллари.

рупо усулинда ағыл қасру иморатларни этубдурларки, яна бир оз мұддатда бу боғчалар тамоман Оврупо ва Амрико-нинг халқыға үтүши мұқаррардур. Тұрт тарафи тоғлик ва тошлик ерларда юз мінглар сүм масориғ* қилиб, овруполилар тарафидан қасру күшклар солингони бу даъвони(нг) далилидур. Йўл ҳозирланғон қайси кун бир Оврупо ширката трамвай юргузуб, завворлардан* яхши фойда этар. Халил ар-Раҳмондан Кудусга қараб 5–6 чақирим юрдук. Мунда тоғ парчасидан иборат бир тепанинг ёнида тошға қозилғон бир неча мағоралар* бўлуб, одам әмаклаб киратургон кичик оғзи бордурки, қадим замон одамларининг хонау мақонлари эмиш. Бу мағораларнинг(нг) орқа тарафинда бир неча қабр аломатлари борки, Намруд замонидан қолган дерлар. Йўлда бир-икки ерда шифохона ва чойхоналар бордур. Йўлнинг каноринда бир-икки ерда насоро зиёратгоҳлари бўлуб, анда олий калисолар солиниб, одатан ҳар бири оврупойи бир катта қасаба ёнки кичик шаҳар ҳукмини олибдур. Халил ар-Раҳмондан 11 чақиримда турк султони Сулаймон Қонуний тарафидан 3–4 таноб ерни туттган ва баландлиги 8–10 газлик мустаҳкам тошдан бир қалъя бўлуб, аниңг живоринда* тошдан бир таноб қадарина катта бир ҳавз бино қилинубдурки, вақтинда турк аскарлари турар экан. Ал-он* бўш ва ҳануз қалъя маҳкам ва ҳатто, кунгира ва зийнатлари ериндаладур. Яна бир оздан сўнгра бир тоққа келдукки, хиристёнлар муни Макони Хизр деб зиёрат қила-дурлар. Мундан нар(и)роқ модари Юсуф алайҳиссалом ҳазрати Роҳиланинг зиёратгоҳидур. Мунинг ул тарафинда Юнус алайҳиссаломнинг зиёратгоҳлари борки, буларни зиёрат, дуои фотиха қилдук. Ва Халил ар-Раҳмондан 30 чақирим қадар юруб, Байтулаҳм шаҳриға кирдук. Шаҳар тоғ ва қумлиқ, сувсиз ва оризалик* бир ерда бино бўлуниб, кўчалари тор ҳамда эгри-буғри қадим замон шаҳридур. Шаҳарда шашпишлик* суратда бир неча калисо ва бир ҳукумат қўноғи ва бир неча мағоза* бўлуб, садафкори савғойи кетадурғон нимарсалар сотилур. Мағозаларинда ерли нимарсаларни баъзан бирда ўн дафъя қимматбаҳо қўярлар. Бу шаҳарда бешолти минг араб халқи бўлуб, ярмидан зиёдаси насоро ва бошқаси мусулмон бўлуб, барчаси салла ва жубба* ила юрар. Мағозадагилар ҳар бир тилни оз-оз биладурлар.

Халқининг иши садаф тарашламоқ бўлуб, садафдан тас-

биҳ, салиб, ҳалқа, ҳилол ва юлдуз, кути, шамдон, қопчуқ, попириудон, албўм, муқова, табоқ, қошуқ, тасвири салиб Масиҳ¹, узук, аёл, бола ва эрлар учун тутма ва ҳар навъ зийнату ярашиқ катта ва кичик асбоб, хулоса, минг нағ нимарса ясайдурлар. Ва ер юзидан келатургон мусулмон ва насоро завворлари тухфа учун олиб кетарлар.

Садафлар Ҳинд ва Аммон тарафидан, аввалан, Италиёға кетиб, анда аълолари ажралиб, иккинчи даражадагилари мунда келиб, айтулгон асбоблар тайёрланадур. Андаги садаф тасбих ва асбоблардан бож ила Туркистонда келатурулганда ва фириб емасдан биринчи қўлдан олинганда, юзда йигирма ва баъзи молдан юзда қирқ фойда қилмоқ мумкиндур. Шаҳарни ва садаф устахона ва мағозаларини юруб, баъзи тухфалар олиб, бир майдончаға чиқдукки, анинг бир тарафинда мағозалар ва бир тарафинда ҳукумат қўноғи ва ниҳоятинда катта бир иморат бордур.

Иморатни майдонға қараган жабҳа* эшигини, билмайман, на сабаб учун юқори нисфи* бир келгандурки, ҳам бўлуб кирдук. Ки мунда катта ва олий, деворлари мунаққаш ва зийнатлик бир масжид бино қилингандур. Узунлиги 60, эни 40 газ бўлуб, усти хейле баланд ва 44 дона аъло ва музойиқлик* мармар стун сақфини* кўтариб турубдур. Ери тош бўлуб, ал-он бўш, фақат бир неча қандиллар осилгандур. Мундан бир эшик ила бошқа бир хонақоҳа ўтдукки, эни 30, тули 60 газ қадар бўлуб, кўп бино қўюлгандур. Мунда кўп қандил ва ададсиз зайдун чироғлари ва зийнатлик овизалар қўюлуб, мунинг бир тарафинда тоқ(и)дек бир жой қилиниб, анда кеча ва кундуз минглар ила зайдун чироғи ва шамъ ёқилиб турурки, бул ҳазрати Исойи Масиҳнинг туғилтон маҳалидур, дерлар.

Бу иморатда ҳар навъ икон ва тасвиrotлар кўюлуб, мукаммал насоро калисосининг ичидеклур. Бу сумъанинг* ичидаги ост табакасини ва ер остинда баъзи кичкина ҳужралар ҳам бўлуб, анда ҳам тасовир ва чироғлар қўюлгандурки, кечако кундуз чироғлари учмай, насоро роҳиб ва шайхлари қаравашдурлар. Ушбу сумъа, тўғриси, калисо доимо очиқ бўлуб, турк аскарлари тарафидан атрофинда қоровул ва ичинда ҳам бир суффа устунда доимо икки турк аскари милтиқ бадаст тик туруб ва ҳар соат наవбат олишдурмоқдадурлар.

¹ Тасвири салиб Масиҳ – хоҷдаги Исо тасвири.

Бу олий иморатларнинг биринчи бонийиси ҳазрати Умар разиаллоҳу анҳу, иккинчиси халифа Абдумалик бин Марвон дерлар. Ушбу бино қўп метин ва чидамлик бир суратда мармардан бино қилингандур. Девор ва стүнлари тамоман қозма ва қабартма, араб услубинда музойиқлар бўлуб, қўп бино қўюлгон ва мармар стун бошлиқдари қўп зийнатликтур.

Мунда ҳар ким ўз хоҳиш ва одати диниясинча зиёрат ва ибодат қиласар. Зиёратидан сўнтра яна шаҳарни кезиб, аввалиги арабамизга ўлтурууб, шаҳардан бошқа йўл или чиқдук. Шаҳар атрофинда мармар тош маъданлари бўлуб, бир қисм халқ, ер остидан тош чиқориб, иморат учун йўнмоқдаладур. Шаҳар атрофинда кичик мева боғчалари бўлуб ва баъзи боғчаларни яна Оврупо ва Амрико давлатликлари эгаллаб, баъзисинда юз минг сўм туратурган олий тош бинолар солибдурлар.

Қуддус ила Байтуллаҳм ораси 8 чақирим бўлуб, бирбирига яқин боғча ва бинолар кўп ва арода бир-икки лайр (насоро монастири) бордур. Бу орада доимо эшак ва ҳар навъ киро арабалари юруб, заввор тошимоқдалурлар.

23 саратон ойи саҳар зиёрати Халил ар-Раҳмон ва Байтуллаҳм учун Қуддуси шарифдан чиқилиб эди. Ўшал куни мазкур маҳаллаларни юруб, зиёрат этиб, гуруб* вақтида яна Қуддусдаги манзилимга етдим. Бир оз истироҳат этиб, Қуддусни оқшом ҳәётини кўрмоқ учун чиқдим. Кўчаларда «лукс» маҳтоби* лангаллар ёниб, озроқ арабалар бордур. Бир таомхонага кириб, физо* этдимки, анда мускирот* йўқ, фақат машруъ* нимарсалар бор. Қиморсиз қарта ва шатранж ўюни-да мавжуд бўлуб, кўп кишилар мунга оғуштадур*. Маданият одатларидан театр ва синаматограф-да мавжуд эканки, кирмадим. Бу пайғамбарлар шаҳрига мундай нимарсан(нг) бўлмаслигини кўнтилни тилагани ажибдур. Ма фиййаху*, шаробхона ва ҳар нимарса бор эмиш.

Синаматўграфни эга ва хизматкорлари араб ва ибрый созларини чолғувчиларни(нг) ҳаммаси яҳудий экан. Театриға арабий, иброний, франсовий, немис тилларда ривоят-пиесалар қўюлур экан. Азбаски, мазкур тиллар халқидан мунда кўблур. Фаластин араблари ҳам Миср арабларини сабаби ила театрчиликка бир оз майл қилубулурлар. Театр пиесаларини ривоят атаб, қадим ва жадидлари яхши кўз ила қарап эмишлар.

Синаматўграф ила мен турган ўтел орасинда овруповон-

рий кенг ва мунтазам бир йўл бино қилиниб, тарафайни ланпалар ила мунаввар ва мунинг ўртасинда ҳукумат қўноғи ва ани живоринда темур панжаралик аъло бир боғча ва сайронгоҳ бино қилингандурки, инсон мунда ўзини бир Оврупо шаҳрига кўрар.

Бу катта йўл руслар бино этган «Маскубия» қалъасини олдидан ўтар. Бу йўлнинг икки тарафинда оиоруповорий катта мағоза ва ўтел ва дўконлар бўлуб, тарафайнинг соя учун дарахтлар ҳам ўтқурулубдур. Маҳтобий ланпалар зиёси ила юруб, манзилимға келиб, уйқуга кетдим.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1915 йил,
2-сон, 26–30-бетлар.

2-ададдан мобаъд

Ҳазрат Халил ар-Раҳмон алайҳиссалом зиёратининг эртаси далил ила бир аробаға ўлтуруб, Куддуси шариф ичи ва атрофиндаги анбиёи изом ва авлиёи кибор зиёратлариға мутаважжих бўлдуқ. Куддус фатҳинда шаҳид бўлган бир неча саҳобагони бузургвор* ва у жумладан, ҳазрат Уккоша ва бошқа мужоҳидини исломни(нг) бир неча ерда зиёрат этдук. Сўнгра шаҳарнинг шарқи(й) тарафиндаги Тур-Зито тогига чиқилди. Бу тог тик эмас, ўрлатиб ароба йўли қилингандур.

Тоғ устиға чиқганда, Куддусни(нг) ҳар жойи кўзга кўрунур. Бу тоғ устидан шаҳарда ўндан зиёда катта калисолар устиндаги салиб-крести ила кўзға учрайдур. Тоғ устинда ҳам бир неча энг катта калисолар борки, катта давлатлар тарафидан бино қилиниб ва ҳар бирининг атрофинда 5–10, ҳатто, юз-икки юз таноб ерларни айлантуруб олинган майдон, боғча ва ўтеллар, юзлар ила хона ва ҳужралар бино қилиниб, анда насороларнинг ҳар қисмидан, масалан, рус, немис, франсуз, италён, англичан, рум, арман, булғор ва бошқа христиан миллатларининг эр, аёл монахлари туруб, бўйнида тўрт-беш олчин тасбиҳ осган зоҳид ва монахлардан бошқа ҳар синфдан, яъни косиб ва аҳли хунар мухожирлари илан тўладур. Мазкур миллатларнинг ҳар бирини шаҳар ичинда ва хорижинда ва Тур-Зито тогинда мунтазам мактаб, ҳатто дорулмуаллиминлари бўлуб, христиан мухожирларининг болаларида, бошқа маҳаллий христиан араб болаларини ҳам мажжоний* ўқитадурлар. Мусулмон бола-

лари бўлса, на бу мактабда ва на турклар бино этган низомий мактабда ўқумай, дунёдан хабарсизлик ила умр ўткарлар. Куддус майшатиға диққат ила қараганда Араб мамлакати ва ёйинки Туркия вилояти ва турк ҳокимлиги; кўзга энг кичик қўрунғон нимарсалардан бўлуб, ҳар ерда овропойиларни(нг) маданияти, мактаби; тижорати ва хўжалиги зоҳирдур. Мисол учун шуни ёзайн: Куддус ва Фаластинда Русия императўрига мансуб рус жамияти бўлуб, буларнинг идорасинда юздан зиёда русча ва арабча муентазам мактаблар борки, талаба ва талаботлари 3—4 минг бўлуб, бул мактабларға туркларни эски имтиёзлар ҳукми ила мудохала ҳаққи бўлмай, фақат рус инспектури назоратинадур. Яна муаллим ва муаллима ҳозирлайдурғон мунтазам русча, арабча мактаблари бўлуб, бу мактаблар рус соҳиб хайротларининг масорифи ва эҳсони ила тарбия қилинур. Табиий, бу мактабға ўқигон кишилар рус тарафдори бўлурлар.

Куддусдан Тур-Зитода чиқгонда бевосита чап қўлда йиғирма-ўтгуз таноб ерни атрофи девор қилиниб, музайян Оврупо кўшк ва иморатлари бино қилинган. Бу кимники? Бир инглиз хотуннинг мулки! Ул тарафинда йўл устинда кўб маҳаллалар бор. Булар кимники? Оврупо муҳожирлариники! Яна бир неча юз таноб ерларни атрофига стун ўтқурулуб, сим ила ихота қилиб, ичинда милийўнлар масориф ила бино қилингон мактаб, мусофирихона, калисо, ҳаммом, хастахона ва бошқалари борки, бу кимники? Олмонларники! Куддусда олмонлар бошқалардан бир неча дафъа зиёдароқ ер эгаллабдурлар. Ундан нари бошқа катта бир иморат ва бир неча таноб ерни айлантурулғон, бу кимники? Италёнларники! Яна бу... кимники? Оврупойиларники. Бир қалима ила айтайн, Куддуси шариф атрофини(нг) ўндан 6—7 си оврупойиларники бўлуб, ниҳоятда олий ва жамиятларига маҳсус умумий бинолар солингандур. Ёлғуз оврупойилар эмас. Амрико насороларининг ҳам мулклари бордур.

Куддус атрофини(нг) 10 дан 4 ё 3 и маҳаллий одамларники бўлуб, аммо ободлик жиҳатидан оврупойилар мулкини(нг) юздан бири эътибор қилинса, жоиздур. Офарин оврупойиларға! Аларни(нг) дин ва миллатлари йўлиға этгон сарф ва чекгон меҳнатларини айтиб адo қилиб бўлмайдур. Бу айтулғон еру иморатлар қип-қизил ва яланғоч тоғ устинда бино қилиниб, тошларни қозиб, катта майдонлар ва

мусаттаҳ қилиб, бошқа тарафлардан туфроқ келтурууб, ботманлар ила боғчалар бино этубдурлар. Бу тоғлиқ ярамас ерларни(нг) мураббаба газини 2 дан 500 франкғача сотуб олибдурлар. Мил ила қаерлардан сув келтурубдурлар... Оре*: «Ҳиммат-ар-рижол тақла-ул-жибол» (одамларнинг ҳиммати тоғларни талқон этар). Энди буларға, биз диндор мусулмонларни қиёс қилиб бўлмайдур. Вақтоказ*, Маккай мукаррама ва Мадинаи мунавварада мушарраф бўлуб эдим.

Охирти 1–2 аср замонида биз, мусулмонлар ва ё мусулмон подшолари тарафидан бир асари буқъаи хайрия йўқдур¹. Ҳозирги замон жамиятлари, мактаблари... нари турсун, бизни баъзи ҳожилар аҳволини анда кўрмоқ керак. Киссансиға минглаб пули бўлуб турууб, тўйуб таом емайдур. Тевачисини* тўйдурмай, андан таёқ ейдур. Каантинларда ўзини мискин қўрсатиб, зиллатни қабул қилиб, пулсиз ўтар. Мактаб ё мадраса қилатургон ҳожи топилмайдур. Ал-ниҳоя, қилатургон хайри 5–10 сўм андаги бой ва ёйинки тадойларға улаптурмоқ ва ҳарами набавиййада ҳар кун ҳалойиқға уч кўза сув бергил, деб бир ходимға ойинда бир мажиди (160 тийин) тайин қилиб, они ҳам юбормаслик (мани самарқандийлигимни билиб, Самарқандда ал-он тирик ҳожи... жанобларига айтинг, мани саққолик* вазифамни юборсун, деб худдоми* ҳарамдан бири манга таъян қилиб эди).

Бу мустамлакотлар* орасидан ўтардим, узоқдан катта бир калисонинг ҳалик қуббаси назаримни жалб этди. Қимники? Русларни монастыри-дайрилур деди. Бордук. Йўлни бир тарафида фақир ҳовли ва иморатлар, ифлос арабхоналари бордурки, булардан ўтуб, катта бир дарвозадан олий ва катта бир чаҳорбогга кирдук. Ҳар тараф раста ила ҳар навъ дарахт ўтқурулган. Ҳар тарафда монахлар учун хусусий уйлари ва ҳаммаси учун катта золлар ва мактабхона, касалхона ва ниҳоятда зийнатлик бир калисо ва Қудусни ҳар бир минорасидан баланд ғиштин бир минора ва устинда Қудус уфқини овози ила тўлдуратургон катта бир нокус* осилгандур. Чашорбогни(нг) ҳар ери тозадур. Русларнинг Қудусда мундан бошқа яна 4 катта калисолари бордур. Олдимдаги далилға дедим: «Кўрдингизми, русларнинг диндорлиғи ва ҳимматини? Шундай тоғда йўқдан шундай жаннат-

¹ Бир асари буқъаи хайрия йўқдур – кейинги пайтда жамоат бинолари деярли қурилмади.

дек жой қилибдурлар. Аммо (сиз) Қуддуси ҳарами шариғининг ичинда порухоналар* қилибсизлар?!..» Табиий, жавоб йўқ.

Баъзи руслар ила сўйлашщук ва ондин чиқғоч ҳамон олдингга ифлос ҳавли ва саҳройига ўхшаш чиркин мусулмонларни кўрарсанки, бу кўрулғон манзаралар кўнғилга тасири этар.

Атрофни яна айландук. Тур-Зито устидан Баҳри Лут кўли кўрунуб турубдур. Қуддус ичинда ва атрофинда кўп адад калисолар устиндаги жилолик қубба ва салиби илан кўзни ўзига тортар. Мусулмоний дини иморатлар устининг тунука ва пўшишлари ва масжид қуббаларининг устинда кўюлгон ва аломати ислом бўлган ҳилол (ярим ой) лар камоли чиркинликда кўрунуб, занг босиб, мужалло салиб муқобилинда ҳазин бир манзара кўрсатадурки, мундан насороларни(нг) динига ихлослиги ва мусулмонларни(нг) лоқайдлиги маълум бўладур.

Рус калисосининг яқинида ҳар тарафи тош девор айлантурулғон мусамман – саккиз бурж(л)и бир ҳавлига кирдук. Ўртасинда бир қубба бор. Ичига сандалиға ўхшаш катта бир тош борки, ҳазрат Исо алайҳиссалом мунинг устидан осмонға чиқгон, дерлар. Ўртаси чуқур бир тошни маҳали* Асойи Мусо алайҳиссалом дерлар. Мунинг яқинида йигирма қадар зинадан чуқур бир даҳмаға кирилурки, Робия ал-адвийя ва Мұхаммад бин ал-Ҳасан разиаллоҳу анхунинг зиёратларидур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1915 йил,
3-сон, 49–53-бетлар

3-ададдан мобағд

Бу чуқурдан чиқиб, аробаға ўлтуруб, бошқа йўл ила яна шаҳарға тушуб, овропойиларни(нг) тоғ парчаларидек мактаб, мусофирихона, калисо, сумъа, кўнсулхоналаридан ва ора-сира бузуқ ва харобазор мусулмон ҳавлилари олдидан ўтуб, яна шаҳарни бошқа тарафига чиқиб, бир хейле боргандан сўнгра, хароба бир ерда аробамиз турди. Ердан 50–60 газ баланд – бир тоғ парчаси ва онинг ости бир танобни(нг) тўртдан биридан зиёда бир мағора. Бу мағоранинг усти якпора уч-тўрт дона катта том – сухра* ила

табиий ёпилгандур. Мағоранинг ости ердан бир оз чукур бўлуб, айвонга ўхшаш уч тарафи қиёдан* девор усти сухра тош ва бир тарафи очиқдур.

Бу мағоранинг бир тарафинда Султон Иброҳим бинни Адҳам жанбларининг турбалари бордур. Мундаги эски асрлардан вақтинда бу маҳалга катта иморатлар борлиги билинур. Аммо ал-он хароба ҳолинададур. Агар ҳозирги мусулмонлар бўлсак, бошқа зиёратгоҳлар-да шунингдек хароба ҳолига келиши муқаррардур.

Мундан чиқиб, шаҳарни бошқа тарафинда бир хейле юруб армани калисосидан ўтдук. Калисо деганда йигирма-ўттуз таноб ер ва атрофи тош девор ила қалъаға ўхшатуб бино қилинган бир қўргонча тасаввур қилинсан. Ичинда калисо, мактаб, ҳаммом, касалхона ва жамъияти хайрия идоралари, жимностиқ хоналар* сумъя ҳар тарафдан келатургон зиёратчи насоролар учун мунтазам уйлар, таомхоналар, ҳатто, ичинда хунар ва саноатхоналар бино қилингандурки, ёлғуз таинбалхона ва бизни(нг) таяклардек ишсиз ва гадойхона эмасдур. Темур дарвоза ва анга дарбонлари бордур. Бир оз нари кетиб, аробадан тушдук. Равоқлик бир саҳловдан ўтуб, бир ҳавличаға, ундан пастигина ёпилган чинни ва минокори* бир гунбазға кирдукки, ичи масжидлардек гиламлар ила тўшалган ва бул муборак мақом Ҳазрат Довуд алайҳиссаломнинг қабри мубораклари бўлуб, зиёратига мушарраф бўлдум.

Мундан ароба ила яна бошқа йўлларни айланиб, Кудлус ичиндаги қабри Ҳазрат Марям ва Исо алайҳиссаломга мансуб калисо ва бошқа машхур калисоларни зиёрат ва саёҳатига азимат этдук. Аввалан, масжиди Ақсо ҳарами шарифнинг яқинидаги Қамом калисосига бордукки, насороларча дунёни энг шарофатлик калисосидур. Ичи катта ва кичик бир неча кубба ва мармар иморатлардан иборат бўлуб, ҳазрат Исонинг ҳар навъ тарихий ҳолатларини, яъни ҳалқни динға даъват этганлари ва яхудийлар тарафидан изо* ва жафо кўруб, салибга михланган ва насоролар эътиқодинча, салб* булунгон ҳолатлари тасвири қилинган ва кичкина ясалган ва осилган маслуби мужассам¹ суратлари ясалиб қўйилгандур.

¹ Маслуби мужассам – Исонинг чормих қилиниши тасвири кўзда тутилмоқда.

Калисо ичинда кўп агад чироғ ва шамлар ёқилиб, доимо зиёратчилари узулмайдур. Мундаги насоро зиёратчила-рини(нг) бაъзиси биз кирганди ниҳояти хушу ила* тизла-ниб, андаги насроният мөхроблариға ва Ҳазрат Масиҳ мас-лубнинг тарихий суратлари ҳузуринда саф-саф зиёрат этиб туруб эдилар. Бу калисонинг калиди мусулмон бир шайх қўлинда бўлуб, андан бошқа барча ходим ва руҳонийлари насородандур.

Мундан чиқиб онинг яқинидаги рус калисосига кирдук-ки, мунда ҳам тарихий тош ва тасвиirlар кўб бўлуб, бир неча уйдан ибораттурки, бир рус хотун шайхи бизларға кўрса-тиб баён этди. Мунда тўрт-беш минг сўм масраф* ила қилинтон икон (тасвири ҳазрат Марям ва Масиҳ) бордур.

Калисонинг олдинда тошкандлик ёш аттор бор эканки, ҳожи ва завворлар олатургон нимарсалар сотадур. Дўкониға бир оз ўлтурдук. Мамлакатдан сўради. Кўлиға бир неча нус-ха «Ойна» ва «Туркистон харитаси»ни бердим. Аҳли завод экан. Тошканд шаҳрини кўрсатдим. Беихтиёр харита устин-даги Тошкандни ўпуб, кўзиға суртди. (Ҳуббул ватани мин ал иймон¹). Хусусан ватан ва аҳли диёрни(нг) қадри мусо-фиратға* маълум бўлур. Ҳақиқатан ватан муқаддасдур. Қад-рини билмоқ керак. Сотмасга ва ўлгунча айрилмасга керак-дур. Ўғли бор эмиш, Куддуслаги русча ва арабча мактабға бериб, мактабни тамом қилдурмоқға ва сўнгра русча до-рилфунунга юбормоқиға машварат берилди. Шаҳарни(нг) четроқиндаги Қабри ҳазрати Марям калисосига бордук. Шайхлари тамоман насородур. Асл калисо ер остинда қолуб, 60 қадар зина ила кирилур. Ер остинда 2–3 қубба ва мармар равоқлар ила бино қилинган иморатлар бўлуб, деворларин-да тарихий хат ва тасвиirlар бордур. Кўп чироғ ва қандил-лар ёқилган ва ер ости иморати бўлган учун қоронгудур.

Андан чиқиб, яқинидаги насороларнинг католик мазҳа-би аҳлиниң зиёраттоҳиға кирдук. Кичкина бир эшиқдан киравмиз. Кудрати катта тош – сухралардан пайдо бўлган ва бир-бириға муттасил 3–4 кичик табиий мағоралардан ибо-раттурки, мағоранинг тавонига баъзан кўл етар. Ва ичи но-мунтазам 2–3 ҳужрага айрилиб, ҳазрат Масиҳнинг бир бола бўйнида салб қилинган мужассам тасвири бордур. Ва яхдийлар тарафидан салибға михланганда қонларини оқгани тасвир қилингандур. Бу мақомнинг шайхи католик насородандур.

¹ Ҳуббул ватани мин ал иймон – Ватанинни севмоқ иймондандур.

Мундан чиқиб, шунда яқын Боязид Бистомий¹ Ҳазратларининг турбаларини зиёрат этиб, бир оз нар(р) оқдаги насороларға тейишли чаҳорбогга кетдукки, онда ҳам ҳазрат Масиҳнинг ҳар навъ тарихий ҳолатларининг тасвирини деворларға тортилибдур. Яна бир неча исломий ва яхудий ва насроният мақомларини саёҳат ва зиёрат этиб, яхудийларни Қуддус ҳарами деворининг орқасига келиб, ҳар кун йиғлаб дуо ўқийдургон жойлариға келдук. Яхудийлар ҳарамни мусулмонлардан олиб аларға бермоқни ва қадим яхудий ҳукумат ва салтанатига етқурмоқни Аллоҳ таолодан тилаб, ҳарам девориға орқа тарафдан келиб мутаважжих бўлуб, бўюнлариға ридо солиб, эру аёллар соатлар ила тикка туруб, китоб юзасидан ва ё ҳифзан* гуруҳ-гуруҳ дуо ўқийдурлар. Ким билур, аларни дуолари қабул бўлур ё йўқ. Зоҳир ҳолда қараганда, Қуддус ва Фаластин, яъни арзи мавъудға* яхуду мусулмонлардан зиёда тасарруғ ва илм жиҳатиндан насоролар тараққийдадур...

Ҳарами шарифдаги масжиди Ақсо ва масжиди Сухротиллога кириб, яна бир видоъ зиёрат этиб, ушбу шариф мақомларға яна мушарраф қилишини Аллоҳ таолодан тилаб, чору ночор ҳарамдан чиқдук. Бозор ва ўтелдан нимарсаларимизни олиб, далил ва шогирд далилға кераклик ҳадяни бериб, алар ила видоъ этиб, ароба ила вагзалға мутаважжих бўлдук. Далил жаноблари вагзалғача келмоқчи бўлди, ёлвориб қайтардим. Гёёки икки киши тамом уч кун манта рафаоқат* ва далолат этдилар. Агарда Оврупони(нг) бир шаҳриға бир таржимон уч кун аларни айтган далолатини қилса, ақлан ўн беш сўм олур. Аммо икки кишиға мани берганим ондан оздур. Мaa фиҳи* берган нимарсам аларни(нг) тахминидан зиёда эдики, хурсанд бўлдилар. Ман дедим: «Агарда икки кун минилган аробани одат бўюнча киро қилса эдингиз, сизға зиёдароқ берар эдим. Азбаски, аробачиға... гурушни зиёда олиб бердингиз».

Далил жаноблари уялиб, деди:

— Одамни тонимоқ мушкул. Агар ҳожиларни 3 кун, 4 кун олиб юрармиз, кетар вақтида бергуси бир мажиди (160 тийин) берарки, икки кишиға на бўлур? Лоилож далиллик зимниға далоллик ҳам қиласмиз...

¹ Боязид Бистомий – 874 йилда вафот этган машҳур мутасаввиғ.

Букун чаҳоршанбадур. Асрдан сүнгра бир попур* Ёфадан Искандарияга кетар. Онга етмоқ учун Қуддуси шарифдан оташаробани учунчи синфиға кирдик. Тушганда нимарсаларни чиқорган ҳаммол ҳақини онга бермоқ учун далилға бериб эдим, олганим йўқ, деб 2 фурушни яна олди. Вагонда Оврупо ва Амрико сайёҳлари ва ерли араблар, аскарлар тўла бўлуб...¹ Хулоса, бандай Ҳудонинг ҳар қисмидан бордур. Курраи арзининг ҳар навъ мусулмони, насороу яхдийси мунда келур ва ҳам (маси) бир худонинг бандасидур.

Бу ҳолат ва манзаралар ҳам латиф ва ҳам ажаб бўлуб, инсонни чукур тасаввурларга кўмар:

Рафтам ба калисои тарсою жуҳуд,
Тарсоу яхудро рӯ бату буд.
Дар ёли висоли ту ба бутхона шудам,
Тасбих табон замзамаи ишқ ту буд².

Ўрта ёш аммома* ва мусаллаҳдик* бир араб шайхи Оврупо либоси кийган бошқа бир зиёли араб ила мани олдимга ўлтурдилар. Узум ерлар. Шайх манга: «Домла ака, узум енг...», – Ҳўқанд лаҳжасига таклиф этди.

Ман дедим:

– Сиз Ҳўқанд тарафиға кўбми юрган?

Дедики:

– Ман Ҳўқандийдурман. Беш-олти санадур ҳинд, Арабистон, Миср ва Ҳижозға кезарман...

Ҳаж шавқи учун оқчасиз ватандан чиқибдур. Маржон, садаф, тасбих ва амсоли савдо этар. Ва мазкур айтилғон қитъаларни ҳар сана бир дафъа айнолур экан. Икки минг сўмча мояси бор эмиш. Мазкур қитъалар тилидан ҳамда ўрду ва англизи бир оз билур... Мадинаи мунавварадан ер ва хотун олмоқни ва боласини низомий мактабға бериш тўғрисинда машварат этдук. Живориндаги ёш бир араб жарила мухбири бўлуб, онга ҳам маъқул бўлди...

2-июл, ҳануз асрға ярим соат бор. Ёфа шаҳриға оташаробадан тушган ҳамон Ёфада мутаваттун* самарқандий ва садаф тужжори Ҳожи Мир афандига йўлуқдук. Бу жаноб дал-

¹ Ўчид кетган.

² Таржимаси: Насроний ва жуҳуд ибодатхонасига бордим.
Насроний ва жуҳуд қаршингда юзма-юз ўтирадилар.
Ёдинг висоли билан бутхонада бўлдум,
Қўлимла тасбих ишқингда замзама қиласарди.

лол ёинки ҳожи сайёдларидан эмас ва ниҳоятда мусофири-парвар ва амини мұтамад* бир одамдур. Бизни түгри ҳавлисиға олиб бормоқчи бўлди. Ман дедим: «Афу буюринг, бир дақиқа ғойиб қилатурғон вақтим йўқ. Түгри парахўдга кириб, Мисрға азимат этмоқчиман». Андаги турк жандармасидан парахўдни сўрадук. Деди: «Суръат ила кетсангиз, балки етарсиз». Нимарсаларни ҳаммолға кўтартуруб, денигизға юруб яқинлаштуқ. Олдимииздан гуруҳ-гуруҳ ҳалқ чиқиб: «Вопур роҳ» («Попур кетди»), — сўзи ила бизларға муқобил бўлурлар.

Денгиз лабиға чиқиб кўрдукки, попур кетиб турибдур. Денгиз жандармасидан: «Яна қачон попур бор», — деб сўрадук. Зуҳирот* бўлмаса, душанба куни жавобини берди. Ана, Халил ал-Раҳмон йўлиға ароба синиб, 3—4 соатимиз фавт* бўлғонининг натижаси. Энди Ёғадек кичкина шаҳрда беш кунимизни гёҳ ҳибс ила ўткаурман. Уйдан чиқғондан бери тузаган фурсат, сафар прўграммим букун сактаға учради. Кайф учди. Гўёки мани мунда бир саналик ҳибс этдилар. На чора? Ёғада ҳожихона ва ўтел очган жаноби Ҳожи Бақо Бухорий келиб мулоқот этди. Ва жаноби Ҳожи Мир ила манга дилдорлик бериб, Ҳожи Бақо очган Миср ўтелиға олиб келдилар ва аъло бир нўмра бердилар. Алар хурсанд, мен хата.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1915 йил,
4-сон, 74—79-бетлар

4-ададдан мобаъд

Ёфа шаҳри Оқ денгизнинг Шом соҳилинда ва Қуддуси шарифнинг аскласидур*. 15 мингдан зиёда ҳалқи бўлуб, аксари мусулмон ва бошқаси яхуд ва насоро бўлуб, барчасининг тили арабидур. Атрофи боғча ва баракатлик бўлуб, узум, лимун, тарбуз, шафтоту, хуроса, ҳар нав мевасидан Оврупо ва Мисрға ҳар сана милийўн сўмлар ила сотар. Соҳилига лимон — парахўд турадурғон сунъий ҳавзи йўқ. Вақтида ҳар ойнинг аввал-охири бир ҳафта қаттиғ фўртанаси бор. Ёзда бир озгина денгиз мавжи бўлуб, аммо қўркунч эмасдур. Ушбу сана оврупойи бир ширкат уч санада тамом қўлмоқ шарти ила рехтим* ва ҳавз қўлмоқ учун Туркия давлатидан руҳсат олгани сўйланурди.

Шаҳар денгиз бўйинда узунча тушуб, баъзи иморатлари денгизга муттасил, узоғи 20–30 газдур. Қадим кўчалари ифлос ва тор бўлуб, охиран ҳукумат 4–5 оврупойи катта йўллар очибдурки, тарафайни 4–5 табақағача тошдан овр-поворий иморат бўлуб, лукс ланталар или танвир* қилингон. Ва тижорати яхши бўлуб, ер юзиндаги бутун мусулмон, яхудий ва насороларни(нг) зиёраттоҳи Қуддуси шариф ҳожиларни(нг) ўтадургон еридур.

Шаҳарға муттасил ва денгиз бўйинда ҳамда темур йўли маҳтатаси* ҳамсоялигиндаги баъзан зироатлик ва баъзан қумзор ерларни Туркия давлати руҳсати илин яхудий миллийнчиларидан иборат бир ширкат – кампония халқдан аввалан йўқ баҳосига олиб, кичик бир шаҳар бино этиб, яхудий муҳожирлариға керакли иморатларни қилиб, 10–20, ҳатто, 50 сана муҳлат или берарлар ва беш мингдан зиёда яхудий муҳожирлари дунёни ҳар тарафидан мунда жам бўлубдурлар. Овруповорий тош иморатлар, ибодатхона, дорулфунундек катта мактабхоналар, «артизан» – сув бергувчи қудуқлар, нўмралар. Хулоса, йигирманчи аср тириклигига ва яхудий машнатига керакли мукаммал иморатлар бино этибдурлар. Ўз ароларинда иттифоқлари том бўлуб, бу яхудий шаҳринда содалавҳ ва фикрсиз турк давлатидан на пўлис бор, на мудир.

Яхуд миллиати ва ҳар бир кўзи очиқ миллат манфаатлик ишга пулни қизғонмайдур. Бу иш учун биргина Рўтшилд бой 4 милийн сўм беридур. Масалан, бир яхудий дунёни бир учидан анда ҳижратни қарор бериб ҳатлашса, ўшал ширкат анга керак ҳавлини муҳожир планича бино этиб, 50 саналик берар ва ҳар сана ижросини ярми қадар пул бериб, ҳавлиға эга бўлур.

Ушбу яхуд шаҳрининг ерини ўн сана муқаддам бир кишига мажжоний берса олмас экан ва яхудийлар бошлаб иморат қилганидан сўнгра атрофни бир мураббაъ гази бир фуруш – 7,5 тийин экан. Ал-он гази минг фурушдан фазладур*. Яна қиммат бўлуб тараққий этар. Азбаски, дунёға яхуд халқини(нг) мустақил шаҳри йўқ. Ва Ёфанинг бир тарафи чўл бўлуб, бу чўл бора-бора Туркияning ҳуррият ва ҳимояти ва ёинки содалавҳлиги соясинда дунёмизда бирдан-бир яхуд шаҳри бўлур. Яхудийларни ҳозирги дорилфунун мактаблари ва идораи баладийалари турклар назоратидан озод, на

унга турк инспектур – муфаттиш илмияси ва на пўлиси қарайдур.

Ёфа яхудий шаҳрининг кўзға кўрунмас идораси ўзлари учун марка бостурубдурларки, яхудийлар бу маркани сотиб олиб, хатнинг ичига ёпуштуарлар. Албатта, бир кун келурки, бу маркалар лиофани устиға чиқар. Оре, умид лозимдур. Дунёға ҳар ким умид ила яшайдур. Аммо умидға иш қўшулса, натижа берар. Ёфада ўн минг қадар мусулмон ва 6—7 минг қадар яхуд ва насоро бор. Аммо катта савдолар ва катта магозалар, синаматограф ва катта мактаблар ҳамма(си) яхуд ва насоро қўлиндадур. Муқаммал франсуз-ферар мактаби мунда мавжуд бўлуб, Франса мисийўнерлари тарафидан яхши бир ерда бино қилингон ва боғчасиндаги кўшкдан қаралса, бутун Ёфа боғчалари оёқ остинда кўрунур.

Туркларнинг бир сultonий ва бир неча ибтидоийя мактаблари бўлуб, Ёфанинг ўн минг мусулмонлари бизни Самарқанднинг 80 минг мусулмонидан ўқимоқ тўғрисинда аълодур. Азбаски, сultonийда юз қадар талаба бўлуб, арабий, туркий, франсавий ўқийдур. Франсуз мисийўнер мактабига ҳам мусулмондан 20 қадар талаба бор. Самарқанддаги ҳукумат мактабида нуфуси Самарқанддан ўннинг ярми қадар ҳам мусулмон боласи йўқдур. Мундан маълум бўлурки, Ёфанинг у чиркин араблари бизни бу озода мусулмонлардан кўра тараққийдадурлар. Ҳолбуки, аларни(нг) бу тараққийси яхуд ва насорога қарагонда ҳечдур. Ёфада насоролар тарафидан уч жарида араб тилинда ва яхудийлар тарафидан бир жарида араб тилинда ва бир жарида иброний тил ва хатинда чиқиб, аммо бечора мусулмон тарафидан бир дона ҳам йўқдур.

Шаҳар ўртасиндаги жомеъда бордим. Бир мударрис бир неча талабага тафсир ва ҳадис дарс бериб турибдурки, бир оз қулоқ осдим. Фикри ва тадриси* яхши бўлуб, бизни Бухоро ва Туркистондан аълодур. Ҳамشاҳримиз садаф тоҷири жаноб Ҳожи Мир афандини(нг) уч ўғли борки, онаси арабдур. Каттаси ҳукуматнинг сultonийсини тамом этиб, франсуз-ферарини ҳам шу сана тамом этибдурки, тавзеи мукофот* куни ферар идораси тарафидан бизға ҳам даъватнома ва белат келди. Бордим. Тошдан бино қилингон икки табақалик мадрасадек катта мактаб... Туркия ва Франсия байроқ ва аломатлари илан зийнат берилган. Бир тараф-

да султон ва Туркия ҳам Франсия акобирларининг тасвири осилгандур. Юздан зиёда насоро, яхуд ва мусулмон боласи синф-синф чиқиб франсузча, арабча ва яхудча абётлар ва нутқ ўқудилар. Мактаб бодинда тўрт юз қадар муҳталит* ҳалқ бор. Мукофот учун берилатургон китоб ва албўмларни(нг) устига болани нўмраси илан исм ва кунияси ёзилган ва келтуруб мактаб попослари* тарафидан ҳар болани яқин одамиға берилур. Бола келиб сафларни ичидаги ақрабосини қўлидан баҳшишни* олар. Саҳнадаги баланд ерга чиқиб, таъзим этар. Араб муаллимлари араб лиbosига, яхуд муаллимлари яхуд қиёфасига, франсуз муаллимлари тамоман руҳоний (пўп) қиёфатинда бўлуб, бўюнларига салиб осилгандур. Пўпларни оёқларинда масиҳи ва этик-да йўқ. Балки арабдек аёқ ялангдур. Расми мукофот тамом бўлди. Араб талабалар тағири қиёфа* этиб, арабча тарихий ва муҳорабалар суратинда бир фожеа театр кўрсатдилар. Араби шеър ва қасидалар ўкуб, андаги ҳар синф, халойиқ тарафидан мазҳара тақдир бўлиндилар. Шом соҳили франсуз нуғузида дерлар. Дарвоқе, франсуэлар Порисдан қопчуклар ила олтун келтуруб, мусулмон ва араб болаларини мажоний ўқутуб ва ҳатто, у чиркин, иштонсиз араблар боласига лиbosлар бериб. ҳалидор китоблар баҳшиш этиб, устига нон ҳам бериб, яна ҳар сана дунё жаннати ҳисобланган Порисга мажоний саёҳатлар қилдуруб ҳамда франсуз пули илан араб ва турк еринда очилгон мактабга араби ва ҳатто, араб динини пул бериб араб муллосидан ўқутдурса ва андан чиқгон болаларни восита илан ва минг йўл илан Туркиянинг давлат маҳкамалариға маъмур қилиб сўқса, албатта, Сурия ва Фаластин ҳалқини(нг) франсуэлараст бўлуши лозим келур. Бизни(нг) Туркистон ва Бухоро ҳалқидан кура араблар қобил ва мустаиди маданиятдурлар*.

Арабларда лиbos, сочу сақол, қадим ва жадид, театр ва мусиқи масалаларининг ҳаром ва ҳалоллиги қачонлар ҳал бўлуб кетгандур. Бизга энди бошлайдур. Биз Русияга тобеъ бўлуб туруб, Туркистонни ҳеч бир шаҳриндаги бир хукумат мактабига ўн нафар мусулмон талабамиз йўқ, мусулмон тили ва мусулмон дини ўқитмоқ нари турсун...

Ҳожи Мир Бақонинг Миср ўтелидаман. Бир неча кун мукаддам Бухоро шайхулисломи жанблари ҳам шунда турган эканлар. Куддус, Ёфа ва Халил ар-Раҳмондаги шайх ва

мискинларға күп-күп ҳадялар бериб, бир неча қурбонлар сүйөб, халқға тарқатибдурларки, ҳар ким мадҳ этар.

Ёфада ҳамроҳлари илан маъян* ва ҳам танҳоли суратларини олдуруб эканлар. Муборак сийратларини Шоми шариғида бориб күруб эдим. Бизларда баъзан таассуб йўқ. Агарда тотор шайхулисломи бўлса эди, балки суратни гуноҳ биларди. «Шўро» мажалласига сурат қўймоқ гуноҳ деб тотор муллолари бир неча вақт мубоҳаса этиб эдилар...

Миср ўтели олдидан бир мусулмон жанозаси ўтди. Нардбонсиз бир тобут. Тобутни(нг) бош тарафинда бир газ қадар яғоч ўткурулган. Агарда маййит* эр бўлса, устиға аммома* ва аёл бўлса, рўймол ўрайдурлар. Тобут қимои¹ ила ўрттон бўлур. Тобут кўтарғанлар ва ақраболар ва орқадан кетатургонлар дод-фифон ўрнига «Ло илоҳо иллоллоҳ, ло илоҳо иллоллоҳ»ни якбора ва баланд овоз ила айтиб кетмоқдадурлар. Ман ҳам нўмрадан тушуб, орқаларидан кетдим. 200 қадамдан сўнгра қабристонға кирдук. Ки шаҳарни(нг) марказига бўлуб, икки тарафидан бозорға қараб катта дўконлар бино қилинибдур. Бир тарафи маҳалла йўли ва бир тарафи ҳавлилар бўлуб, ораси бир неча таноблик қабристони муслиминдур.

Ўлук кўмулуб, Куръон ўқилди. Йиртиш йўқ. Қабристонни(нг) икки тарафиндаги икки катта йўлдан, эшиги ва орасидан пиёдагузар* йўли бор. Қабристонни(нг) бир тарафиндаги ҳавлиларни(нг) ҳар биридан қабристонда бир эшик ва тиризалари* бор. Ҳар нав кишилар, ҳатто, Ёфа олдида тургон икки англис ҳарбий парахўдини(нг) сарбозлари дастадаста мазкур ҳавлиларға кириб чиқмоқдадурлар. Ҳайрон-ҳайрон ман-да эшикларини биринда яқин бордим. На кўрайин, оврупойи ва яхудий ва араб фоҳиша хотунлари тўла ва ҳар бири муштарий* тортмоқ учун изҳори жилва этмоқдадурлар. Тукларим урпайди. Субҳоноллоҳ, бу на расволик. Мунда мусулмон борми? Ҳукумат борми? Во, осафо, ҳар бири бор.

Аммо маънан ҳақиқийси ила ҳеч бири йўқ. Бу фисқхоналарнинг олдиға муттасил қабрлар кўпдур. Яъни бу хоналарни(нг) девори, хона ичиндагилар или қабрлар орасинда ялғуз воситадур. Мунда киратургон ҳабислар қабрларни устидан ўтуб кирар.

¹ Матоҳ.

Ҳожи Мир жанблари мани зиёфатға таклиф этиб эди. Қабристондан чиқиб, денгиз бүйіндеги саодатхоналарға бордим. Шаҳар мұльтабаронларидан* бир неча турк ва араб бордур. Фавран қабристон ҳолатидан сүз очдим. Узды мақоминда дедиларки: «Үндаги корхонадорлар ажнабий табааси яхуд ва насоролардур. Биз бир неча дағыа аларни күчурмоқ учун ҳаракат этдук, күнсуллар мудохала* этди. Ҳукуматимиз зәйф* күрсатди. Баладия* ҳам аларға тараф бўлди. Тўғриси, оқча кучлук этди. Ҳоло иш юқори маҳкамаларға кетган. Жавоб келган йўқ».

Дедим: «Ҳеч ерда мундай разолат ва зиллатни* кўрмадим. Дунёда муқаддас қабристонни бу қадар таҳқир этган бир шаҳар бўлмаса керак. Бизни Туркистон қабристонига ит ва эшипак ётар... Боболаримиз устига от чопамиз, бузуб йўл қиласиз... Аммо қабристонда расмий фоҳишахона қилганимиз йўқ. Бу кўнсулларни(нг)айби эмас. Сиз мусулмонларни(нг) ва ҳар нимарсаға бепарво ҳукуматингизни(нг) айбидур. Бизни(нг) Туркистонда расмий мусулмон фоҳишахоналари ҳар шаҳарда кўп эди. Аммо мусулмонларни(нг) саналар ила талаб ва рижосини Россия ҳукумати диққатға олиб, ушбу сана барчасини беркитди. Айб бўлсун, сиз мусулмонларга...»

Ҳожи Мир Самарқандийни(нг) уч ўғли бор. Бири бу сана Истанбул ва ёинки Оврупо дорулғунунига юборилур. Иккиси ҳукуматнинг сultonий мактабига ўқийдур. Ёзгон ва ўқугон дарслари, чизгон расм ва пилоналарини болалар кўрсатди. Ниҳоятда кувондим. «Ойна»лардан ва «Туркистон харитаси»дан бердим. Падарларини ватани Самарқандни ҳаритаға кўруб суюнarlар. Оллоҳ ривож берсун. Кошки, ҳар бир муҳожир Ҳожи Мир афандидек ҳаракати маданиятға бўлинса эди.

Зиёфатдан чиқиб, Бухорий Ҳожи Мирзо ал-Бақо афанди хонасиға бордук. Грамофунда Туркистон ва Бухоронинг машҳур хонандалари лавҳасининг кўюб, мамлакатча бир мажлис этдук. Ҳожи Мирзо ал-Бақо афанди Ёфада икки ҳожихона ва бир Миср ўтелини тутар. Куддус зиёратига боратурғон ҳожи 11 сўм берса, Ёфадаги парахўддан қайиқға ва андан ҳожихонада ва ондан вагзолға ва темир йўл илиа Куддусга ва Қуддус вагзолидан ар(о)ба илиа Қуддус ҳожихонасинда ва андан Ҳалил ар-Раҳмон ва Байтуллаҳмға аро-

ба ила яна Кулдусдан ароба ила вагзолға ва темир йўл ила Ёфага ва Ёфадан қайиқ ила парахўдга масорифсиз юруб чиқарки, бул ҳожиларға ниҳоятда фойдалиқдур.

Ёфа ва Кулдусға бир ой турса ҳам ҳожихонаға ижара ва сув учун оқча бермайдур. Хулоса, на ҳаммол ва на қайиқ ва на темир йўл ва на аробага бир пул бермайдур. Далилларни(нг) назру рўзини таоми бошқадур. Ҳожи Бақо ушбу хизматига темир йўл ва парахўд илорасининг ҳар биридан ҳар ҳожи бошига ярим сўм қадар комписса¹ олурки, агарда ҳар сана беш минг зиёратчи мусулмон Кулдусга ўтса, тўргбеш минг сўм комписса ҳақи бўлиб, икки ҳожихона, Ёфа ва Кулдусдаги йигирма қадар вакил ва хизматкору котиб ва югурдаклариға шу оқчадан вазифа берур. Ушбу машъум мухораба ул ҳодими миллиатта кўп заарлар этди. Ҳожиларни ўз ҳолиға кўйса, бу 11 сўм эвазига 20–30 сўм, балки зиёда масраф этарлар. Ҳожи Мирзо ал-Бақо афанди бу ишни кўп ҳаракат ва тадбирлар ила қўлға кирғузубдурки, узун бўлмаса ёзардук. Тўрт кеча-тўрт кундузни Ёфада ўткармоқ кўп гарон* эти. Мaa фийҳи, ҳамشاҳарийларни навозишила-ри соясинда хафа бўлмадук ва бу бекорликда саёҳатнома мактубларидан бир нечасини ёзиб, «Ойна»ға юбордук. Чашоршанба Ёфага келиб эдук. Душанба аср парахўдни З-да-ражасига белат олиб кирдук. 2-белати тамом бўлгон, биринчига кўз қиймади. Аммо З-синфға ўлтурғонимизга жазо чекканимизни Пўрт Саидға кўрарсиз.

Парахўдимиз шомға яқин ҳаракат этди. Иншооллоҳ, эрта соат 8.00 Мисрнинг Пўрт Саид шаҳриға чиқармиз.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1915 йил,
5-сон, 98–105-бетлар

5-ададдан мобаъд

Попур Ёфадан Пўрт Саидға қараб ҳаракат этди. Фуруб яқиндур 2-даражани устиға чиқдим. Бир туруҳ араб ва Оврупо либоси кийган араблар бор. Сажжода* солиб, асрни ўқуб, давра этиб, имомлари ваъзи сиёсий сўйлаб ўлтурубдур. Мисрни англис ва туркларға бор муносабатидан ва туркларға яқинлашмоқни мисрийлар учун нафълигини исбот

¹ Комписса – компенсация демоқчи.

этмоқға зёр берадур. Баъзилари савол ва эътиroz этар, гёё онда йигирма-ўттуз нафар аъзолик бир парламент – мажлиси миллат очилгандур. Ман ҳам таҳорат олдим. Офтоби жаҳонтоб денгизимизға ботиб, гарбимизни қонға бўятди. Бир араб шайхи азони Мұхаммадий ўкуди. Паражўдлаги мусулмонлар азон нидоси муқобилига: «Оллоҳ, Оллоҳ жалла жалол самитна ва атоъна»¹, – жавоби илан фазони тўлду-рарлар эди. Ҳар тарафимиз сув ва анинт боҳаридан* пайдо бўлган осмондур. Мундан бошқа олам йўқ. Бу поёнсиз денгиз устинда писта пўчогидек маркаби баҳриямиз² солланадур. Бу губорсиз ва муаттар уфқни холиқиға ибодатға мұқайяд бўлдук.

Араб шайхи важдға* келди. Намози шомни икки аввалинги ракъятиға «То»дан бошлаб Қиссаи Ҳазрат Мусо ва Фиръавнни охириғача ўкуди. Намоздан сўнгра такбир ва таҳлиллар, таслиҳ³ ва тардиҳлар⁴ ўқулди. Ва олами ислом учун дуолар айтилди. Мундай важдлик бир ибодатни мундан аввал кўрганим ёдимға йўқ. Атрофимизни олойиши дунёдан поклиги, уфқимизни муаттарлиги ва шайхни руҳфизо оҳангиди қироати асбоби важидан эди.

Чу хуш аст савти Қуръон зи ту дилрабо шунидан
Барахт наззора кардан сухани худо шунидан².

Уфқимизни зулмат босди. Осмони шабчароғлар зоҳир бўлуб, Оқ денгизнинг лоятимму⁵ мавжларини кумушдек жилолантирас эди. Араб мажлиси миллати ҳануз баҳсу жидолда*, араб шайхи ҳануз сўзу гудоздадур⁶. Ҳавонинг салқинлиги оёқим оғруқини қўзғамоқчи бўлди. Лоилож, хуфтонға туролмай, З-даражани(нг) анбориға тушуб, жаноби Ҳожи Бақо бергон амонат дентиз курсиси (качалка) устиға узандим. Анбор балбўй бўлган эди. Ёнимда Ҳожи Абдуллоҳ исминда Шаҳрихоний мискин бор. Юки бир чарх ила З пут келатурғон эски-туски, латта-путталардан иборатдур. Чархидан бошқа барча либосу латта-путталарини бизни тўқумдўзлар 50 тийинға олиши маълум йўқ. Ўзи икки ҳаж қилғон, Ироқ, Бағдод ва Фаластиинни икки дафъя жаёв кезган бир обиддур. Паражўдла ва Пўрт Саидда нимарсалаган.

¹ Таржимаси: Эй қодири Худо, бизни тингла ва тилагимизни бер.

² Таржимаси: Қуръон оҳангларини сен дилрабодан эшитмоқ, атрофлаги жамти нарсага қараб Худо сўзини эшитмоқ қандай яхши.

³ Сўз гудоза – гап билан овора.

римизға қаровуллик ва ҳаммоллик этди. Обжүш келтуралур. Хулоса, мен учун бир ҳамشاҳри ва айло бир ҳамроҳдур. Миср туфроғинда ҷархчилик қилиб, бир оз фойда этиб, мавсумда яна Ҳажи шарифға кетар. Заррадек ғами йўқ. Икки юзи қип-қизил, тавоно*. Фақат ниҳоятда чиркин, ҳаттоки, либослари кир ила у қадар муҳр(а)ланганки, ҳабашни қаро юзидек ялтирайдур. Хулоса, бу ҳоли илан бир милийўнердан тинч ва роҳатдур...

Оқшом денгиз курсиси устинда чалқарамон ётиб уйқуға кетдим. Паraphўд бир оз бешикдек тебратур. «Афандим, — туринг, фажр* қўлдан кетар. Ва ҳам Пўрт Саид кўрунди», — деб Ҳожи Абдулло афанди уйғотди.

Фажрни сафоси, денгизни шаффоф мавжи, бир тарафдан шамси жаҳонтобни зиёси илан ҳаво ва фазони касб эттон латофати ва дengiz күшларини учуси ва соҳилдаги шаҳарни, дengiz мусофиirlаринча, чимилидикдан чиқтон бир қиздек латофатини тамошоси тўятургон ва тавсиф қилиб битирагурон нимарсалардан эмасдур. Оқшомти ибодат лаззатини такори учун араб намозгоҳига кетдимки, намозни битирибдурлар. Ялғуз бошимға убудият этдим. Ҳар замон Мисрни ҳақиқий хўжаси англисларни зарби ва фўлоди мудҳиши парахўдлариға йўлуқармиз.

Энди Пўрт Саид жомеъларининг ҳилоллик минораси ва салиблик калисолари ва 3—4 ошёналик иморатлари ва дengiz бўйиндаги симсиз тилгироф-мухаттасининг устуни кўрунмоқға бошлиди. Суэс қанолининг ишбоши муҳандиси Француз Фердинанд Дулиенсни дengиз ичинда тошдан қилингон ҳайкали мусофиirlарга қанолни кўрсатиб тақдим қилиб турубдур.

Паraphўдимизға араб дўқтури келиб, ҳаммани бирма-бир кўз ила кўрди. Карантин қайиқларига юклар тўлуб, ўзимиз ҳам ўлтуриб, аскалага мутаважжих бўлдук. Мундаги қайиқ ва ҳаммоллар карантин идорасидандур. Қайиқ кирори, карантин пули, «начур» пуллари учун бир сўм олиб панд бердилар. 3-мавқеъға белат олганимни жазоси энди бош кўрсатди. 2-даражадаги одамлар матурлик қайиқлар ила кетдилар. Биз аларни карантиндан ўтушларини соатлар ила дengиз ичиға мунтазир қолдук. Каранtingа чиқдук. Бир-бирин темур панжара ва ҳалқалардан ўтуб, табиб ва пўлис доирала-риға йўлуқуб, ҳар тарафи темур панжара ила иҳота қилин-

гон бир майдонга чиқдук. З-даражадаги одамларни нимарсаси «начур»* бўлур эканки, яна икки соат интизор керак. Баракат берсунки, тоза чамадон ва тоза жойхобларни «начур»ға солмадилар. Чиркин кўринган ҳар нимарсани боғлуқи илан жаҳаннам мисоли «начур»тиб чиқордилар.

Бир хил мусофирилар бу замон гўё девона бўлган эди. Мани 4 қитъя нимарсамни «начур» қилмасдан тоза нимарсалар ичига ажратдиларки, панжарани орқасидан ва узокдан кўрар эдим. «Искандария» ўтели(дан) одми араб Алини ўтелиға бормоқчи бўлдумки, Али мани андаги сиҳхия доираси*ға олиб борди. Кимлигимни, поспуртсиз сўрадилар. Мисрға қайси хонау қайси кўчада кетишим сўралди. Дедим: «Ўтелға тушарман». Дедилар: «Сиз З-мавқеъ ила келибсиз, З кун Пўрт Саидда турарсиз, ҳаким муояна этар*, сўнгра кетарсиз...» Ҳар на дедим, илож йўқ.

«Искандария» ўтелиға турушим ва Алини(нг) манга З кунгача кафиллигини пўлис ёзди. Хулоса, бандга тушдук. Агарда Мисрда маҳсус бир хона ва кўчасининг нўмраси ва хона эгасини оти айтулса, қўя берар эканлар. Ва Миср пўлисига тилгироф берилиб, андаги сиҳхия ҳакимиға З кун кўргузулур экан. 2-синфдагилар қачонлар Миср вагзолига кетди.

Бошимдаги Эрон қулоҳи шафоати илан бир эроний келиб, аҳвол сўради, вуқуотни* сўйладим. Ул деди: «Мунда «Доруссаодат» исминда ўтелим бор. Эртаға сизни Мисрға жўнатмоқ қўлимдан келур». Яна пўлис ва сиҳхия идорасиға бордук. Табдили макон* ва кафили ҳадидманц* қайди учун энди аввалги кафилим Али қабул қилмайдур. Лоилож беш гуруш бадалига Алини бандидан озод бўлуб, 2-Хожи Али эроний кафолатиға кирдим. Соат 8 парахўддан чиқуб, энди 12 дурки, ҳоло гумрукдан чиқонимиз йўқ. Соат 2 да Мисрға ароба жўнайдур. 6 соат Пўрт Саидни саёҳат этиб, шу кун аср Мисрға кирмоқчи эзукки, З-даражага келгонимиз учун ҳибсга тушдук. Гумрук(д)а нимарсаларимиз қаралди. Божилиги йўқ экан, чиқиб «Доруссаодат» ўтелиға келдик...

«Ойна» ж., 1915 йил,
6-сон, 123–126-бетлар

ХАЙРУЛ ҮМУРИ АВСАТУХО^{1, 2}

«Хуршид»ни қориайни киром ва муштариий иъзомига арз қылунурки, замонимизни сиёсий (пўлитик) замонлигини кимса инкор этмайдур. Ҳозир Русия давлати(нинг) тариқи* ҳукмронлиги(ни) ноқис эканлигига ҳар бир ҳарлик киши иқрор этар. Давлат қонунларини(нг) ислоҳ ва таждидига ҳар ким мойилдур. Аммо Русиядаги барча ҳалойик бошлуча неча асосга бўлунгандурлар. Бу сиёсий фирмаларни(нг) ҳар бириға ҳар бир мазҳаб ва дин аҳлидан қўшулгандур. Чунончи, насоро, яхуд, муслим ва мажсумий тоифаларини(нг) ичida бу сиёсий маслакларга мойил кишилар бордур. Ва яна ҳар тоифа ичida фирмасиз, маслаксизлар ҳам топилур. Биз, туркистонийлар, замондан камхабарлигимиз учун бир неча минг кишидан бошқа ҳаммамизни ҳеч бир фирмага мансуб эмас, маслаксиз нодон фирмаси деб аталса ҳам сазодур. Ани учун биз бу 3–4 фирмә – партияларни асос ва маслак сипохийларисидин мухтасар баён қилармиз. Чунончи, биринчи – «Буйрўкратия мустабид»* фирмасики, булар эски тарз ҳукумат давомини хоҳлайдур. Русияни(нг) эски ҳукмронлиги(ни) тариқи шундай эди. Импротуримизни(нг) ҳар бир амри ва ҳукму ройи – «закун» аталиб, ҳеч лоу наамсиз* барча волий, суд, вузаро ва булар қўл остида турганлар воситаси-ла ўрнига келадур. Ҳар хил низом ва закун китобларни Синод (Военний совет) деган мажлис аъзолари тузатиб, тўқуб подшо ҳазратларига Вазирлар мажлиси воситаси илиа манзур қилурлар. Импротуримизни(нг) имзоларидан сўнгра закун аталиб, барча вузаро ва вилоят маҳкамаларини ва суд мажлисларини мутасиддийлари тарафидан ҳалқ устига жорий қилинур. Бу қоидани идораи мустақила (самодержковний) аталаудурки, ҳозир Ёвропо қитъасидаги Русия ва Туркиядан бошқа қирқ қадар

¹ Иш (амал)ларнинг яхшиси ўртачасидир.

² Д. Рашидова ва К. Турсунбоев нашррга тайёрлаганлар.

кatta ва кичик давлатларда йўқдур. Идораи мустақила қўл остидаги фуқароларни ҳар қанча ҳукумат одамлари ва тўраларға яқин ва муносабатлик ўлса ҳам аҳволи сиёсия, диния ва дунявия ва олияси дуруст бўлмай, кундан-кун таназзулдадур. Хусусан, мазкур 2 (икки) мажлисга катталари дохил бўлмайдурган тоифаларни аҳволи ниҳоятда забунроқ бўлуб, дин ва дунё, илм ва маърифат, тамаддун* ва адолат, мусовот тўғрисинда ҳаммадан кейин қолур. Чунончи, биз, мусулмонларни(нг), диний ва қавмий ҳукуқимизни(нг) камчиликлари подшоҳ ҳазратларига етмай, етганда ҳам мажлис членлари тарафидан радд бўлуб ё илтифотсиз қолур. Буни(нг) сабаби ила биз ва бизга ўхшаш тоифалар таназзул қилуб, оҳисталик ила фирмаси, тоифаси, ватани хор ва ҳароб бўлуб батадриж йўқ бўлмоқ ҳавфи вордур. Бу масала да аҳли ҳабар наздиға тажриба тарихия ила событ бўлгандурки, дунё сиёсийлари ва сипоҳийгаридан ҳабарлик кишилар, албатта, мунга тасдиқ қилурлар. Ал-он, биз, туркистонийлар, шу ҳол мақдамасиганимиз. Албатта, савол келалурки, Туркистон обод бўлди, илгари бой кам эди, милийўнир йўқ эди, яхши иморат ва либос ва палос йўқ эди. Боз, бас, на учун инсофсиз муҳаррири маъраз*лар ҳаробмиз дея жоҳилона ёзадур деб, анга шундай жавоб бермоқ қеракки, 6 милийўн туркистонийларга 3 милийўнир борлиги маълум. Йўқ, бойман деганлар банк ва фабрикантларни хизматчиси ва маджонидур*. Шаҳар ва қаръялардаги катта иморат ва қармахоналар ҳамма яхудий ва Оврупойиларникудур. Оврупо имтиосийлари* ерли имтиоларни синдерди. Деҳқонлар, эса, агарчи бир вақт қўли, бир оз ақча кўрарина Оврупо имтиоларини бирига икки ва беш ҳом бериб, бир пишиқни зўрга олар. Бир даража диний ва илмий жиҳатга атф назар қилинса, вақфлар кетди, мадрасалар ҳароб бўлди. Борига ҳам тартиб, фехрист, мухтасиб, мумтахин, муназзам йўқ. Эски тартиб ва жадвал ва даррус кундан-кун мударрислар тарафидан таржеъ қилинур. Икки милийўн туркистонийлар мадрасасига Худодан бошқа нозир йўқ. Бир раиси диний ва мумайизи илмий йўқ. Ўзимизда эса инсоф ва ҳавфи ҳақ йўқ, асло йўқ. Ва Оллоҳ, на учун саводсиз қози, илмсиз мударрис, инсофдан ҳабарсиз муфтий, қироатсиз имомлар оламни босди. Бунга сабаб бирор раиси диний ва мумайизни* илмиға молик ўлмаганимиз эмасму? Худо сақласун, яна 25 йил шундай бўлса, ҳозирги муҳтарам уламоларимиз

кетсалар, Туркистонға қиёмат қўпқон, илм ва амалға фотиҳа тортилғон ҳисобланур. Басират ила 25 йил мақдамни ҳозир ила ва ҳозирни 25 санаи сония ила қиёс қилған хушманд* бизни бу баёнимизни муболага ва хатои зуъм қилолмаса керак... Биз яна масдар* баҳс бўлган партиялар баёнига ружу қиласмиз.

2инчи фирмә партияни кадет (конститусионий демократически машрута аъвомия маъишат) машрута фирмәси аталадур. Бу партияни(нг) муроди шулки, «Миллат мажлиси» ҳоҳ Дума очилиб ҳар бир милйўн ҳалқдан 3–4 вакил пойтахтга бориб, мажлис қуруб, бирча закун ва қонунларни ҳар бир вилоятни аҳволи ва ҳар дин ва миллатни озод ва сарбастлигига ақл ва инсофига қараб таассуби ҳукуқи башария ва риояи динияга мувофиқ тузатиб, подшоҳ ҳазратлариға топширилса. Ва импиротуримиз ҳам ўшал ҳалқ вакиллари тайёрлаган закунларни ўрниға келмоқига ҳумоюн фармойишларини қилсалар. Барча дин ва уруғ ҳалқ хартухар* ўлуб, то қозий ва судиялар ҳукм қилмағунча, чиновниклар ўз ройлари ила¹ ... ёйинки мол, жон, фикр ва ҳаракат расмиясиға монеъ бўлмасалар. Ҳар тоифани ўз китоби, эътиқоди ва масоили динияси ўз орасиға жорий бўлуб, русиядаги барча ҳалқ Русияни ҳар бир нуқтасиға баробар бўлуб, ҳуррияти диния, ҳуррияти шахсия, ҳуррияти ижтимоия, ҳуррияти иттифоқия ваъз ўлунуб бўлатурган қонуни жадидла доиралари онинг мўътодича жорий ва мустаъмил* тутулса, ҳалойиқ вакилларини(нг) қароридан хориж ҳеч закунлар бўлмай ва вакиллари хоҳламайдурган эски закунлар ислоҳ этилса... Ҳозир Русияда бу – кадетлар фирмәсиға мансуб ҳалқ ҳар дин ва миллат аҳлидан ниҳоятда кўпдир. Собиқ Миллат мажлиси аъзоларини(нг) аксари бу фирмәдан эдилар. Бу фирмә ҳақиқатда ўрта фирмәдур. Мўътадил ал-мизож ҳалқлар бу партияни хоҳлагандурлар. Бу фирмә ифрог* ва тағрит* ўртасиға, соғ ила сўл васатиға, ҳар бир фикр ва матлабни авсати ва марказиға бирлашган бир ҳизби* мутавассит*лур. Русия мамлакатиға мундин беҳроқ ҳизб йўқдур. Ифрог ва тағрит, яъни Иштирокийун, Инқилобийун ва Кора гуруҳ деган ҳизблар сабаби ила Русияға ҳар кун ва ҳар соат фасод ва инқилоб, бузуқлик жорий бўлуб туруб-

¹ Ўқиб бўлмади.

дур. Фақат саломатлик ва амният бу күн кадетлар ҳизби соясида ватанимиз Русияға жорий бўлса керак...

Зинчи «социал-демократический» – иштирокийун омий-ун* – маъшияти муштарака* фирмасидурки, бул ҳам дохилан икки фирмәга бўлунур. Бири сотсиёл демократ – иштирокийун съмийун, дигари сотсиёл револутсийонер – инқилобийундур. Буларни бошлуча муроди ҳозирги барча закун, мулкият қоидаларини бутун бузуб, мол ва ерларни ҳамма халойиқ ўртасига муштарак қилиб, анинг манфаатини бутун халойиқ ўртасига мусовий этмоқчидур. Бойлийк ва камбағалликни йўқ қилиб, дунё моли(ни) роҳатидан ҳаммани баробар фойдалантуруб, масъуд ва роҳат умр ўтказилмоқига ва ҳар ким ўз исгиқболидан амин бўлмоқига закун ва қоида жорий қилмоқчидурлар. Буларни прўграмми жорий бўлмоғига ҳозирги асримиз мусоид* эмас. Балки неча асрларға таваққуфи* бордур. Дунёга нелар бўлмади. Ким билур, балки замони келиб, буларни(нг) прўграми қонуний жорий бўлса, ҳамма минкулл ал-вужуҳ баробар бўлуб, сир-китоб раъига ёзилган Жобулса ва Жобулқо* тартиб маъишати ер юзиға балки жорий бўлур. Ҳар ҳолда, бу партияни муроди мумкин лойиқиъ ёйинки хаёлийдек кўрунуб, бу тоифага қўшулмоқ биз мусулмонлар учун ниҳоятда заарлиқдур. Прўграмларини(нг) молия моддаларина бир оз тафийр бермагунча, шариатга мувафиқ ўлмағони каби жоний* ва оила бобидаги фикрлари ҳам асло-асло тўғри келмайдур...

4инчи «Русия мусулмонлари иттифоқи» ҳизбидурки, буларни партия суратига кирғанига бир йил бўлди. Аввали ўтган сана Нижнийда парахўдга ўлтуруб, мусулмон пешравлари сун устида мажлис ясадилар. 2инчи ушбу йил аввалида Питрбургда файри расмий яна бир мажлис – съезд ясаб, қарорнома нацир этдилар. Зинчи ушбу ўтган августда яна Нижний ёрмонкасида уч-тўрт кун давомат ила бо рухсати расмия неча минг мўъминлар бир-умумий надва* (обсчий съезд) этдилар. Қарорларини ижмоли, Туркия газеталаридан мъълум бўлишига қараганда, русия мусулмонлари диний ва илмий важҳдан алоҳида бир партияни маҳсусадурлар. Аммо сиёсий ва умумий талаб ва маслаклар тўғрисинда кадетларга қўшилатурганга ўхшайдурлар. Русия мусулмонлари ҳизби ҳам ўзта тоифалардек комитет барпо айламоқчидурлар. Идораи марказия – сентральний комитетлари Питрбургда бўладур. Бу

партия 31 кишини аъзои марказия сайлаб, аларға Боди Кубо^{*}даги Алимардонбек Түпчибошев жанобларини садрнишин ва Қозондаги Юсуф афанди Оқчурин жанобларини мусташор^{*} сайлабдурлар. Бу муҳтарам аъзолар, албатта, бир неча шўъбага бўлунадурки, шўъбаи илмий, шўъбаи сиёсийлардан иборат бўлса керак. Бу 31 нафар аъзоларина Русиядаги аҳли мусулмонлардан бир неча аъзо интиҳоб қилиб олмоқға қарор бермишлар. Аммо бу бобдаги жароид ва тасвидотга^{*} қараганда, бизни Туркистондан бир нафар аъзо интиҳоб қилимокға қарор бермишлар. Лекин 6 миляйўнлик Туркистон мусулмонларидан бир аъзо оздур. Беш облустдан 30 нафар ҳам Бухоро ва Хева ва Туркистони Чинийдаги мусулмонлардан биртадан аъзо олмоқ лозимдур. Бу комитет ва аъзолар вақт-бавақт жамъланиб, диний ва илмий маъюши тўғрисинда машварат^{*} қилиб, мусулмонларни илман ва молан, динан тараққий ва таолиатириға хидмат қиласурлар. Сиёсатан бўлса, умумий партияларни бири ила қўшулуб иш кўрадурлар... Бу тўрт партияни(нг) матлаби миллий ва маслаки сиёсийларини мадомики, бир неча саҳифа ила баён ва шарҳ қилинmasa, камхабар киши тушунмайдур. Ани учун биз, Туркистон мусулмонлари, 23инчи авгуистда Нижний шаҳринда бўлған Русия мусулмонлари ҳизбига байъат қилиб, сиёсатан кадетларга қўшуруб, динан ва илман мазкур съезд иттифоқи ҳукмифа мутеъ ва мунқод бўлсақ керак. Яқинда мазкур надваи исломия қарорномаси босилиб, олами маёбуот ила нашр қилинадур. Туркистоннинг муҳтарам муалиф, муҳаррирлари ғараз, нафсоний ҳасад, баҳс ва мунозараи шахсияларини тарк этиб, шу маслак ва шу жамиятга тобеъ ва ходим бўлмоқлари хидмати дин ва давлат, обрўйи Ватан ва Миллатдур... Биз ояндаға бул бобларға, Ишооллоҳ, муфассал ёзмоқ амалиндамиз...

«Хуршид» г., 1906 йил, 11 октябрь, б-сон

ИККИ ЭМАС, ТЎРТ ТИЛ ЛОЗИМ

Биз туркистонийларға туркий, форсий, арабий ва русий билмоқ лозимдур. Туркий, яъни ўзбекини сабаби шулки, Туркистон халқининг аксари ўзбакий сўйлашур. Форсий бўлса, мадраса ва удобо тилидур. Букунғача Туркистонни ҳар тарафиндаги эски ва янги мактабларинда форсий назм ва наср китoblари таълим берилиб келгандур.

Барча мадрасаларда шарьйи ва диний китоблар арабий таълим берилса ҳам, мударрисларни тақриру* таржималари форсчадур. Бу қоида, яъни дарс китоби – арабий, муаллим – туркий, тақриру таржимани форсийлиги хила ажибдур.

Туркистонда қадимдан бери бу уч тил жорийдур. Чунончи, эски ёрлиқлардан маълум бўлурки, Туркистонда эски амир ва хонларни амри фармойиш ва муборак номалари доимо туркий, яна айни замонда дорулқазоу* адабиёт таҳрирлари форсий ёзилар экан. Бу қоидалар зотан яхшидур. Аммо бора-бора ёинки кела-кела усули таълим ва китобатга эҳмол* пайдо бўлуб, ҳозир бир даражага келибдурки, аҳли савод ёинки аҳли илмни юздан тўқсон тўққузи бу уч тилда мукаммал таҳрири адабийға молик йўқдур. Яъни усули таълим ва тадрисни ислоҳ этмак керак. Ўтайлук.

Туркистоннинг Самарқанд ва Фарғона вилоятларинда форсча сўйлатурган бир неча шаҳар ва қишлоқлар бордур. Бухоро ҳукуматининг тили форсийдур.

Форс шоири удобоси асарлари қиёматгача лаззати кетмайтурган хазинаи маънавийдурки, мундан фойдаланмоқ учун оврупойилар милярдлар сарф этарлар.

Бизға саодатдурки, туркий ва форсийни таҳсилсиз билурмиз. Ҳар туркни форсий ва ҳар форсни туркий билмоғи лозимдур.

Форсий билган киши Фирдавсий, Бедил, Саъдий, «Маснавий»дан¹ қандай лаззат олса, туркий билганлар Фузулий, Навоий, Бокий², Сомий³, Абдулҳақ Ҳомид⁴, Акрамбек⁵, Санойи⁶, Нобий⁷, Нохий⁸ лардан, яна Толстуй, Жул Верн ва уламои замоний асарини туркий таржимасидан лаззат шундай оладур.

Фаранг ва рус донишмандларининг асарларидан фойдаланмоқ туркий ё русий ва фарангий билмак ила мумкин бўлур, на учунки бугун усмонли, Кафказ ва Қазон турклари.

¹ «Маснавий» – Ж. Румийнинг машҳур асари.

² Маҳмуд Абдул Бокий (1526–1600) – машҳур усмонли шоирларидан; «Сумбул қасидаси»нинг муаллифи.

³ Сомий (1850–1904) – «Қомусул аълом»нинг муаллифи.

⁴ Абдулҳақ Ҳомид (1852–1937) – машҳур турк шоири.

⁵ Акрамбек – Рижоизода Акрам (1847–1914) – «гарбчи» жадидчи шоир.

⁶ Санойи (Иброҳим Шиносий бўлса керак) (1826–1874) – машҳур турк масалнавис шоири.

⁷ Нобий (Юсуф Нобий) (1640–1712) – усмонли шоирларидан.

⁸ Муаллим Нохий (1850–1893) – «шарқчи» шоир.

ри замона уламоси асарини туркийға таржима қилиб, күпайтиргандурлар, яъни туркий билган киши замонни билур. Турк тилига ҳар бир янги ва нафълик китоблар барча тилда таржима бўлгандур. Араб маданияти юноний Сукрот, Букрот, Фалотунлардан фойдаланганидек, замона ҳозира маданияти Толстый, Жул Верн, Кеплер, Коперник, Ньютонлардан фойдаланур. Мақсаддан узоқ тушдик.

Бизга лозимки, ўз нафъимиз учун русча билайлук, хукумат мактабларинда ўқуйлик. Даълат мансабларига кирайлук. Ватанимизга ва ўз динимизга хидмат этайлук. Мусулмон бўлуб туриб тараққий қиласйлук. Бу замон тижорат иши, саноат ва мамлакат ишлари, ҳатто, дини ислом ва миллатта хидмат илмсиз бўлмайдур. Масалан, бугунги «подшолик дума»га ўз дин ва миллатимиз нафъига сўзламоқ бизлар учун мумкин бўлур. Аммо анла бориб сўйлагувчи киши бизга йўқ. Анда бориб нафъи бир ўн сана ўқумоқ керак, замондан, қонундан хабардор бўлмоқ керакдур.

Хулоса, бугун бизларга тўрт тилга таҳрир ва тақрир этгувчилар керак, яъни арабий, русий, туркий ва форсий.

Арабий тил дин учун на даража лозим бўлса, русий ҳамириклик ва дунё учун лозимдур.

Ҳадиси шарифдан маълум бўладурки, жаноби пайғамбар ўз саҳобаларидан Зайд бин Собит(ға) яхудий хатини ўқуб-ўрганмоқға буюрган эканлар. Ва ул жаноб Умар ҳазрат нубувват паноҳи ила яхудий хатини ўрганиб ҳазрат пайғамбарға яхудийлардан келатургон хатларни ўқуб берар эканлар (Саҳиҳи Бухорий, жуз 4, саҳифа 156).

Ҳолбуки, ул зоти бобарокот пайғамбаримиз қуввати ҳокима эгаси эдилар. Яхудийлар маҳкум ва тобеъ эди. Ал-он Русия ҳоким, бизлар анга тобеъ ва ўз тириклигимиз учун алар хатини билмоқ зарур ва ҳадиси шариф далолатинча дурустлигига жойи инкор бўлмаса керакдур.

«Ойна», ж., 1913 йил,
1-сон, 12—14-бетлар

БАЁНИ ҲОЛ

«Самарқанд» газити сармоясиз, фақат ваъда ва умид илан чиқарилиб эди. Умидлар тасаввурдан феълға келмади. Заар ва оқчасизлик сабабли чору noctor беш ой давом этиб, 1913 йил 13 сентябр 44 адади-ла вақтинча ётиб эди. Сўнгра Хў-

қандан 500 сүм иона тақлиф қилинди. Аммо бу 500 сүм ила «Самарқанд» жаридасининг адад-давоми маълумлиги учун ионани қабул қилолмай, ширкат таъсис этилиб, жаридани давом этдирмоқ учун идора тарафидан миллатга 17 сентябр ойи 45-адад «Самарқанд» ила мурожаат қилиниб, бир ой муҳлат қўюлуб эди. Аммо маатаассуф, бу бир ой муддатда (17 ўқтабречча) «Самарқанд»ни чиқаратургон ширкат пайдо бўлмади.

Дигар тарафдан, «Самарқанд» муштариylарининг бальзилари ва бошқа туркистоноли ҳамватанларимиз ташвиқномалар ила «Самарқанд»ни чиқармоқни тақлиф қўшилар. Инчунин, Русиядаги матбуоти исломия «Самарқанд» таътилини(нг) таассуфлар ила маррат баъд охири ёзиб, яна чиқшини таманинода бўлинди. Алалхусус, Русия мусулмонлари жароидининг аноси ва пири муҳтарами ўлан «Таржимон» ва «Вақт» ва бошқалари янадан чиқишига дуочи бўлуб ва «Самарқанд» жаридасининг маслакиға, мундарижотига хусни занларини изҳор этдиларки, «Самарқанд» муҳаррири масъули барча ҳамватанларига ва Кафкоз, Крим ҳам Тотористон матбуоти исломиясиға бул бобда ташаккороти қалбиясини ожизона тақдим ва миннатдорлигини изҳор ва ояндага маънан ва моддатан иона ва ҳидоят этмоқларини таманно этар. Бир важҳи боло тақлиф ва ташвиқлар, ваъда ва дуолар бизга яна қувват ва умид бериб, ишфа санқ* этди. Аввалан, «Самарқанд»ни чиқармоқға қадс этилди. Аммо охирни аввали каби сармоясиз эди. Ва зарарини таҳаммулиға қувватимиз етмаслиги зоҳир бўлди. Дигар тарафдан, асаф(ий), яъни сингир хасталиги ва ҳам кўз касалиғи гирифтторлигимиз учун ҳафтада икки ё уч дафъя газитни таҳрир ҳам идораси бизга мумкин эмас эди. Таҳрири учун вазифа ила ражо ва талаб қилинган дароятли муҳтарам муҳаррир жанобларида баёни муazzот этдилар.

Хулоса: ақча қаҳати, рижол қаҳати бизни мушкул ҳолда қўйди. Ва охирни, ҳафталик «Ойна» мажалласини чиқариб турмоқни таржих қилинди. Газитни идорасига кофий* муштариј мавжуд бўлгунча ва ё оқча топулгунча «Ойна» давом этар. «Ойна» зарар этса-да, зарари нафсимизға оид ва муштаријларға асло зарар юкламайдур.

Мажалла баҳосини-да арzon қилинди.

«Ойна»га муқтадир муҳаррир ва ҳар тарафдан мухбирлар даъват қилинди. Тили аввалтидек туркий ва форсий

назм ва наср бўлуб, мундарижоти илмий, адабий, сиёсий, фаний ва тарихий мақолалардан, вукуот ва ахбори ҳафтадан, киноя ва мудоҳакадан иборат ва тасвирлик бўлур. Тадрижи мукаммалият, нафосат ва интизомиға дикқат қилинур. Баъзан русча мақолаларида дарж қилинур. Арбоби қалам ва хабардан рижо этармизким, бизға қалам ва донишлари илиа танбеҳотда, ионатда бўлинсалар, мажалла бизники эмас, миллатницидур. Сўйланатурган сўзлар шахсий эмас, умумийдур, фурурий эмас, динийдур.

Қориларга салом ва эҳтиром.

«Ойна» журнали, 1913 йил,
2-сон, 2-4-бетлар

ТУРКИСТОН

Туркистон Осиё васати ва ёинки Туронзаминдан иборат ва турк қавмининг мухталиф уруғлари илиа маскун бўлуб, ҳол-ҳозирда Туркистони Русий ва Туркистони Чиний қисмларига бўлунур. Туркистоннинг бир қисми Афғонистон ҳукуматининг тасарруфида бўлуб, Туркистон ёинки Чаҳор вилоят аталур. Қирғиз-Қозоқистон ва ёинки Арози саҳроя ҳам Туркистондан ҳисоб қилинодур. Аммо мунда ҳозирги тақсимоти сиёсияси юзасидан фақат Туркистони Русийни баён қилинадур.

Туркистон музофотининг ҳудуди ғарбан Баҳри Ҳазар (Каспий) денгизи, шимолан Ўрол ерлари ва Арал денгизи ва аксарият Туркистоннинг Қирғиз-Қозоқистон қитъаи ватсияси, шарқан Туркистон Чини, жанубан Афғонистон ва Эрон мамлакатлариға муттасилдур.

Бухоро ва Хива хонликлари ушбу ҳудудга дохил ва Туркистоннинг жанубий тарафинда воқеъ бўлуб, Бухоронинг ерлари Афғонистонга муттасилдур.

Туркистон вилоятлиги облустларга бўлунуб, вилоятлар санжоқ уездлардан ташкил топилиб, баҳор вилоятга ҳарбий волий (военной губернотир) мансуб бўлуб ва бутун Туркистон музофотини бир бош волий генерал-губернотир идора этиб, маркази ҳукумат Тошканд шаҳридур.

Туркистон музофотининг ҳозирги тақсимоти ушбуудур:

Туркистонда халойиқдан юзда тўқсон бешдан зиёдаси мусулмон бўлуб, ҳар бир юз нафар одамдан тўрт нафар қадари насоро ва яҳудийдур.

вилоят ва уезд сри	мураббаъ чақирим	1902 йилдаги барча халқы
Закаспийский (Маворобаҳри ҳазар)	501 696	409 000
Ишқобод уезди	86 650	102 000
Красноводский	101 000	59 000
Мангышлак	160 254	67 000
Марв	110 795	131 000
Тажанд	33 997	50 000
1910 йилда		
Самарқанд вилояти	81 891	900 202
Самарқанд санжоқи	17 060	362 217
Диззах	43 410	241 343
Кагтакўрғон	4 994	135 567
Хўжанд	14 477	221 245
1904 йилда		
Сирдарё вилояти	441 837	1 629 000
Тошканд уезди	48 090	492 000
Авалиёта	62 144	307 000
Фаззолий	58 528	155 000
Оқмасжид (Серовский)	90 134	148 000
Чимкент	95 820	314 000
Амударё қитъаси	97 098	213 000
Фарғона вилояти	140 668	1 726 000
Маргилон санжоқи	14 069	359 000
Андижон	13 333	386 000
Хўқанд	13 110	402 000
Наманган	15 273	392 000
Ўш	24 880	174 000
Помир	60 000	2 700
Семиречинский (Еттисув вилояти)	228 966	1 090 000
Верний (Олмати уезди)	45 588	248 000
Жаркент	25 587	136 000
Лепсинский	43 876	200 000
Қапол	75 797	150 000
Пишпак	77 683	194 000
Пржевальский	40 435	163 000
	1 395 057	5 604 362

Туркистон халқини(нг) юқоридаги адади оздур. Орий, 1897 йилинда Русия ҳукумати амри ила умуми таҳрири нуфус бўлуб эди. Аммо бир тарафдан, рўйхатчи мирзоларни(нг) танбаллиги, дигар тарафдан мусулмонларни «Русия ҳукумати аскар оладур» ёинки «Жон бошидан солиқ оқча

оладур» деб ҳақиқий агадни кўрсатмаганлари сабабли ҳисобни натижаси оз зоҳир бўлгандур. Болодаги рақамга бир сулс ва ақлан бир рабъ яна қўшмоқ керакдур.

«Ойна» ж., 1913 йил,
1-сон, 2–5-бетлар

ШЕРДОР МАДРАСАСИ

Ушбу мадрасаси олия Туркистон подшоларидан Имомқулихон¹ ҳазратларининг давринда сипоҳсолор ва ҳам Самарқандга волий бўлғон Абдулкарим Ялангтўш Баҳодир тарафиндан бино қилингандур.

Ялангтўш Баҳодир Самарқанд аскари ила Хуросон ва Машҳадни истило этиб, ул тарафдан келтургон амвол, ганойим ила Самарқандга ушбу Шердор ва ҳам Тиллакори мадрасаларини бино этибдур. Бу мадрасалар дохилан ва хорижан чиний мулавви коши ила зийнат берилиб кошиларини аксари гўё бугун усто ва санъаткор қўлидан чиқғон кабидур.

Тарих биноси Шердор мадрасасини дохилий ва ғарбий тоқинда чиний музойиқ ила зердаги важҳ узра назман ёзилгандур...

Шердор мадрасасининг мадхали ва жабҳаси ғарбдаги Мадрасаси Мирзо Улуғбек Кўрагоний мадрасаси моҳазисинда мутаважжиҳ ва иккиси юз ба юз бир шаклда бино қилинган. Иккиси фосиласи юз аршин ва ораси тош фарш қилинган васитъ бир майдондурки, Регистон аталур.

Регистоннинг шимоли ва жануби катта йўл бўлуб, шимолидаги каноринда болода зикр қилингтон икки мадраса руҳи ва зовиялариға муқобил Тиллакори мадрасаси мабнидур. Шердорнинг самти хориждан ҳадди ғарбия ва шарқияси 82 аршиндан, шимолий ва жанубий жиҳатлари 95 аршиндан бўлуб, жамъян 779 мураббаъ аршин ери мухтавийдур.

Шердорни саҳни дохилясининг ғарбий ва шарқий ҳадлари 54 аршиндан, шимолий ва жанубий тарафлари 52 аршиндан бўлуб, вусъати 2808 мураббаъ аршин ва ери мармар тош или ғарш бўлуб, тўрт жиҳатдан ҳужралар ва тўрт катта правоқнинг жабҳаси ушбу мураббаъ саҳнга мутаважжиҳ ва

¹ Имомқулихон 1611–42 йилларда ҳукмронлик қилган.

нафси иморатни ўрни 4910 мураббас аршин ерни шоғилдур. Мадраса икки ошиёна бўлуб, 64 ҳужра, икки катта дарсхона, дохилан тўрт катта тоқни мұжтамилдур...

Пептоқнинг хорижий жабҳасинда меҳробнинг икки тарафинда бир-бирига муқобил икки шер (арслон) шаклини мусаттаҳ чиний ва кошилар или арслон рангида мұлаввани тасвир қилингани учун Мадрасаси Шердор аталибдур. Арслон нақшасининг асари бу кунда ҳам маълумдур. Мадраса ва миноранинг бошқа жиҳатларинда тасвир йўқ ва аксари ят или ояти ҳадис ва тарихи абётни мармарларға музойиқ-ланган ва коппи мұлаввани чинийлар или ёзилгандур. Малраса минова ва қуббаларининг бутун сатҳини араб, эрон, ҳинд услуб нақдошиси узра мұлаввун чиний ва ранго-ранг коши или ниҳоят нафис суратда нақшлангандурки, тўрт аср бўлган бўлса ҳам кошилар офтоб ва ой нурини акс этдуарар на кўзни қамашидурар.

Минора мадхалига етгандан сўнгра минора ичиндаги 56 зина воситаси-ла миноранинг шарафаси устинда минилур. Энди ушбу буюк минора устидан Самарқанд фирдавемонандининг зумурраддин боғу бўстонлари, хушоҳанг латиф наҳрлари, тўғри ва аважожлик йўлларини тамошо этиб, Самарқанд шаҳри оғоқнинг атрошом, соғлом, нафис ҳавосини шимитмали ва бу муборак оғоқдаги юзлар или тариз тоғ парчаларидек мадраса, дахма, кубба, масжидларни сайд қилмали.

У муборак қубба, дахма ва буқъалар боний ва сокинларининг мозийга мадфун ва мужассам тарихий ва диний қаҳрамонликларини ёд этиб, баҳри таоммиқига маҳв ва фарқ ўлмали.

«Ойна» ж., 1913 йил, 1-сон, 6-9-бетлар

АЪМОЛИМИЗ ЁИНКИ МУРОДИМИЗ

Маълумдурки, дунёда ҳар ким умид ва аъмол или яшайдур. Кеча-кундуз меҳнат ва машаққат тортмоқ оянда* учундур. Ҳар ким ўз ояндасини яхшиликка ҳаракат этар ва келар замонда ўз орзуси ва ҳавасига етмоқ учун ҳеч дам олмасдан ҳол қадаринча ҳаракатдадур. Тириклик кулфати ва меҳнати асносинда ҳар ким ўз ояндаси ва истиқболига бир нав яхши умид или қараб ва ўзиға бир муддао қарор бериб ва ўшал муддао ва ёинки муродин ҳосил қилмоқ

учун күшиш этиб, ҳар кун чекатурган кулфатини ўшал муддаосини ҳосил қылдирмоқ учун ўзига олмай яна зиёда-роқ интиладур. Ва баъзан ўшал муроду муддаосини, гүё ҳосил бўлди, деб роҳатланиб ўзига тасалли берадур. Ва ҳеч аҳади* ушбу муддаоу муродни орқасидан югурмоқдан холи эмас. Ана шул муддао ва муродларни илми ислоҳ ила аъмол дерлар.

Энди аъмолимизга диққат қилмоқ керак. Аксар ҳалқимизни аъмоли шулки, ишласа ва фойда қиласа. Шоядки, ўғил ва қизини тўй қиласа ва ҳам қандай! Ўз қаториндаги одамларни қилган тўйидан зиёдароқ!

Бечора косибни аъмоли тўйидур. Ўзи роҳат юзи кўрмайдур. Кеча-кундузни 18, балки 20 соатни меҳнатга ўткаратургон косибларимиз бордур. Ҳаққинча емайдур, киймайдур. Ўн ва йигирма саналар меҳнат ва машаққат этар ва худодан ўғил тилар, тўй қилмоқ учун. Ана, бечорани аъмоли. Йигирма саналик меҳнати уч кун тўйда тамом. Яна Аҳмад порина* ҳавли ва хона тирад. Тўй мусрифи* учун қарз эгаларидан қочадур. Катта тўй қилиб хотун олгон бир қисм бечораларни ҳолига йигламоқ керак. Уч кунлик тўйни азоси баъзи оилаларда ўн йил, ҳатто, бир умр сурар, балки беватан ва хонавайронликга сабаб бўлур. Бир косибни ақду никоҳига, тўю обрўсиға минг сўм. Бир ўртаҳол учун 2000 ё 3000 сўм. Нимбой учун тўрт-беш минг сўм керак. Бу сўмларни юздан етмиш беши ейилиб-ичилиб... кетар. Бу сўмлар аслинда кимники эди? Бонка, фирма, фойдахўрники. Табиий, буларга пулларини бермоқ лозим, на бери-лур? Беғу хона ва уйи ичиндаги асбобни сотиб бермоқ керак. Бечора келин ва куёвни кўрпа ва либосиғача сотилур, қарзҳоҳга берилур. Нимбойлар синар. Тириклигинда бўлмаса, ўлганда синар. Аҳлу аёли дарбадар бўлур. Ой, бу нима? Тўғриси, бир нав девоналил эмасми? Субҳоноллоҳ, қарз олиб ҳалқға ош бермоқ ақлсизлик эмасми? Ҳамда иллати бедавосидур. Ҳар киши бир уйланса ва сўнгра оиласидан бир ўлук кўмса, Оллоҳи акбар. У хона аҳли косиб бўлса, бу дунёға ўзига келмасдан кетар. Ҳоло, баъзи бечора ўлса, ани бой қариндошлари, обрў қилурмиз, деб савир молини ҳалқға эллар ила йиртиш, палов қилиб берар. Бечора сагирлар нонини бой кишилар қўлтуғига олиб ке-

тар. «Ло таъкулу амволал ятима. Кулу ва ишрабу ва ло тусрифу»¹, қанда қолди?..

Эй мусулмонлар, бу ояту масъалаи шаръига ким амал қилур? Ва муни халойиқға ким билдурап? Ҳар кун бир мусулмонни нимарсалари бозорға дини учун... сотилур. Ва ҳар кун судда нақадар ҳовли, хона, бөг сотилур. Ҳар кун нақадар векселлар «протест», нақадар дўкон, корхона ҳажз (печать) бўлур. Бу ниманинг жазоси? Тўй, маърака, тазия, кўпкари, базм. Бир маҳаллада аҳли савоб йигирмадан бир йўқ. Имони исломни далиллари ила билатурғонларни нари қўйдук. Эрта қозилар барҳам бўлса, замонча қози бўлатурғон биргина киши бутун ўн милийүн Туркистонда йўқ... Йўқ, яна йўқ. Ҳой, ҳой, халойиқ! Бизлар девонами соғ? Албатта... Биз тўй ва маърака хаёлидан лаззат олардук. Тўю маъракамиз ила фаҳр қиласар эдук. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани жамламоқ ва ё қўлға киргузмоқ учун ҳаракат этардук. Агарда тўй ва маъракага қадимгидек оқча тўқмасак, ул оқчани на қилмоқ керак? Мунга жавоб беришурки, тўй ва маърака қилинсун. Аммо ҳозиргидек исроф этмасдан қилинсун. Ва мумкин қадаринча кичик қилинсун. Ва ортуқча пул ила болаларни мусулмон ва руси яҳши ўқитулсун. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани эски мадраса ва мозору масжид ҳамда мактабларни шикаст-рехтлариға сарф қилинсун. Тўй ва маърака оқчасидан болаларни ҳукумат мактаблариға берилсун ва бу оқчадан талабаларни Макка, Мадина, Миср, Истанбулға ва Русяия дорилғунун ва дорулсаноатлариға юборилиб диний ва дунёвий ва замонавий одамлар етишдурмоқфа саъи қилинсун. Бизни Туркистонда муаллим оздурки, тўю маъракага сарф қилинатурғон оқча ила Кафказ, Қирим, Ўрунбург ва Қозонға усули таълим ўрганмоқ учун бола юбормоқ керакдур. Ҳукумат мактаблариға кирмоқ учун русча билмоқ ва имтиҳон бермоқ лозим. Ва бу имтиҳонни бермоқ учун ҳар болани икки сана русча ўқутуб, тарбият этмоқ керак. Ва бул икки сана учун ҳар бир болага 600 сўм ақча керакдур. Ақчалик оталар, албатта, тўй ва маъракага қизғонмаганларидек, болани ўқутишиға ҳам қизғон-масалар керакдур. Болалар учун тарбиятхона (пансиён)

¹ Таржимаси: «Етимнинг молини еманглар. Енглар, ичинглар, исроф қилманглар» (Ҳадис).

очмоқ керак. Ва бу тарбиятхоналар замонча ва ҳам миллий ва диний рухда бўлиши керакдур. Бу тарбиятхоналарни очмоқ учун ва ҳукумат мактаблариға бола тайёр қилмоқ учун нашри маориф ёинки жамияти хайрия ва ёинки тарбияти атфол жамияти ва ё ўзга исм ила, ҳулоса, жамиятлар керакдур. Токи бул жамият(лар) ҳалқдан оқча жамлаб миллат болаларини ўқутиш ва миллатни ояндаси учун керак бўлатургон қози, яъни судья, закунчи, яъни ҳуқуқшунос, инженер, яъни муҳандис, муаллим, яъни замона мактабдори, миллатни ҳомийси ва ходими, яъни Давлат Думасига депутат, миллий саноатхоналаримизни ислоҳ ва иҳе этгувчи*, яъни техник, тижоратхона ва бонкаларда бизга ёрдам бергувчи, яъни тижорат илмини ўқугон коммirsант, шаҳар думаҳоналариға ва минбаъд Туркистонда очилатурғон земства идораларинда бизни тарафдан кириб ва сайланиб, биз учун, ватани Рус учун, дин, мубайинини ислом учун, зауфо* учун, фуқаро учун ишлайдурғон одамларни етушдурмоқ керакдур.

Ҳозирги мўйсағидларимиз турсун, ўрга ёшлар яқинда ўлиб кетар, замона ҳар куни янгилашур. Янги илм ва янги фикрлик ва фунуни замонияни дарбар* қилган одамларни талаб қилур. Букундан бошлаб, ҳар шаҳардан ҳар сана ўн-ийигирмалаб ҳукумат мактабларинда бола берилса, ўн беш сана сўнгра ҳар шаҳарда 4–5 замона одами тайёр бўлур ва ҳукумат мансаблариға, замона доиралариға, тижорат ва саноатхоналаринда кириб, бизларга манфаат еткуар. Келар замон бошқадур. Ҳатто, ҳозирда иккимиз урушсак, яхудий ва ажнабий закунчилариға борурмиз. Бойнимиз оғриса, ажнабий дўқтуриға борурмиз. Сабаб надурки, ўзимиз ўқуб замоний одам бўлмаймиз? Ана энди биз учун тўй ва маърака ва кўпкари ўрининда шул юқоридаги айтулгон ишлар аъмол – идеал – мурод – тилак – муддао бўлсун. Вало, мун(и)сиз биз кундан кун йўқ ва забун бўлармиз.

«Ойна» ж., 1913 йил, 6–7-сонлар, 130–132, 154–156-бетлар

ФАВҚУЛОДДА ТАКФИР

З январ баъдаз жумъа Самарқанднинг мунахжим Мирзо Улуғбек мадрасаси ичиндаги жомеъда беш-олти минг мусулмон ҳузуринда муazzин тарафидан усули жадидачиларни ва русча ўқутмоқға ташвиқ қиласатурғонларни кофирилиги ва

ҳар ким боласини усули жадида мактабига берса, «ўзи кофир, хотуни талоқ» бўлушкини форсий тил ила узун ва ҳаяжонлик бир нутқ ила ҳалойиқға билдуруб, ҳамда¹ ларни «кофир ва ўрус» ҳамда «кофир ва ўрус қилиғучи» деб эълон қилинди. Ҳалқ ҳеч бир нима демасдан тарқалди. Бир неча ҳафтадан бери жаноб қози ва мударрислардан баъзилари маълум ерларга мажлислар қилиб эканларки, бу фавқулодда ва умумий тақфир шунинг натижасидур. Чунончи, муаззин дерки, «Бу сўёларни ўзумдан айтмайман, уламо қавли ва буйруғи ила берман». Мақзуф ва макдудхлар ушбу тўғридан шариат ва қонун маҳкамалариға ва ер юзиндаги мусулмонларни виждонига ружув этарлар. Шунида фавран ёзайнинки, кофир деган одамлари азалий ва абадий мусулмондур. Үнлар қуфрни абадан қабул этмайдурлар. Туркистонда юз минг оталар борки, балалари усули жадид мактабига ўкуйдур.

(Келар адад оянлада батафсил ёзармиз.)

«Ойна» ж., 1914 йил, 12-сон, 295-бет

БИЗНИ ҲОЛЛАР ВА ИШЛАР

12-адад «Ойна»да Самарқанднинг Мирзо Улуғбек ҳазратлари жомеъинда муazzин тарафидан усули жадид мактабинда ва ҳам русча ўқумоқни ямонлиги ҳақинда жумаъдаги мусулмонларға нутқ қилингони ва ҳар ким усули жадида мактабига бала берса, ўзи кофир, хотуни талоқ дегани ва бир неча самарқандийни от тутуб, «алар кофир ва ўрус» дегани ёзилиб эди. Ушбу нутқ ҳукуматга маълум бўлуб. ҳукумат тарафидан Мадрасаси Тиллакори ва Мадрасаси Мирзо Улуғбек мударрислари жаноб Мулло Имомназар ва жаноб Мулло Салим ва ҳам нутқ қилғон муazzиндан сўралибдур. Жаноб мударрислар ушбу нутқдан хабаримиз йўқ дебдурлар. Муazzин айтибдурки, «Ман усули жадид ва ё русча ўқумоқ ва ё усули жадидчилар ҳақинда ҳеч бир нимарса айттаним йўқ. Фақат «Анжумани арвоҳ» исминдаги янги чиқғон рисолага эътиқод қилманглар, дедим» деб бошقا айтгандарига мункир бўлубдур. Ҳукумат тарафидан билдурулубдурки, баъзинда мундай ямон ҳаракатлар воқеъ бўлса,

¹ Жой қолдирилган Чамаси, мұхаррир масала ойдинлашмагунча эл эътиборидаги кишиларнинг номлари бадном бўлишини истамаган.

сабабчини бели йиллик бадарға қилинур. Китоб түгрисинда закун бүйинча ҳаракат лозим. Бечора муazzин масжиди жомеъда ва бир неча минг киши хузуринда айттон сўзиға мункир бўлгани ани қайси даражадаги одамлигини кўрсатур. «Ойна» муҳаррири имонига ҳам ўшал муazzин чанг солибдур деган сўзлар ҳам эшитиладур. Бул сўз собит бўлганда, «Ойна» муҳаррири, албатта, анга даъво (қазаф) қилур. Альон муazzин сўзиға умумий тарафдан қараб бир оз муҳокама қиласиз. Усули жадид ва русча ўқумоқ раддиға сўйлагани событдур. Биз, аввалан, шуни ёзармизки, на усули жадида мактабига ўқугон сабабли ва на русча ўқугон важҳидан киши кофир бўлмайдур. Муazzин мунга ҳеч далили шаръий ва ақлий кўрсатолмайдур. Мундан қатъи назар муazzини устози муҳтарам Ҳожи Мулло Тўрахўжа мударрис жаноблари усули жадид мактабининг бонийси ҳисобланурлар. Усули жадидчиларни ва русча ўқугонларни «маълум мажлис»да куфр қудуғи бўйиғача судраган самарқандийни муҳтарам Мулло Саидаҳмад Васлий шоир жаноблари ва Ҳожиаҳмад мударрис жанобларининг устодлари муҳтарам Ҳожи Мулло Тўрахўжа жанобларига: «Истанбул шайхулисломи Туркистон ва Бухорода усули жадид мактабларини ривож бермоқга ва русия мактабларига бола бермоқға уламонинг саъий ва ҳаракати лозимдур», — деб айтганларини мазкур муҳтарам Ҳожи Мулло Аҳмад мударрис жаноблари нақл қилиб эдилар ҳамда Ҳожи Мулло Аҳмад афанди айтиб эдиларки: «Истанбул шайхулисломини устодим Эшон Тўра илан зиёрат қилдим. Шайхулислом жаноблари дедиларки, биз эшитармизки, Бухоро ва Туркистон уламоси усули жадидни ямон дер эмишлар, ажабо! Далиллари надур? деб мавоҳаза қилмоқчи бўлганда, ман, мулло Ҳожиаҳмад, дедимки, — афандим, бизни шайхимиз (Эшон Тўрахўжа домлани мурод этар) усули жадидни мудофеи ва ҳомийсидурлар», — деб кутулдик. Ажабо, Ҳожи Мулло Аҳмад мударрис жаноблари Истанбулдан шул қадар сўзлаб, яна қандай номи киромийлари илан бир-икки жадидчини «маълум мажлис»да алар гойибонасиға жаноб устоди муҳтарам Ҳожи Мулло Абдужалил маҳдум мударрис ва Ҳожи Мулло Тўрахўжа мударрис хузурларинда куфрға нисбат берни, бадном этарлар. Ҳолбук куфрға нисбат берган одамлариданки, бири руси ўқугон, расмий омури хукумат, дигари русча билмайдургон оддий

бир кишидур. Алар ҳақында ҳұрмат ва риоят, балки ионатдан бопіқа бир нимарса содир бўлғон йўқдур.

Ўтайлук. Ҳануз олти ой бўлғани йўқ усули жадид мактабинда волийи вилоят ҳузуринда Самарқанд қозиси ва Самарқандни акбари уламо ва содотидан жаноб Қози Мулло Муҳаммад Исохўжа мударрис ва қози Абдулҳайхўжа ва қози мулло Абулқосим ва қози Мулло Бақоҳўжа жаноблари усули жадид мактабини айни шариат ва усули қадимдан кўра ноғеълигини баён қилиб эдиларки, «Самарқанд» жаридаси ёзигб эди. Ажабо, олти ой ўтмасдан, қандай бўлдики, усули жадид мактаби ва усули жадидчилар мажлисларда, ҳатто, жомеъи шарифда такфир қилинадур? «Анжумани арвоҳ» рисоласи ҳақында ҳам жаноб Қози Мулло Муҳаммад Исохўжани «сўзлари ҳамма(си) тўғри ва дуруст» дегонлари ривоят қилинур. Ҳаммадан ажойиби булки, муаззин минглар илиа киши ҳузуринда айтгон сўзиға ҳукумат ҳузуринда ҳамда ўзини устоди ҳузуринда мункир бўлур. Биз бу сўзни ёзмас эдук ва аммо бутун ҳалқ орасинда шуҳрат топгани ва жомеъи шарифда сўйлангани учун ва Туркистондаги юз минг оталарга болалари усули жадид мактабиға ўқуйдур. Аларга дафъи иштибоҳ қилмоқ учун ва ҳалойиқни ҳар нимарсадан азиз имонига чанг урулғон учун ёзигб фурсатимизни фавт қиласиз. Валлоҳ айтиб туруб, мункир бўлгучи киши сўзи ни бир пуллик эътибори йўқдур. Оҳ! Биз қандай кейин қолганмиз. Ҳалқи олам усули жадид ва илми замоний илиа осмонларга учар, биз ҳануз бир-бirimизни такфир ва талъин илиа вақт ўткарамиз.

«Ойна» ж., 1914 йил, 13-сон, 200—202-бетлар

ЗЎРАКИ БОЙ

Охирги вақтларда биз – туркистонлилар тижорат, ҳатто. зироат ва дўкондорлик ишларинда на утун синармиз, яъни ифлос этармиз. Мунинг энг биринчи сабаби илмсизлик, тўғриси ақлсизлигимиздур. Оре, билиб туруб ўз зарарини қилмоқ ақлсизликдур. Чунончи, «Зўраки бой» жанобларини ўн минг сўмлик мероси, бое ва хонаси бор эди. Бу одам агарда боғини яхши ишлатса, мувофиқи шариат ва инсофтириклик қилса, исрофгарлик этмаса, тўй на азо деб ўзини барбод этмаса, албатта ортдурарди. Бу одам ўзидек ва ҳатто, ўзидан оз нимаралик кишиларни кўяррага ўғул тўйига икки-

уч минг сүм сарф этар. Ўелиға хотун олиб берса яна бир, икки, уч минг сүм сарф этар. Бир ўлук күмса, беш-олти юз сүм харж этар. Ҳатто, олти ойлик баласини сочини олганда ва ё олти күнлик баласини бешикә боялаганда бир-икки юз сүм сарф этар. Фотиҳа, чанлади¹, дубора-татабон, калутапүшон², мүйлабгирион... ва бошқаларини нари қўйдук, хулоса, бечора ўн минг сўмлик мулқдор қарайдурки, иш бўлмайдур. Ўгул ва қизлар катта бўлуб турубдур. Тўй лозим, хатна, никоҳ, унинг орқасидан кети узулмас бир сурук маърака ва қоидалар лозим. Кўбдан чиқиб бўлмайдур. Бечора одам ўйлавға тушар. Тўй қилмоқ учун бир-икки таноб боядан ва ердан сотса, кўзи қиймайдур. Тўй қилмаса, бўлмайдур. Бас, ноилож ўйлаб-ўйлаб, дўкондорлик, яъни бazzозлик ва чойфуршилик ва ё бошқасини қилмоқчи бўлуб дўкон очар. Бонкалардан кредит (эътабар) очар. Ўн минг сўмлик меросий мулки бор экан, беш бонкадан уч минг сўмдан 15 минг сўм қарз олур. Чой, қизил мол, газвор, чиннивор, канап-чарчинвор, хуллас, ҳар навъ қантур ва фермалардан ҳам бир-икки йилга етмасдан бир ўн беш минг сўм урар. Бир вақт кўрарсан 30 минг сўм ишлатгучи қиб-қизил бир катта бой. Ўзини муфт деҳқонлиги или рўзгор қилур экан, бир минг сўмни бутун умриға синамаган 30 минг сўмлик мол ичинда кўмганини кўруб, бизни деҳқонбойни аввалги торгина ақли ҳам учди-кетди. Қавму қариндошдан вексел олиб бонкаға қўяр. Сасиб ётган ва аларни сўзинча, эгасиз фабрикант молини тўғри келган кишиға наси берар. Бир тарафдан яхши от ва арабаларга ҳаваси кетар. Экипаж файтуналар ва маскав отлари олинур. Дигар тарафдан, ҳовлиға замона одами ўлтуратургон иморатлар қилинур. Усти темур, ости тахта, девори рангоранг шишақори шаҳнишинлар, бир неча меҳмонхоналар ва онда замона асбоблари олинур. Бу иморатларни ва даастгоҳни одамларға кўрсатмоқ учун зиёфатлар, базмлар керак. Фирма ва бонкаларни мудир ва аъзоларини-да алафранг шампанскимилик зиёфатлар қилмоқ керак. «Зўраки бой» жанобларини(нг) хотун ва ўғли ҳам мундан ранг олиб, исрофға юз қўяр. Чунки Худо берган давлат қаердан келиб, қаерға кетар? Зўраки бойни ўзи ҳам билмас. Бир вақт тўй навбати етти. Энди терламоқни замони келди. Машваратлар, прўграм-

¹ Чарлари.

² Аёллар киядиган бош кийим.

лар тузалур. Хўқанд, Андижон, Туркистон ва Тошканддан бошлаб, Марв, Бухоро, Карки ва Афғонистон ҳудудинча шуҳратлик бойлар ва кўрмаган оғнолар рўйхат бўлур. Ол-а... Мунча одамга хат ёзмоқ мушкул. Босмахонада зарҳаллик хатлар сипориш берилур. Ёддан чиқгони тилгиром ила таклиф қилинур. Хивадан, Фарғона ва Бухородан машҳур жувон ва мутриб ва хонандалар чақирилур. Базмда фирмаларнинг мудир ва бонкаларнинг мубошири, ҳатто, ражоли ҳукумат таклиф қилинур. У қадар исроф, у қадар беҳуда масориф бўлурки, ҳисоби сингандан сўнгра маълум бўлур. Бу тўйни базми, жувони, кўбкариси, фашангি, инъоми у қадар кўб, у қадар қизиқ бўлдики, мунга ўхшатган бошқа бир зўраки бой ҳам ўзини анга ўхшатмоқ, балки ўткармоқ учун ўзини жардан ташламоқга ҳозирланур. Яъни мундан зиёда этмоқчидур. Биз аввалги зўраки бойнинг тўйи ўзини тамом қиласан йўқ эдук, бойға яна бир никоҳ тўйи воқеъ бўлди, яъни жаноблари ёш хотун олдилар. Табиий, эллик-олтмиш яшарға 15 яшарни икки-уч минг сўм масорифсиз берилмайдур.

Сўзни қисқа қиласалур. Бир вақт эшитилур, зўраки бой бонкаға пул еткуролмайдурлар. Имонсиз сарроф ҳам тақатак шилдирни билиб, пул бермайдур. Иш «правауччў»га қолди. Бир неча вақт сўнгра яна эшитилурки, векселлар «пратест» бўлди. Ўн минг сўмлик мулк ила дўкондаги бешолти минг сўмлик мол ҳажз (арест)га олинди. Ҳисоб қилиб кўрулса, билинурки, 30 минг сўм қарз майдонда. Отадан қолган мулк ила тўрт-беш минг сўмлик ароба ғалтак оту тек дўкон мол энди нима бўлур дерсиз? Олти ой бир йилгача аввалги мулклар судга сотилиб, бечора зўраки бой аҳлу аёли ила дарбадар қолур. Чунки ақалли мартаба синган яхудийдан ибрат олиб, биргина ҳавлисини ҳам хотуни отига ўткармаган эди. Инолло-ло-юҳиб-ул-мусрифин. Яъни Аллоҳ таоло исроф қиласаларни дўст тутмайдур. Зероки, бой жанобларини таржимаи ҳолидан «Ойна»да кўб кўрунгон эди, аммо қисқартиб ёзилди. Балки бақияси бўлур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 16-сон, 270–273-бетлар

ЖАҲОЛАТ ДАРДЛАРИДАН

Исмимизни билмаймиз! Нима учун? Бизга ўргатмабдурлар. Масалан, исмимиз Абдулсамад экан, «Абсамат», ҳатто, қишлоқларда «Апсат» дерлар. (Афу буюрулсун, адабдан хориж

бұлса-да, адабға даъват этар.) Оти Ёдгор экан – «Жодигор», Лутфулло экан – «Нутфулло» аталаудур. (Астағфурулло!) Галат атамоқ сабаби ила авом котиблар тарафидан қозихона, валис-нойхона ұжжатларинда ва ҳукумат мақкамаларинда ҳам шул тариқа галат ва масхаралик ҳолатинда ёзилур. Ҳатто, шаҳарларда, дўкон ва корхоналарни тепасинда русча ва мусулманий хат илан «Обдуқодир», «Патхулла», «Санатулло» («Саньатулло»), «Обдурахмон» ва мундан ҳам галатроқ ёзилиб осилған лавҳалар бордур. Бу галатлар бонка ва хазина ва нотариус-мақоволот мұҳаррирлігі доираларигача борар. Бир замон бу галат исмларни тұғри ёзіб мақкамага берилса, мақкамадан тұғрини галат деб қайтарларки, аларни қайтариши тұғридур. Бу галатларни тузатмоғи ва ё дурустларни галат құлмоғи учун иш этасиға, яғни исмни соқибиға ҳафтадар ва ойлар ила югурмоқ лозим келүр. Муни-да күйдүк.

Шундай галат кета берса, йигирма – ўттuz сана сүнгра халқ янадан авомроқ бўлуб, мусулмон исмлари яна зиёдароқ бузилур. Дўкон ва корхоналар тепасиндағи унвонлар мундан зиёдароқ галат исмларни шомил бўлур. Энди мунга илож, исм қўйганда, исмни маъносини баён қилинмоқ ва кайфияти талаффузни ота-онаға билдурмоқ керак. Ва алар болани ўзига ҳам билдурсунлар ва исмларни ёзғанда ва чақирганда дуруст атамоқ керак. Ва ҳам «Жўракул», «Норқул», «Тошмурод», «Болтакул»дек маънолик исмлар ила аталсун... Ажаби шулки, идорада галат ёзилиб келған исмларни тұғри ёзіб юборилса, эгалари рози бўлмайдур. Исмлари арабий экан, араб қоидаси бўйинча «алиф» – «лом» ила ёссанг, шикоят этарлар. Оре, ул бечораларға айб йўқ. Айб жаҳолатта ва мактабсизликга ва руҳонийларни(нг) мусоҳалаларинда, диний ва миллий ишларға диққат этмаганларинدادур. Исм тұғрисинда тотор биродарларимизни ҳам баъзи ҳоллари ажойибдур. Масалан, «Айнулло», «Набиуолло», «Рұхулло» деган исмларға учраладурки, бу ҳам бир навъ диққатсизликдур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 18-сон, 318–319-бетлар

ОХ, БОНКАЛАР БИЗНИ БАРБОД ЭТДИ

- Шундайми?
- Албатта йўқ.
- Бас, нима бизни барбод этди?
- Нозоалла, ҳисобсизлик. Тұғри, ақл ва тарбиясизлик

бизни барбод этди. Айб бонкада йўқ, бизда. Чунки бошқа миллиатлар бонкалар сабаби ила обод бўлур. Давлати ва мулки ортур. Аммо биз, зоҳиран бонкалар сабаби ила барбод ва факир бўлармиз. Аввалги бор мулкимиз қўлдан кетарки, мунинг асл сабаби бонка эмас, ўзимизни тарбиясизлигимиз ва донишсизлигимиз ва беҳисоблигимиз ҳамда нафъ ва зааримизни билмаганимиз, тижорат иши ва аҳли замонадан бехабарлигимиздан, хуласа, жаҳолат ва нодонлигимиздан дур.

Бонка сабаби ила яхудий, армани ва бошқалар давлатлик бўлур. Биз бўлса, болакс давлатимиздан, мулк ва обўйимиздан айрилармиз. Чунончи, қўлдаги бор нимарсамизни тўй ва азоға, беҳуда одатларға сарф этармиз. Кўрпамизга қараб оёқ узатмаймиз. Қарз ила иморат, тўй, фисқ ва бойлик қиласармиз. Истроф қиласармиз. Охири «Хаср ад-дунё ва-л охира»¹ бўлурмиз. Бу сабаб ила фақирлик даражасинда тушуб, сўнгра бонкадан додхоҳлик қиласармиз. Бир карра диққат қилинсун, бир яхудий, бир ўрис, бир армани ҳеч вақт тўй деган балоға беш минг сўм, ҳатто, бир-икки минг сўм сарф қилгани эшитилмайдур. Биз бўлса, йигирма минг сўмлаб сарф этармиз. Кошки бу пул ўзимизники бўлса эдик, ялғуз истроф гуноҳи ила қутулардук. Йўқ, балки биз ҳақ-ул-абд² дан қўрқатургон мусулмонлар бошқалар оқчасини барбод этиб, охиратға қарзи дунёға кулфат ортдуармиз. Мундан номаъкул ҳаракот, албатта, шаръян ва ақлан гуноҳи азимдур, девоналиклур. Ҳўқанддан жаноб М. Д. Р. М. афанди ёзадурларки, бонкадан фойдалил оқча олмоқ дурустми? Ва биз, мусулмонлар нима учун бонкадан пул олиб синармиз? Аввалги савол учун жавоб берармизки, шаръян бонкадан пул қарз олмоқ тўғрисинда мўътабар «Шўро» маҷалласинда тафсили илан кўб ёзилди. Ҳоҳласангиз «Шўро»-дан ўқуб огоҳ бўларсиз ва ул сиз учун ҳозиржавобдур. 2-саволға қисқалик ила шуни ёзармиз: масалан, Абдуллабой бассозни ўзидан беш минг сўм сармояси бор. Дўконидан 500 сўмлик молни олти ой наъда ила нася сотди. Албатта, бу сотилган молға ақдан 50 сўм фойда кўюб эдики, юзда ўн юзасидан бўлур. Энди дўкондаги мол оз эди, яна мол олмоқ учун оқча йўқ. Кантурдан нася олса, аввалда нақдаға нисбатан 7–8 ҳисса қиммат қилиб берур. Масалан, 400

¹ Дунё ва охиратни барбод этиши.

² Қиши ҳақи.

сүмлик молни олти ойға 470 сүм, балки зиёда қилиб берар ҳамда яхши молға ямонни қўшар, агарда Абдуллабой базоз зонкаға сотган моли учун олган векселини қўйса, олти ойға бонка 500 сүм нақд бериб, фақат 15 ё 20 сўмгина фойда саҳлайдурки, бизни бazzозимиз ушбу пулға 4–5 кантурдан чеккасига чертиб, сийлаб молни арzon нархга олур. Ана бонка ҳикмати ва кераклиги шундан иборатдур ва ҳам шундай ўлчав ила муомала қилинса, ҳар ким бонкадан фойда кўрар. Йўқ, бонка уни учун эмаски, бир пулсиз дўкон ўлтуриб ва бонка пулини нася қилиб, тўй ва зиёфат ва иморат ва шароратга, кўбкари ва азога сарф қилиб ё бонкадан қарз олиб, ҳаж бориб, дунёға баобру ва охиратга қарз юклаб кетмоқ учун эмасдур. Муҳтарам М. Д. Р. М. афанди! Мундан бошқа яна синмоқимизға сабаб тарийқи тижоратни, молни олиш ва сотиш жойини билмаганимиз, пахта ва бошқа галла тўғрисинда Амриқо, Африқо ва Оврупо бозор ва зироатларини ҳолидан, бўлган ва бўлмаганидан бехабарлигимиздур. Бизни тожирлар аксарият ила ҳеч жойдан бехабар «таваккал» деб иш қиласурларки, ташаббусиз таваккал ила иш қилмоқни шаръян мањҳийлигидан бехабарлигимиз боисдур. Энг охирги сабаб синмоқимизга шулки, тижорат майдонинда нодонлигимиздан бошқалар тарафидан алданармиз. Хулоса, бизлар коммерсант, яъни тожири замоний эмас, балки бизларга дэжқонлик лозим. Аммо маатаассуф унга ҳам илми басират ва ҳисоб лозимки, бизга шу илми замоний йўқ, бинобарин келаримиз ниҳоят қоронфудур. Мулқларимиз аксари қўлдан кетар ва қора меҳнаткаш бўлуб қолурмиз. Аллоҳ басират берсун. Шайх Саъдий деюр: «...мадоҳили ўнсаккиз я махорижи йигирмалик киши ҳолига йигламоқ керак. Кундуз чироғ ёққан аглаҳнинг оқшом қоронфуда ўлтурганини яқинда кўрарсан»¹.

«Ойна» ж., 1914 йил, 19-сон, 342–344-бетлар

ЁШЛАРҒА МУРОЖААТ

Бизни Туркистон ва Бухорода бир синф муҳтарам ёшлар мавжуддурки, ҳукумат маҳкамаларинда тижоратхона, бонка ва корхоналарга котиб, таржимон, молфуруш ва далоллик ёинки насячинлик ила машғулдурлар ва бу синф аҳлининг

¹ Таржимаси берилиди.

адади бугун Бухоро ва Туркистанда мингларчадур. Ана ёшларға мурожаатдан мурод шу синф аҳлидан бўлган ҳамватанларимизга бир неча калима арз қилмоқдур. Лутфан сўзимизни тингласалар, деб илтимос қиласиз. Ва камоли эҳтиром ила ул жанобларға баён қиласиз, сизлардан аксарингиз савқи қадар ва ёинки савқи табиат ила бир навъи бўлуб, русча бир оз ўқуб-ёзмоқға ва ёинки фақат сўйламоқға қодир бўлубсиз ва бу озгина замоний билгу сабабидан вазифа олиб, енгиллик ва бир оз рафоҳият ила умр ўткарурсизки, Тангрим зиёда этсун! Ва сизларни озгина илми замоний билганингиз, албатта, нафъ келтурди ва алҳамдуиллоҳ дини мубинга ҳам яхши мұттақидсиз ва бу илми замоний зътиқодингизни бузмади. Зотан исломият шундай бир дини матин ва қобили тараққийдурки, на қадар илми замоний кўб ўқуса, инсонни яна дини исломға шунча ақидаси мустаҳкам бўлтур. Чунончи, илми замоний кўб ўқугон Оврупо уламоларини(нг) энг номдор ва давлатликларидан мусулмон бўлуб тургонлари жаридахонларга маълумдур. Бас, сабаб бўлдики, илми замоний исломиятга зарар қилмоқ нари турсун, фойда этар, энди матлабга келайлук.

Муҳтарам биродарлар! Сиз хидмат қилатургон доираларда сиздан катта ва сиздан оз ишлайдургон ва сизларға иш буюратургон кишилар борки, сиздан беш, ҳатто, йиғирма дафъя зиёда вазифа олур. (Баъзи бонка ва тижоратхоналарда ойинда беш юз сўм, ҳатто минг сўм олатургон кишилар бор ва аларни тижорат мактабига ўқутони беш-олти йилгинадур.) Мунинг сабаби надур? Сизнинг кўл остингизда сиздан кўп ишлайдургон ва қаттиг хидмат қилатургон ва юк қўтара тургон мусулмон ва ё ўруслар борки, сиздан ҳам оз вазифа олур. Мунинг сабаби надур? Албатта, мунга жавоб берурсизки, бизни устимииздан қарайдургонларни(нг) «илми замоний»си биздан зиёда ва меҳнаткашларни илми бизга ҳам эмас. Мана сабаб шудур. Биз ҳам дермизки, жавобингиз дуруст. Бас, маълум бўлдики, ҳозирги замон ишларига хоҳ тижорат ва хукумат ва санъатхоналарга бўлсун, кириб вазифа олмоқға ва иш қилмоқға илми замоний деган нимарса лозим экан ва ҳар ким бақадар билгуси вазифа олур экан. Бас, сиз муҳтарамлар ҳам ўз авлодингизни ва азиз болаларингизни, агарда хоҳласангизки, сиздан кўра тараққий этса, дин ва миллатга хизмат этса. (Дин ва

миллатға хизмат илм ва оқча ила бўлур.) Шу илми замонийни таҳсил қўймоқ учун ҳаракат қўймогингиз лозимдур. Ҳамватаналаримиз мулкини сотиб тўй қўлганидек сиз-да, ҳатто, лозим бўлганда мулкингизни сотсангиз-да ўғлиниги замонча ўқумоқига саъй қўлсангиз. Тўйга исроф қилиннатургон оқчаларни ўқумоқ йўлиға сарф қўлсангиз! Замонча ўқутмоқ тариқасидан бошқа мақолада арз қилинур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 21-сон, 390—391-бетлар

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР

Бугун кўзимиизға кўринмайтургон нимарсалар аввалги замонда йўқ эди. Худонинг одамларға берган ақл ва тадбири соясинда бирин-бираин чиқорилди. Ва ҳам муни бир тоифа ихтиро қўлмади, балки ҳар замонда ҳар ким тарафидан чиқорилди. Тарихдан бехабар баъзи кишилар ва ёинки душманлар мусулмонларни аввалдан охирғача нодон, ваҳиний кўрсатурлар. Мусулмонлар дунёға ҳеч нима ихтиро қўлмади... дерларки, ул ғалатдур. Ва ҳар бир шараф ва ҳунармандликни буқунги фарангларга иснод бермоқ ҳам тўғри эмас. Чунки дунёдан ўтганлар ўз навбатларинда ишлаб, ҳунар кўрсатиб ўтди. Ва ушбу кунги ихтиrolар учун асбоб ҳозирлаб қўйди. Ва ҳозир фаранглар навбатидур. Бир замон келурки, навбат бошқаларға тегар, бул дунёнинг одатидур.

«Ойна»нинг муҳтарам хонандалариға дунёни аввалидан буқунғача бани одам тарафидан ихтиро қилингон машҳур нимарсаларни арз қўймоқ учун тарих китобларидан олиб ёзмоқчи бўлдук ва мундан сўнгра «Ойна»нинг ҳар рақаминда пайдар-пай «Тарихи ихторои башар» унвони ила ёзилур. Мунда ёзилатургон нимарсалар «Тарихи умумий», «Тарихи маданият», «Маданияти исломия», «Коинот», «Тарих ва жуғрофия лутати», «Тарихи тамаддун» китоблари ва бошқа китоб ва рисолалардан нақл қилинур. Ва мунда кўрсатилган тарих уч навъ бўлуб, биринчи(си) «тарихи хилқат» аталурки «Таврот»ни баёни бўйинча дунё бино бўлганидан ҳазрати Исо алайҳиссаломни тугулгонигача 5594 санадур.

2-«тарихи милодия» ҳазрати Исони таваллудларидан ҳижрати ҳазрати пайгамбаримиз Муҳаммад мустафо алайҳиссаломғача 626 санадур.

3-«тарихи ҳижрия» ҳазрати пайғамбаримизни Маккадан Мадинаға ҳижрат эттәнларидан бу кунғача 1332 санадурки, тарихи хилқат «Х», тарихи милодия «М», тарихи ҳижрия «Х» ишоратлари ила күрсатилур. Яна замоналар «Азманҳои қабл ат-тарихия», «Азманҳои тарихия», «Қаруни аввал», «Қаруни васат», «Қаруни жадида», «Аср» деган исмлар ила баён бўлинадур. Азманҳо қабл ат-тарихия – тарихи яхши маъдум бўлмаган замонларни дерлар. Азманҳои тарихия – тарихи аниқ бўлган замонларни дерлар. Қаруни аввали – хилқати Одамдан Румо давлатининг йўқ бўлушкиғачадур. «Қабл аз ҳижрат» – 146 сана Қаруни авсати – Румонинг йўқ бўлушкидан мусулмонларнинг Истанбулни олгонигача (баъд аз ҳижрат – 731). Қаруни жадида – фатҳи Истанбулдан замонамизғачадур.

Тарих энг машҳур ва мўътабар ҳодисалардан бошланур. Ҳар юз санани «аср – қарн» дерлар. Чунончи, ал-он тарихи милодиянинг 20- ва ҳижриянинг 14-асридур.

Энди асл матлабни бошлаймиз.

Зироат санъати ҳазрат Одам алайҳиссалом тарафидан чиқорилгандур. Деҳқончилик учун баъзи асбоблар 2500 (Х)да Эрон ва Мисрда ўҳшатилиб кейин машҳур финикиялилар тарафидан ислоҳ қилиниб, 1280 (Х)да Оврупода ҳам баъзи мошиналар чиқорилибдур. Ал-он Амриқода оташ ила ҳаракат қилатургон мошиналар ила ерни ҳайдаб зироат қиладурлар. 200 от қувватига баробар деҳқонлик оташ мошиналари чиқоратургондурлар.

1262 (Х)да тошларни тарашлаб, тахталек қилиб устиға хат ёзмоқ усули ҳазрати Идрис алайҳиссалом тарафидан чиқарилибдур.

2150 (Х)да камонча сози учун гиёҳларни терисидан бир наъъ маҳкам иплар ихтиро қилинибдур.

«Лиз» деган соз, ҳарфлар ила ҳандаса шакллари машҳур Хурмуз тарафидан чиқорилибдур. Охирида юнонийлар ҳам ушбу асбобни яхши ислоҳ қилибдурлар.

2241 (Х). Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом тарафидан кема чиқарилибдурким, аниңг узуњли и 300, бари 50 ва баландлиги 30 газ бўлуб, уч табақага тақсим бўлган экан. Оташ кема эса 1078 (Х)да италияли машҳур Данис Поин тарафидан, бир наъъ нажгорий мошинаси ихтиро қилиниб ва кейин Жемс Вайт номлик бир тафанин тарафидан ислоҳ қилиниб, 1114

(Х)да яна Дўку деган бир фарангি тарафидан чархнинг нажор қуввати ила ҳаракати тажриба қилинибдур.

1218 (Х)да амриқоли Құлтун номлик киши чарх ҳаракатини ислоҳ этиб, Порисда Сан наҳрида тажриб қилинибдур. 1222 (Х)дан бошлаб парахўдлар ишламоқға кириб, эмди ер юзинда неча юз минглар ила оташ кемалар, ўн минг киши сигатургон катта кемалар ичидаги босмахона, театрхона ва корхона ва мактабликлари бўлуб, сув устинда кичик бир шаҳар ҳикматидур (бақияси бор).

«Ойна» ж., 1914 йил, 28-сон, 531–534-бетлар

ТАНҚИД – САРАЛАМОҚДУР

Мажалла ва жаридаларнинг катта бир хосияти танқид, яъни сараламоқдур. Саррофлар ақчани, тужжорлар матоъни саралаганидек, муҳаррирлар ҳам умумий ҳол ва маишатға тааллуқ нимарсаларни саралайдурки, бошқа сўз ила «танқид» аталур. Масалан, янги мактаб ва муаллимлари ва анда ўқулатургон китобларни маънан тафтиш этиб, андаги нуқсонларни баён этмоқ танқиддур. Таарруз* ва душманлик эмас. Агарда шахсиятға тўқунмаса. Аммо бир муаллим ё мударрис ва муҳаррирни ишидан, шахсиятидан ҳалойиқға зарар келса, андан ҳам баҳс ва танқид ёзмоқ шахсий бўлмайдур. Танқид янги ёзилган китоб, жарida ва мажаллаларга да жорий ва нофеъдур. Масалан, бир муҳаррир ва ё муаллимни саҳванини ва ўз хизматиға беспарволигини ва лозим қоида ва тартибларга амал қилмай, оммаға зарар келтурганини танқид этмоқ боиси ислоҳ бўлур. Бизни Туркистонда янги мактаблар хейле бордур. Янги рисола хейле босилиб турубдур. Жаридаларга мақола ва шиорлар ўқулуб турубдур. Аммо ҳануз танқид даврига етушганимиз йўқ. Иттифоқо, танқид шаклинда бир нимарса ёзилса, бизларга қаттиғ тегар. Ёзганларимизни бузуклиги ва фикримизни хатолиги, ишимиғини ноқислигини бирор киши кўрсатса, аччиғимиз келур. Ва ул одамни душман кўруб, шахсидан нафрат ва фикриға норозилик баён этармизки, бул бизни янгидан ишға бошлаганимиздан, бошқа тил ила ноқислигимизданлур. Биз эскиларни айблаймизки, аларға ислоҳдан сўзласак, чидай олмайдурлар. Аммо ўзимизнинг мактаб, рисола, таҳрир ва маслакимизни бир кини танқид этдими, чидай олмаймиз, диққат ила мунаққид сўзини тингламаймиз. Му-

наққид бизни тұғримизға мінг сүз ила баёни муддао этар экан, биз они ичиндан ўн сүзини номаңқул топиб, юзиға урармиз. Ва ёнки важхисиз онинг сүзини радду ўзиге эътиroz этармиз. Агарда ул десаки, ман сизға бир минг калима насиҳат ё танқид сўйладим, дуруст, ўн калимаси сизға бежо эканки, қайтиб олдим, 990 калимасига на дерсиз?

На жавоб берармиз! Танқидни күтаполмаганимизға тұғриси, ҳануз танқидға лойиқ бўлмаганимизни мисоли. Кафказли сайёҳ Муҳаммад Сайийд афанди Туркистон мактаблари тұғрисинда «Оила ва мўътабаран иқбол» жаридасига танқид ёзиб эдики, анинг жавоби ялғуз қуруқ бир эътиroz (прүтест) бўлди. Аммо онинг ёзганига жавоб тушмас. Иккинчи, «Адаб ва тарбият» унвони ила яна сайёҳ мазкур «Ойна»нинг 27–28–29–30 рақамларинда мактаб тұғрисинда воқеъ далиллари ила баъзи нимарсалар ёздики, мўътабар «Садойи Туркистон» рафиқимиз 11-ададинда Муҳаммад Сайийд афанди мақолаларини хилоғи адаб ва тарбия деб они ёзилғонига соҳиби мақола ва идорага изҳори норизолик айтиб, мазкур мақолаларни «аҳамиятсиз» дер. Ҳамда «муаллимларнинг хотирин қолдирув» бўлармиш. «Ойна» камоли эҳтиром ила «Садойи Туркистон» рафиқимизға арз этарки, мазкур мақолалар бошдан охирғача аҳамиятсизми? Агарда аҳамиятлиги бўлса, илтифотға олмаганлариға таасусуф этармиз. Ва мақола ичидан икки-уч хати мизожға но-мувоғиқ тушган учун афуларини тилаймиз. Такроран айттармиз: биз ҳануз танқидға лаёқат пайдо этганимиз йўқ. Яна қадима касалларимиздан – «норизо», «хотири қолмасуну...» иллатлари ҳануз кетган йўқ.

Муҳаммад Сайийд афанди таъбиринча, мундай кетаберса, «қиёматдан минг йил сўнгра-да, Туркистонға тараққий йўқ». Агарда, «хотири қолмасун» қоидаси маслак тутулса, матбуотдан қалам тортмок керак. Чунки ҳақиқий матбуот ҳеч кимни хотириға қарамас. «Хотири қолмасун» касали биз мусулмонларни барбод этди.

Умумий ҳоллардан баҳс қилиндими? Мутлақ ҳар бир масалаға бир неча кишини хотири қолур. Ислоҳи мадорис ва дорулқазо десангиз, уламони хотири қолур. Ислоҳи расм базм десангиз, авомни хотири қолур. Ислоҳи савометь* десангиз сўғи, шайху эшонларни хотири қолур. Ислоҳи фоидахўрлик ва тижорат десангиз, бойларни хотири қолур. Энди ислоҳи

макотиби жадида дейилтанды, муаллимларни хотири қолса, бас муҳарирлар учун сукутдан бошқа иш қолмайды.

Шуни-да айтмоқки, Мұхаммад Сайид афандидан ёинки идорадан биргина «баъзи» калимаси ма-ат-таассуф қолибдурки, бу баъзи важхдан баъзи муаллим афандилардан идора афу истар.

Боқи: Мұхтарам «Садойи Туркистон»ға салом.

«Ойна» ж., 1914 йил, 32-сон, 621–623-бетлар

ТЕЁТР НАДУР?

Теётр нимадур? Жавобиға теётр ибратнамодур, теётр вәзхонадур, теётр таъзир адабидир. Теётр ойинадурки, умумий ҳолларни анда мужассам ва намоён суратда күзликлар күрүб, кар-қулоқсизлар эшитиб, асарланур. Хуносат: теётр вәз вә танбиҳ этгувчи ҳамда зарарлик одат, урф ва таомилни, қабиқ ва зарарини аёнан күрсатгувчидур. Ҳеч кимни риоя құлмасдан түғри сүйлагувчи ва очиқ ҳақиқатни билдургувчидир. «Кул-ал-ҳаққа ва лав кона (ва) мароан» мазҳаридур. Айни замонда яна тамошогоҳ ва ёинки күнгүл очгувчи миллий ва адабий жамъиятларни боисидур. Тараққий қылған миллатлар теётрхоналарни улуглар учун мактаби адаб ва ибрат атайдурлар. Тараққий қылмокқын эңг биринчи сабаб ва боисларидан бири теётрлардур деюрлар. Теётрларнинг яхши ва ямон одатларни сарроф* ва мунаққиди дерлар. Умумий одатларни нағбыи ва зараридан пайдо бўлатургон натижаларни теётрхонада айнан кўрсатурларки, ҳар ким мундан таъсирланиб, ямон одатларни тарқ этиб, яхшиликни зиёда ишламоқға сабаб бўлур. Ҳар замонни бир усули эҳтисоби* бордур. Бу замонда теётрхоналар ҳам ямон ва зарарлик одатларни эҳтисоб ва танқид қилиб ямонлигини, қабиҳини халойиқға кўрсатиб вәз вә насиҳат этгувчи бир жойдур. Теётрхона саҳналаринда қўюлатургон асарлар фожеа, яъни қайгулик, мазҳака, яъни кулгу, драма, яъни ҳангомалик бир воқеа ва ҳодисани тасвир этиб, халойиқға кўрсатилур. Ул воқеадаги ямонлик ва яхшиликни пайдо бўлгани ва сабабини ҳар ким кўруб, англаб, ибрат олур ва ямонликдан қочиб, яхшилиқға ҳаракат қылмоқға, теётрда кўрсатилган воқеалар сабаб бўлур.

Ҳикоят ва ёинки насиҳат китобларинда баъзи бир ҳодисани баён қилингандурки, ўкуб, асарланиб, лаззат олинадур.

Аммо теётрга маҳсус бир ҳодиса ва ё воқеа ва ҳикоятни феълан қилиб кўрсатиладурки, мунинг таъсири эшиткандан зиёдадур. (Шунидан кай буд монанди дийдан – эшитмоқ қачон кўрмоқ кабидур.) Яна теётрга саводсиз одам кўзи ила кўруб, кўзсиз одам эшитиб, кар мушоҳада этиб, ибрат ва лаззат олур. Хулоса: теётрга бир навъ мактаб ҳукминадур. Тараққий қилган халқлар ўртасинда теётрга у қадар тараққий эткантурки, ҳар кун бир янги асар тасниф* бўлуб, саҳнада кўюлур. Асарни ёзган муҳаррирга минг сўм ва ўн минг сўмлаб ҳадя бериб, асарини мушаххис*лар сотиб олиб, саҳнада кўюб фоида қиласурлар. Баъзи бир теётрга асарлари эски бўлмай ва ҳалойиқни кўнглиға урмай, бир шаҳарда йигирма – ўттуз, ҳатто, юзинчи дафъа кўюлганлари бордур. Театрга кўюлгон асарни ортуқча ва ё оз ерларини ва етишмаганларини майшати миллиядан хориж нуқталарини муҳаррирлар, жаридалар ила танқид этадурлар. Ҳалойиқфа маъқул бўлуб ва ё бўлмагани ила теётрга муҳарририни хурсанд ва ё ғамлик бўлур. Муҳаррирни асари яхши чиқса, ҳар ким они табрик этар ва шуҳрати зиёда бўлур. Ва бул бошқа муҳаррирларни ҳаракатга келишиб, яхши асарлар ёзмоқлариға боис бўлур. Теётрга учун муҳаррирни не қадар чукур ўйлагувчи зариф ва назокатлиги лозим бўлса, мушаххис (ҳодисани кўрсатгучи)ларни ҳам тавоно ва муқаллид ва ҳар нимарсани ўзидек қилиб кўрсатгучи, нуқтадон бўлиши лозим бўлиб, бул алоҳида бир санъаттурки, овруполилар мунга ҳам алоҳида мактаб ижод қиласурлар.

Сўзни қисқаси, теётрга хоналари масҳарабозхона бўлмай, балки ибратхонадур. Ва анда мушаххис бўлатургонлар «ўюнчи ва масҳарабоз» бўлмай, балки мушаххис ва муаллими ахлоқдурлар. Тараққий қилган ҳалойиқ орасинда мушаххислар ҳам кибор ва муҳтарам синфлар қаторинадур. Ҳусусан, ўз киссаси нафъиға мушаххислик қилмай, балки мактаб ва ўз миллати нафъиға мушаххислик қиласурларни қадри ду боло* зиёдадур.

Бизни Туркистон ва Бухорода миллий таётрандаги асар йўқ эди. Муҳаррири ожиз «Падаркуш»ни ёздики, ўтган феврал ойинда Самарқанд, Ҳўқанд, Бухоро ва Тошканд ва Каттакўрғон шаҳарларинда миллат нафъи учун кўнгулилар саҳнада кўюб, тўрт-беш минг сўмни тўрт-беш кечада жамлаб, мактаблар фоиласига бердилар. Мана энди муҳтарам Самарқандий кўнгули мушаххислар гайрат қилиб, яна «Падаркуш»ни Са-

марқандда еттинчи мойда саҳнаға күйөб, ҳосилини мактабларға сарф учун бердилар. Мұхтарам ҳамшағарларимиздан рижо этармизки, келиб күргонлари гунаң бўлғон жойини кўрсатсалар. Инчунун, асарни танқид этиб, бузук ерини матбуот ила баён этсалар, токи боиси ислоҳ бўлинса. Аммо бу кунғача муҳтарам аҳли қалам «Падаркуш»ни бузук ерини кўрсатмай, балки «кулдургучи ва ҳам йиғлатгучи носиҳ ва нофेъ асардур» ҳолинда табрик ва тақризлар ила ёздиларки, биз аларға ташаккур айтармиз. Асаримизни қабиҳини ёзғон кишига зиёдароқ ташаккур этмоқға мадионмиз, чунки боис ислоҳдур. «Мутакаллимро тоайб нагиранд – суханаш ислоҳ напазирад» («Сўз сўйлагувчини айб этмагунча, сўзи тузалмайдур»). Баъзи бир аҳди ватанинг тёётр асари ёзмоқға машғулликлари эшитилурки, асарлариға чаҳор-чашм ила мунтазирмиз. Ёзилган асарларни кўнгули дасталари сотиб олиб бостурсалар, фоида ҳам қиласурлар. Чунки бир кишиға ҳам асар ёзиб, ҳам бостуруб ва ҳамда саҳнада қўйдурмоқ мушкулдур. Дасталар сотиб ола берсалар, асар-да кўпаюр. Туркистонда ойинда бир асар таҳрир бўлинса-да, кўблик қўлмайдур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 29-сон,
550–553-бетлар

МУҲТАРАМ ЁШЛАРҒА МУРОЖААТ

Ҳар бир мамлакатда ислоҳот ва маданият асбобиға тавассул* ва ташаббус этмоқлик ҳаракати у мамлакатнинг ёшлари тарафидан зухур эта бошлагани каби, бизнинг Туркистонда ҳам маданият эшиги манзаласида бўлган макотиби ибтидоийя ила интибоҳ ва ислоҳот жарчиси бўлган миллий матбуот ғайратлу ёшларнинг ҳаракоти маорифпарвоналари соясида вужудга келди. Шунинг учун ҳар бир миллий ҳавойижимииздан* бўлган мушкул ишларда ёлғиз ёшларимизни маржъ* ва умидгоҳ тутиб, алардан ёрдам сўраймиз (моллари ёки сўзлари ила миллат фоидасига ёрдамлари текган баъзи уламоу ағниёмиз* ҳам ёшлар қаторидадурлар).

Муҳтарам биродарлар! Барчамизга офтоб каби равшан ва аёндурки, макотиби – тараққийнинг бошланғичи, маданият ва соадатнинг дарвозасидур. Ҳар миллат энг аввал, макотиби ибтидоийсини замонча ислоҳ этиб кўпайтурмагунча тараққий йўлиғи киrub маданиятдан фойдаланмас. Маданияти ҳозирадан маҳрум қолуб, саноёв ва маориф салоҳи ила қуроллан-

маган миллат эса, дунёда роҳат ва саодат юзини кўролмас. «Муборизаи ҳаёт» майдонида мутлақо мағлуб бўлур, оёқлар остида эзилур, диний, иқтисодий ишларда ўзгаларнинг асири бўлуб, бора-бора миллият ва диёнатини ҳам қўлдан берур. Ана ушбу йўллар ила охири маҳва ва нобуд бўлуб кетар.

Биноан алайҳ, ер юзидағи барча миллатлар ўз болаларини ибтидоий тарбиясиға ва мактабларнинг ҳар жиҳатдан интизом ва акмолига аҳамият беруб болаларини миллий ва диний руҳда мукаммал суратда етушдуарлар. Анинг учун дурки, ўзга миллатлар диний ва миллий ҳиссиётфа молик бўлуб, ҳар ишда диёнат ва миллиятни муқаддам тутарлар. Ва лузуми келганда бу йўлда молу жонларини фидо этмоқға ҳозир туарлар. Мана, ҳозирги урушлар ва иқтисодий тортишлар диёнат ва миллиятни ҳиссиёти натижасидур.

Энди, бизни Туркистонда мундай ҳиссиётлар қайда? Модомики, биз туркистонийлар илму маорифдан ҳаққинча истифода этмаймиз. Фазойили инсониядан саналган шайлар қандай ҳосил бўлур? Чин инсоният нимадан иборат эканлигини қайдан билурмиз?

Бизларда бир фазилат бор бўлса, ул ҳам фақат таассуботи жоҳилонадан иборатдур. Демак, бизлар ҳозирги нимкола диёнатимизни ёлғуз таассуб соясида сақлаб турубмиз. Лекин ушбу тамаддун асрида илмсиз қуруқ таассуб ила ҳам яшаб бўлмас. Чунки замонамиз шундай зўрки, озгина фурсатда чурук таассуботимизни асосидан қўпаруб ташлайдур. Шунинг учун замонанинг муҳдлик асбобиға қаршу муқовамат этадургон бир нарса бор бўлса, ул-да маорифдур.

Таҳсили маорифни ибтидоий қисми мунтазам мактаблар бўлган учун энди биз Туркистон мусулмонлариға ибтидоий мактабларни кўпайтурмоқ лозимдур. Табиий, мактаб муаллимсиз кўпаймас. Ҳозирда эса Туркистонда муаллим оз бўлуб, муаллимларга эҳтиёжимиз шадиддур. Чунки бу кунларда янги мактаб ҳаваскорони кундан-кун зиёдалашмоқдадурки, муаллимлар мавжуд бўлган тақдирда ҳар йил Туркистонда юзларча мактаб очмоқ мумкиндур.

Энди ушбу мушкул ҳолларни назари эътиборга олуб. Туркистон ёшлари муаллим етушдурмоқнинг чорасини топмоқлари лозимдур. Агар букунги ёшларимиз ушбу муҳим вазиға ва хизматни ифо этмакга қасд эта бошласалар, муаллим етушдурмоқни чораси ҳам топилса керак. Чунончи, Туркистонда муаллим чиқормак учун дорилмуаллимин

бўлмаса ҳам, ҳар шаҳарда усули таълимдан хабардор биринкини нафар муаллим, албаттага, бордур. Ана, муаллимликка толиб кишиларни аларнинг ҳузурига юборуб, 3–4 ой зарфидан усули таълимдан хабардор қилдурмоқ мумкиндур. Агар бояфарз, ушбу хидматни муаллимларимиз илтизом* қиласалар, ул ҳолда муаллимликка ҳаваскор ёшларни бир оз заҳматлик бўлса ҳам, тўғридан-тўғри Тошкандда Мунавварқори жанобларининг мактабига юбормоқ керакдурки, мушорун алайҳнинг* мундай толибларни маалмамнуният қабул этмоқдариға аминдурмиз. Ишта, муҳтарам қариндошлар, миллатимизнинг тилаги ва энг зўр эҳтиёжи ушбу шайлар эдики, назари олийларингиза арзу тақдим этдук. Энди файрат сизлардан, тавфиқ Оллодандур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 41-сон,
970—972-бетлар

«ТУРКИСТОН ТАРИХИ» КЕРАК

Тарих кўп аҳамиятли ва фойдали бир нарсадур. Тарихнинг фойдаларидан баъзиси ушбу дурки, бир миллатнинг на тариқада, қайси йўл ила тараққий этганин ўқиб, ибрат олмоқ ёки бир миллатнинг на сабаблардан таназзул этиб, охири мунқариз бўлуб кетганин ўқуб мундан ҳам истифода этмак мумкиндур. Шунинг учун бизнинг ўз шевамиизда Туркистонда ўтган боболаримизнинг майший, сиёсий аҳволиға доир «Туркистон тарихи» бор бўлганда, они кўз олдимиизда кўюб, бурунғи қаҳрамон боболаримизнинг на йўл ила тараққий ва маданият давриға кируб ва нима сабабдан охири мунқариз бўлуб кетганларини ўқуб, билуб, хейли ибрат олар эдук. Ўшандоқ ҳозирги ҳолимизни боболаримиз давридаги ҳолларға бир даражага муқояса этмак ила баробар ўз-ўзимиздан бир инфиоли даруний* ҳис эдуб, юзларимиз қизарар эди. Ҳоло, биз туркистонийлар марҳум боболаримиз аҳволи ҳам Туркистон воқеоти тарихиясидан бутун гоғил ва бехабардурмиз. Чунки ҳануз Туркистон тарихи ҳақинда янги тадқиқот ила ёзилғон, тартибли ва истифодали мукаммал бир асар вужудга келган йўқ. Тўғриси, мундай тарих ёзувчи киши турк ўғлонларидан ҳануз майдонға чиқғон йўқки, бу эса турк болаларининг ноҳалаф бўлуб, чин ўғул эмасликлариға далилдур. Бу сўзлардан тарихсизлигимиз англашилмасун. Бизнинг тарихимиз бор.

Бурунги асрларда Туркистан ва турклар воқеоти ва ахволи ҳақында туркий, форсий ва арабий тилларда неча китоблар ёзилғандарки, у китоблардан рус ва бошқа ёвропойилар истифода этган ва этмакдадурлар. Лекин у мұхталиф* тилларда ёзилған. Тарихий асарлардан биз түркестонийлар истифода этуб, янғы мұхокама ва тадқиқот ила ўз шевамиздә мунтазам бир асар вужудға келтурганимиз йўқ. Балки бизлар андоғ тарихий китоблардан аксарият ила хабарсиз бўлуб, баъзисидан хабардор бўлсак ҳам, аларнинг табъ ва нашриға аҳамият бермаймиз. Чунки бизнинг ҳалқлар андоғ китоблардан кўра хурофотлик қисса, ҳикоя ва ошиқона ғазал китоблариға зиёда рағбатлийк бўлганидан моддий фойдасини кўзлаб, шундай афсона ва асл-сиз китобларни табъ ва нашр этмакдамиз. Шунинг учун қундан-кун мұхим тарихий китобларимиз кўздан тушуб, эсдан чиқуб кетмакдадурки, мунинг айбу гуноҳи Туркистондаги манфаатпараст китобчилар бўйнига тушса керак. Чунки бу сўнг йилларда китобчилар тарафидан турли хурофотлик китоб ва рисолалар нашр бўлинуб турганилиги майдонда ва барчаға маътумдур. Агарда муҳтарам ношир ва китобчиларимиз мундан сўнг ахлоқ бузгувчи ошиқона ғазаллар ва соғ эътиқодларни заҳарланирувчи хурофотлик афсона китоблар ўрнига мўътабар тарихий, ахлоқий ва адабий рисола ва китоблар нашр этмоқта ташаббус этсалар, шояд бу хайрли ишлари аввалги гуноҳларининг юзини ёпар.

«Садойи Туркистан» жаридасига «Миллий тарихимизни ким ёзар?» мазмунида бир савол кўрулғон эди. Бизнинг фикримизча, мундай бир тарих ёзмоқлик ниҳоятда қийин бир иш бўлуб, ҳозирда мунинг ифоси бизларнинг қўлимиздан келмайтурғонга ўхшайдур. Шунинг учун бу хизматни Туркистан тарихи ила ошино бўла бошлаган ёш муаррихимиз муҳтарам Аҳмад Заки Валидий афандининг қаламидан умид этмакдамиз.

«Ойна» ж., 1914 йил, 38-сон,
898—900-бетлар

«САРТ» СҮЗИ МАЪЛУМ БЎЛМАДИ

Мўътабар «Садойи Фарғона» жаридасининг 30-нўмерида «Сарт сўзи маълумдур» унвонлик бир мақолани кўруб ўқумасдан аввал «сарт» сўзи ҳал қилинди гумони-ла қалбан бир даражада хурсанд бўлсак ҳам, лекин мақолани тамоман

ўқуб чиққандан сүнг хурматлу Мулло Абдуллобек жанобларининг қылган ривоятлари мазмунидан «сарт масаласи»-нинг яна бурунғи мажхул ҳолиға қолгонин англаб умидимиз бўшга чиқди. Чунки А. афандининг сарт ҳақида ёзган сўз ва далиллари маҳз оғизлардан эшитилган ҳақиқати но маълум шайлардан иборат бўлуб, ҳеч бир асл ва асосга мабни эмасдур. Бизнинг фикр ва билганимизча, «сарт» сўзининг ҳақиқати машҳур ва инобатлик муаррих ва мусташриклар тарафидан кашф ва ҳал ўлинуб, ҳануз бир жойга қарор берилган йўқдур. Агарда «сарт» сўзи маълум бўлса эди, яъни Туркистондаги ҳалқларнинг барчаси ёки муайян бир қисмининг «сарт» аталгони далойили тарихий ила исбот қилинган бўлса эди, ул суратда ҳеч ким «сарт» хусусида сўз очмас ва баҳс чиқормас эди. Мұҳтарам Маҳмудхўжа жанобларининг бул хусусда «Ойна»га хели ривоят ва қилу қолларни нақл этуб ҳам ўз фикрларини ёзганларига сабаб, шул «сарт» сўзининг мажхуллиги бўлса керак.

Дуруст, ҳаёт ва мамот масаласи қадар мұхим бўлган неча масалалар кўзимиз олдига турғон ҳолда аларни эҳмол этуб, фақат «сарт» сўзи ила шуғуллануб, фурсатларни бўшга ўткармоқлик ҳам яхши эмас. Лекин асримиздаги ёвропойилар қошида «миллият» масаласи «дин» масаласидан мұхим ва муқаддам тутилган бир замонда бизлар ҳам миллият масаласидан саналган «сарт» ҳақида гоҳ-гоҳ баҳс этишуб миллиятимизин хотирлаб турғонда зарар кўрмасмиз. Диний, миллий ва майший масалалар хусусида (низом ва қонундан чиқмаслик шарти-ла) ҳар доим баҳс ва музокара этишуб турмоқға ҳаққимиз бор. Шунинг учун фалон масала хусусида сўз очма! Ёки фалон лақабни мутлақо бўйнунгта тоқарсан, деб сабабсиз зўрлик этмоқга ҳеч кимнинг ҳаққи бўлмаса керак. Мақсадға келайлук. Мулло А. афандининг «Сарт сўзи маълумдур» унвони остида: «Бир замонларда Туркистонда саҳройи қирғиз ва қазоқ...», – деб нақл ва ривоят эттан маълумотлари қайси тарих китобидан ва ё қайси ишончлик муаррих сўзидан олинганилигини била олмадук, агар бу ривоятлари маҳзи оғзаки ҳикоя ва сўзлар жумласидан иборат бўлса, бул тақдирда, мунинг ила «сарт» сўзи маълум бўлди, ёки «сарт» масаласи ҳал қилинди, деб ҳукм этмоқ мутлақо дуруст эмасдур. Чунки муаррихлар мундай аслсиз сўзларни далил мақомига келтуруб, мушкул бир масалаи тарихияни қатъий суратда ҳал этмайдурлар. Балки бир

муносиб келганда, қаринаи мақомға қараб, бир даъвонинг тақвияси учун зикр этубгина ўтарлар. Асли номаълум бир ривоят ила улуғ масалай тарихияни ҳал этмоқликни эса тарих ҳақида жиноят санайдурлар.

Шундай қоидаларни оз-моз билганимиздан Мулло А. афандининг сарт масаласини ҳал этмоқ қасди-ла ёзган аслсиз далиллари ҳайрат ва таажжубимизни мужаб бўлди. Чунончи, мушорун алайҳ сўзларин бир жойида «сарт»нинг асли «шарт» деб, ондан сўнгра деюр: «Муҳтарам азизларға махфий қолмасунки, ҳар ким бизни сарт деса, мунга хурсанд бўлуб, фахр қилмоқимиз даркордур. Чароки сарт дегани, масжидлик ва мадрасалик ва бозорлик ва озода уламони маданий, дегани бўлур». Ҳолбуки бу маъно аввалги маънога бутун мажойирдур. Чунки, аввалги маънога қараганда, «сарт» лафзи «шарт»дан маъхуз эдики, бул суратда сартнинг маъноси нечук масжидлик ва фалонлик бўлсун?.. Шерали Лапин жанобларининг «сарт»га «сариф...» деб берган маъноси на қадар номуносиб бўлса, юқорида берилган маъно ҳам шундай келишсиздур. Бизнинг баъзи асарларда кўрганимизча, «сарт»нинг маъноси карвоно боши ёки савдогар каби мазмунда эдики, бул ҳам бир мусташриқ^{*}нинг сўзи дур. Хулоса: «сарт» на маънода бўлса бўлсун, арбоби тарафидан ҳал қилинмагунча они қабул этмасликка ҳаққимиз бор. Шунинг учун мажбурий суратда айтиб турармизки, «сарт» сўзи ҳануз мажхулдур. Юқоридаги мазмунда муҳтасарча бир мақола ёзуб, қачонлар «Садойи Фарғона» идорасига юборган эдук. Идора жаридаға дарж этмоқға танзил этмагани ёки муносиб кўрмагани учун бир оз тафсили ила «Ойна»га ёзмоқға мажбур бўлдук.

«Ойна» ж., 1914 йил, 39-сон,
922—924-бетлар

ИСМОИЛБЕК ҲАЗРАТЛАРИ

Марҳум ходимул миллат Исмоилбек ҳазратлари 1268 ҳижрий, мутобиқ 1851 милодия санасинда Қиримнинг Фаспра қариясинда дунёға келиб, Маскав эъодий аскарий мактабинда ўқуган. Андан сўнгра Истанбул ва Парижга амалий ва назарий икмоли таҳсил этиб, Русияга қайтиб, «Русияда мусулмонлар» ном русча бир китоб ёзib, Русия мусулмонларининг илмий, ижтимоий ва сиёсий ҳолларидан баҳс ва Русия

мусулмонларини ҳимоя этган. Ҳижрий 1297, милодий 1880 санасинда Қиримнинг мусулмон мадрасасинда русча муаллим тайинлангандурлар. 1883 милодия 10 апрелдан бошлаб мўътабар «Таржумон» гарро* жариdasини миллиати ислом ва турклик хизмати учун чиқарган. Ва мусулмонларни нодон қисми тарафидан изо* ва жафолар чеккан. Қашшоқлиги сабабли ўзи ва хотини или «Таржумон»ни ёзмоқ, тартиб этмоқ, ҳарф термоқ ва почтаға топширмоқ тўғрисиндаги оғир ишларни ишлаган ва ҳатто, баъзан босмахонанинг машина чархини ўzlари куч ва қўл ила айлантурган. Ва ҳар нав меҳнат ва қулфатларни ўзиға раво кўруб, миллиатни уйғотмоқга, дунёдан, сиёсати оламдан, маданий миллиатларни ҳолидан хабардор бўлмоқлари учун жисман ва руҳан ҳеч тинмасдан 35 сана ишлагандурлар. Мусулмонларни дунёдан хабардор қиммоқ учун бутун Русияда, Туркия, Миср, Тунис, Жазорида, Ҳинд ва Африқода, Туркистон ва Бухорода дафъалар или саёҳат этиб, ҳар ерда мусулмонларни маданияти замонияға, улум ва фунуни асрияға, саноат ва тижорати қаринага* ва рус маданиятига даъват ва ташвиқ этгандурлар. Усули савтия мактабларини Русияда бонийи муассиси Исмоилбек ҳазратларидуру. Биринчи янги усул алифбони мураттиб* ва ношири яна Исмоилбек ҳазратларидуру. Таракқиёти замонияға ялғуз даъват эмас, фаълан ҳаракатда бўлуб, жамияти хайрия, қироатхона, тараққиони ислом, таовун* жамиятлари ва буларга ўхшаш асосларга тааллуқ низомномалар тузатиб, ҳалқ аросинда нашр этиб, бу кун адади юзлар или Русияда мавжуд илмий ва маданий жамиятларни барпо этдургандурлар. Ал-он Русиядаги минглар или низомлик мактаблар ва собиқ нашр бўлган ва ҳозир фаълан нашр бўлуб турган юзлар или исломий мажалла ва жаридаларнинг барча муҳаррир ва мудирлари ул зоти студа* сифотни шогирдидурлар. Шундайки, бу кунда Русия мусулмонлари чинда ҳар бир жаридаҳон ва ҳар бир муаллим ва ҳар усули савтия мактабларининг шогирди ва ҳар бир жарида муҳаррири марҳумнинг билвосита шогирдонидандурлар. Яъни устози муazzамнинг букун Русия мусулмонлари аросинда милийўнлар или уламодан муҳарририн ва муалимидан ва ўқувчилардан шогирди бордур. Ҳам қандай шогирд! Ўттуз санадан бери доимо онга дарс ўқийдургон шогирдлардур. Яна бу шогирдлар ўз охир умрларинча устоднинг анфоси кудсияси* сабаби или алабад жорий афкори олиясидан дарс ва файз олмоқда

бўлурлар. Хулоса, Исмоилбек ҳазратлари сулс* асрдан зиёда айём тадрисинда милийўнлар ила мусулмонларга доимо дарс берди. Энди илалабад аниг афкори ва руҳи ададсиз ва ниҳоясиз мусулмонларга дарси урфон берар... Хулоса, Русия мусулмонлари ичинда мундай бир зот келган йўқдур. Ана ушбу зоти ноёб ушбу сана бешинчи зулقاъда – 12 сентябрда бу олами фонийдан риҳлат этиб, бутун дунё мусулмон урағоларини* асири ёс* ва алам этди. Раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан ва асьатан.

«Ойна» ж., 1914 йил, 50-сон, 1186–1188-бетлар

ТИЛ МАСАЛАСИ

Туркчанинг шуъба ва шоҳ(а)лари бўлган ўзбек-чигатой, тотор, озарбайжон, қозоқ ва туркман лаҳжалариндаги янги матбуотнинг энг аҳамиятлик масалаларидан бири, албатта, шева, лаҳжа, имло масалаларидур. Юқоридаги лаҳжаларға сўйлайтургон турк болалари бир-икки минг санадан бери Эрон ҳалқининг аларға ва ё аларни эронийларға истило этганлари сабабидан форс маданияти ва адабиёти ва лугатлари нуфузига маҳкум бўлуб, форс тилидан бир хейли лугат ва жумлаларни хоҳу ноҳоҳ абадий ва доимий суратда олганларки, у жумла ва лугатлардан бир қисмини туркий лаҳжалардан чиқориб ташламоқ гўё мумкин эмасдур. Ва бир қисми муродифи* туркчадан топилмаслик даражада ғойиб бўлгандур. Балки... биз туркчага бугун истеъмол қилинатургон баъзи форсий сўзларимизни муқобил ва муродифи ҳалқ тилидан ва адабиётидан йўқолгандур. Масалан, шанба, якшанба, душанба, сешанба, чаҳоршанба, панжшанба, одина* кунларининг оти каби... Ҳол шунчай экан, яна юқоридаги туркий лаҳжаларнинг ҳалқи ўн икки асрдан бери дин манбайимиз ва Қуръони карим тили бўлган арабийнинг нуфузига* учраб, табаррукан ва мажбуран кўп лугат ва жумлаларни янадан олдилар. Ва баъзи ифротпарастлар* тарафидан янгидан буқунғача яна олинмоқдадур.

Туркларнинг баъзи тоифаси форсий ва арабийни у қадар кўп олдиларки, тиллари туркий, форсий ва арабийдан кўшу́луб, «усмонли тили» аталди. Ушбу уч тилни адабиёт ва қоидаларидан боҳабар бўлмагунча усмонли шевасинда ёзмоқ мумкин эмасдур. Усмонли шевасига ёзатургонлар-да охирги саналарда ўз саҳвларини билиб, форсий ва арабийсини озроқ

айтиб ёзмоқдадурлар. Азбаски, усмонли шевасинда ёзилган асарларнинг аксарини усмонли туркларнинг камсаводи англамайдур. Турк қавмининг Кафкоз, Эрон ва Қиримдаги қисмларининг тилига арабий ва форсий жумлалар усмонличадан кўра хейли оз бўлуб, аммо туркий тилларнинг бошқа шеваларидан кўра усмонличага энг яқинидур. Чунончи, бу-кунги Кафкоз ва Қирим матбуотининг ўқубанглайдургон киши усмонличани, албатта ўқуб фахмлайдур. Чунки орасиндаги фарқ жуда оздур. Хусусан, охирги саналарда арабий ва форсийларини озайтуруб ёзилган усмонлича ва ёинки туркча Қирим ва Кафкоз шевасидан оз фарқлидур.

Тоторча ёинки нўғойча аталатургон шевава келсак, Қирим ва Кафкоз шевасидан кўра оз арабий ва форсийлик бўлуб, бовужуд шул бу кунги тотор матбуотининг ҳеч бир стуни, балки ҳеч бир сатри хати форсча ва ё арабчадан қутуломайдур. Ҳатто, сирфи* тоторча ёзмоқ тарафдори бўлган матбуот ва муҳаррирлари-да, арабий ва форсийсиз бир нимарса ёзолмайдурлар.

Келайлук Туркистон ва ёинки Осиёи Васати* халқларининг тил ва шевалариға: Туркистоннинг ўзиға тейишли шеваси турк тилининг чигатой лаъжаси бўлуб, «Навоий» китоби бу лаъжанинг гўё муҳим китобидур. Аммо кўпдан бери Туркистонда маданият ва салтанат ва адабиёт таданий* этгани учун халқ бу лаъжани бузганлар. Бузмоқ нари турсун, Туркистоннинг ҳар бир шаҳарининг ва ҳатто, баъзи бир қасаба ва кўйларининг шеваси бошқадур. Масалан: анда, мунда, шундани – ул ерда, бул ерда, шул ерда; ўтда, бўтда, шўтда; этта, бетта, шетта; ўрда, бўрда, шўрда; ўра, бўра, шўра кайфиятинда сўйлайдурган шаҳарлар бўлуб, мундай бузуқ сўзларни навъи ва адади жуда кўпдур. Туркистон туркласига форсий ва арабийни қўшулгани ҳам барча ерда бир ҳолда бўлмай, балки мавқеъи жуғрофиясига қараб ҳар навдур. Чунончи, Бухоро аморати ва Самарқанд вилоятининг туркча тилига форсий ва арабий кўб қўшулгандур...

Фарғонанинг Хўқанд ва бошқа шаҳарларида ҳам форсий ривожда бўлуб, уламо ва машойихни форсийга майли кўпдур. Табиийдурки, форсий кўб ёйилган ерларда арабийни ҳукми зиёдадур. Форсчани ҳукми Тошканд шаҳри ва Сирдарё музофотига озайиб, форсий билатурган киши, эҳтимол, мингда бир ҳам топилмаса. Фарғона вилоятининг Хўқанд

ва бошқа шаҳарларинда буқун форс тилинда ерли шоирларда мавжуддур.

Хўқанд хони Умархон жанобларининг «Девони Умархон»ига форсий абётлар иншод қилингонига қараганда қадимдан бери Фарғонада форсий тилни жорийлиги маълум бўлур.

Туркистон шарқида форсийнинг ҳукми озайиб, бовужуд шул уламо орасинда оз бўлса-да, сўйланур. Туркистон жануби ва Туркистони Афғонийга бўлса, туркий ва форсий тили гўё баробардур. Туркистоннинг Мовароуннаҳр, Ҳазар қисмига аксарият ила туркман шеваси ҳукмфармо бўлса ҳам, Эрон ва Афғонистон ва Бухоронинг ҳамсоялиги сабабидан яна форсийнинг нуфузидан қутулуб бўлмайдур. Хивага келганча, мунинг тили яна усмонличага яқин бўлуб, фақат арабий ва форсий қўшимчалари оздур. Ҳолоса шулки, нафси* Туркистон, Бухоро, Хива, Туркистон Афғони ва Кошғар ўлкалариндаги туркча шеваси доҳилан ўн қадар бузуқ ва тузук лаҳжага айрилиб, аммо бу лаҳжа ила сўйлайтургонларнинг ҳар бири бошқасини сўзига тушунадурлар. Китобатга келсак, буқунғача Туркистон, Бухоро ва Хивада ҳар ким ўз лаҳжасига мувофиқ ёзса ҳам, бир-бирига қарибдур*. Чунки котибларни муаллимлари мавжул туркча ва форсча назм ва наср китоблар бўлуб, Баҳри Ҳазардан то Кошғар ва Туркистон Афғонигача қадим мактабларда «Навойи», «Фузулий», «Саботул ожизин», «Ҳикмат», «Ҳувайдо» ва бошқалари, форсийдан «Чаҳор китоб», «Хожа Ҳофиз», «Бедил», «Саъдий» ва бошқалари ўқулурки, бу китоблар аҳли саводни тил бирлигига сабаб бўлур. Аммо авомларни сўзи тахти таҳрирга кирмайдир.

* * *

Аввалги мақолада туркча тилнинг аҳамиятлик шўйбаларини қисқалик билан ёзив эдим. Энди тилни бутун содлаштуруб индурмоқ ва ёинки адабийлаштуруб тараққий қилдурмоқдан бетарофонга ёзарман.

Матбуот майдониға биздан муқалдам отилган ва дўстлар ила жарида ва мажалаларға соҳиб бўлган ичкари Русия ва Кафкоз мусулмонларини матбуот тили ва ҳам кўча тилиға диққатлик кишиига маълумдурки, матбуотлари кўча тилидан неча даража олийдур. Ва қундан-қун яна олийлашмоқдадур. Ўрам* тили тарафдори ёинки содда тил тарафдори бўлган баъзи тотор матбуоти йилдан йилға адабийга айланмоқдадур.

Масалан, «Вақт», «Шуро», «Юлдуз» жаридаларининг аввалгилари ила ҳозиргисини тафтиш қилинса, ҳозиргиларини адабийлиги зоҳир бўлур. Кафкоз матбуоти аввалидан адабий бўлуб, ўн саналардан бери матбуот, когаз устиндаги адабий тилини, ҳалқни тил ва сўзиға таъсир этиб ўткардики, бул ўшал вилоятларда диққат этганларға маълум бўлур. Ҳеч бир фирмә ва ё лаъжанинг авом тили матбуотға кирмайдур. Кирса-да, мактаб рисолалариға ва фанний китобларға кирмайдур. Азбаски, фанний, адаб, таълим, тарбия ва диний китобларни сирф* авом тилиға ёзмоқ мумкин эмасдур. Ҳатто, бу замонда фан ва ҳунар тараққий этгани учун ва янги чиқгон бегона луғатдаги исмлик нимарсаларға туркий исм тақадургон жамиятлар барпо этиб, туркий тилимизга хизмат этатургон кишиларни бизга йўқлиги учун бегона тилдаги исмлар ила кўп нимарсаларни ёзмоқча мажбур бўлармиз. Ҳатто, мундан тараққий этган миллатлар-да қутулган йўқ. Масалан, арабий илм «Алжабр»ни буқун тараққий этган миллатларда «Алжабр» ва аларда «ж» йўқлиги(дан) «Алгебра» дерлар.

Бу тил масаласи Русия мусулмонлари матбуотига бир хейли баҳс бўлуб, фаалан ва амалан авом тили ва ёинки содда тил тарафдорларини мағлубияти ила натижаланмоқдур. Бизнинг Туркистон матбуоти-да, табиий, бу масалани бошидан ўткарур. Шунинг натижаси ва навбати бўлуб мўътабар «Садойи Туркистон» рафиқимизда тил масаласи мақолалари ёзилмоқдадур. Баъзи афандилар меҳмонни «қўноқ» дейилсун деб таклиф этарлар. Ҳолбуки, қўноқ деганда, бир турк фаҳмлайдур. Меҳмон деганда, турк фаҳмлагани устидан, яна бир форсий мусулмон қариндошимиз-да англайдур. «Тилимиздан форсий ва арабийни қувайлук», бу кўп енгил орзу, аммо ижроси мумкин эмас орзулардандур. Масалан, мунинг тарафдори бўлган мўътабар «Садойи Туркистон»ни «Турк эли довуши» лозим бўлур. Туркистонни «Турк эли» ёхуд «Турк ери» ёзмоқ керак бўлур.

Тошканд, Хўқанд ва бошқа минглар ила жуғрофиёвий исмларни разжоли тарихия* ва ёинки тарихий воқеаларни маҳаллий ва машҳур одамлари ва ой ҳам йили, куни ва ...ларигача тағийир* бериб, туркий исмлар тоқиб, аларға, янги луғатлар тайёрлаб, янгидан тадвин* этмоқ лозим келур. Ва ўшал ҳолдагина турк тилини арабий ва форсий луғатлардан ажратиб бўлурки, мунга ҳама ишни қўюб, ҳамма

бирдан ҳаракат этса, эҳтимолки, бир неча юз саналарда хаёлан зўрга воқеъ бўлса. Ҳолбуки, бул ижроси мумкин эмас қуруқ хаёли фосидгинадур*.

Бир неча минг санадан бери форсий ва араб тили ва маданияти ва салтанати таъсири остида қолган туркийни яна бир неча минг санада буларни таъсиридан чиқармоқ нари турсин, балки маънан ва моддатан ва фаннан маҳкум миллатларни тили бўлган тилимизга яна тараққий эттан миллатларни луғатлари ҳужум этар.

Туркистон ҳалқининг мактаб ва мадрасасиндаги китобларга, жарида ва мажалласиндаги мақолаларга сирфи форсий ва арабийни кўймас тарафдори кишиларни ўйловлариға, тўғриси, шошармиз.

Масалан, мактаб, мадраса, жарида, мажалла, китоб – ҳаммаси арабники. Исимиизни ўндан тўққузи арабий. Энди, бу ниҳоясиз нимарсаларни ҳаммасига туркийдан исм охташибми дунёдан ўтармиз?

Муҳтарам А. Музаффар афанди 63-рақам «Садойи Туркестон»да ҳандасадаги арабий истилоҳ ва исмларга туркий муқобиллар кўрсатурлар. Анга қараганда, ҳандасани ўзига «андоза» форсийнинг муарраби ва ёинки бузулғонидур. Анга ҳам туркча ва барча улум ва фунун ва Қуръонға ҳам туркча исм кўймоқ лозим келур. Ҳолбуки, баъзи бир нимарсаларни исми, луғатан мусаммасининг* маъносига далолат қилмай, аммо истилоҳан, таълимдан ва тарихан ва ёинки замонан анга исм ва алам* бўлуб қолгандур. Чунончи «воҳид қиёси» маъненини фаннийсини «солиштириш ўлчови» адо этмайдур. Бўлса бўлмаса, бу бир истилоҳ бўлуб, «солиштириш ўлчови», яъни воҳид қиёси дейилмагунча фаҳмланилмас. Авом учун бу сўзлар ёзилатургон бўлса, ул иккисини-да фаҳмламайдур. Агарда мактаб талабалари учун бўлса, Туркистонда йўқ туркий ҳандаса китобимиздан муқаддам бир-да лоятиноҳо* янги истилоҳи туркия луғати чиқормоқ лозим келур.

Фикримча, бу ўлчовлар фазлаладур*. Тўғридан-тўғри демоқ керакки, бақадри имкон арабий оз ёзулсун. Арабий исмлик нимарсалар жамланганда, туркча жамлансан. Масалан, улум, фунун, уламо, куззот ва ... демоқ еринда фанлар, илмлар, олимлар, қозилар ва... лар ёзингиз. Ёинки мўтабар «Садойи Туркестон»нинг 64-рақаминдаги «Тил масаласи»да «Курраи арзда яшамакда бўлган ҳар миллатни ўзига маҳсус

бир лисони миллийси вордур» жумлаларни бир оз туркча ёзмоқ кераклигига машварат бермоқ лозим. Аммо бутун фанний ва илмий ва диний истилоҳ ва иборатларга муқобил туркчадан исм таъйин қылмоқ фикриға чүммоқ үзни чарчатиб ва матбуотни зоең қылмоқдан бошқа нимарса эмасдур.

«Тил масаласи» мұхәррирларидан бири дер: «Тиллар замон ила ислоҳ бўлур, бирдан ислоҳ этилмаслар». Содда тил нима учун керак? Атрофиндаги қавму қариндоши илан сўйлашмоқ учун. Алабий ва илмий тил нимаға керак? Мавжуд илму фан ва тарихни билмоқ ва алардан фойдаланмоқ учун. Энди бизға лозимки, атроф, яъни теварагимизни адабийлаштурсак, мунаварлаштурсак, яъни илму фан ила ёрутсак. Илму фан бўлса, бизни тилға тобеъ бўлмай, балки бизни ўзиға жабран тобеъ этар. Энди бу содда тилни бизни ҳар қишлоқ ва маҳаллада бир-биридан фарқи бордур. Аммо илмий ва адабий тилни ҳар бир қишлоқ ва кўйдаги оналарни тилинда бўлмоқлиги ва алардан бошланмоғи мумкин эмасдур. Оре, англис ва франсуз оналари ва ўқуғон рус ва усмонли оналарини(нг) тили матбуот ва мактабдаги адабий ва илмий тилни айни ва худ ўзиదур. Аммо алар бир неча юз санадан бери, қориндан қорингача ўқуб келган оналардур. Бизни мазлум оналаримиз батанан баъд батан¹ ўқумай келганилар. Энди у мазлумларга ҳандасанинг туркча истилоҳларини ютдургон ила она тили бўлуб туруб, аввалан ул онани ўзиға англашилмайдур. Модомики, бизга илму фан керак ва модом(ики), турк тилининг баъзи шўъба ва лаъжалариға замоний, фанний, диний, тарихий ҳар навъ китоблар бордур. Ани ўқуб фаҳмламоқига файрат этишимиз лозимдур. Масалан, Кафкоз ва Қирим лаъжасини билатургонлар бу кунги дунёмизда мавжуд аксар, балки ҳама илму фанларни туркча тилда билурлар. Дунёмизни илму фанидан хабардор бўлмоқ учун рус, немис, франсавий, английс, итолиёли, арабий, жопуний тилларидан бирини билмоқ керак ва аларни билмаганда Кафкоз ва ё Қирим лаъжай адабиясини билган кишини дунёдан хабарлик бўлушиға восита бўлур. Аммо қадим чигатойча, мўғулча, ўрхўнгча ва саҳроий тилларни тиргузгон ила на фойда? Ва у тилларга қаю илму фанлар бор? Ҳозирги сўзимизға қўшулган форсий ва арабий сўзлар бизни арабу форсга бир даража яқин этар. Илму фан китобла-

¹ Батанан баъд батан – авлоддан авлодга.

рига яқинлашмоқимизга восита бўлур. Баъзи биродарлари-мизни соғф она тили бор. Аммо она тилида мактаб, мадраса, фанний ва илмий китоблар таъсис этолмайдурлар. Чунки сўз етишмайдур. Агарда алар тараққий этса ва маданий бўлса, ҳукман ҳозирги тилни ўзгартириб бўлур. Ҳамда минг йил аввалги тилға қайтмоқ қонуни табиатга муҳолифдур. Чунки мозийға ружуъ мумкин йўқ. Бегона тилдан сўз олмоқдан кутулган тил йўқдур. Англисчани арабчадан сўнгра энг бой тил дерлар. Мaa фиҳи*, ўн минглар ила бегона луғатларни мажбуран олганлигини ёзарлар. Хулоса фикримиз шуки, ялгуз туркча сўйламак ва ёзмоқ абадан мумкин йўқ. Бақадри имкон арабий ва форсийни оз ёзайлук. Барча илму фан истилоҳ ва луғатларига туркчадан муқобил охтариб вақтни зое этмайлук. Тараққий эттан туркий шевадаги илмий ва фаний китобларни англамоқға саъӣ ва гайрат этайлук. Келар замон учун ҳозирланайлук, ўтган замон учун эмас. «Она тили, она тили», бу яхши орзу. Аммо тилсиз оналар тилига мактабий китоблар ёзила берса, Туркистонда ададсиз бузуқ она тиллар шевасиға ададсиз китоблар ёзмоқ лозим келурки, Андижонда ёзилгани Бухорода, Авлиёотада ёзилгани Қаршида англашилмайдур. Чунки бу оналарни тили бир-биридан фарқликлур. Тараққий эттан милятлар оналари ўқутар экан, биз аввал онамизни ўқутуб, анга тил ўргатмоқимиз керак. Чунки бизни илм ва тилсизлигимиз алардандур. Бинобарин, бақадри имкон оз арабий ва форсий, оддий, туркий луғат ила ҳозирги шеваларча ёза бермоқдан бошқа илож йўқдур.

«Ойна» ж., 1915 йил, 11–12-сонлар,
274–277, 306–311-бетлар

БИЗНИ КЕМИРГУВЧИ ИЛЛАТЛАР

Бизни кемиргувчи иллатлар деганда, захму маразними гумон этарсиз? Ёинки, сил, сил-ар-ия* ва маҳавликними дерсиз? Йўқ, андан ҳам ямонроқ ва андан ҳам жонхарош*, бевоя, хонавайрон ва ғариб этгувчи бир дард, биз — туркистонийларни шахри ва қишлоғи ёйинки ярим маданий, ярим ваҳший синфларимизғача истило этиб, бутун тириклигимизға сорилгон ва бизни инқирозға ва таҳликаға ва жаҳаннамға юмалататургон тўй, азо исмидаги икки қаттол душманни дерман.

Атомиздан меҳрибон Тангримиз жалла ва аъло Қуръони каримда «Ло талаққу би ядикум ала таҳлилкатахи», яъни ўз қўлларингиз ила ўзингизни таҳликага отмангиз, дер. Биз бўлса, бадбаҳтона ва Ҳудонинг амриға бўюн қўймасдан коғирона бир суратда тўй ва азо деган, йўқ бўлушимиизга сабаб бўлган одатларга бору йўқимизни сарф ва исроф этармиз. Йилда икки ой наврўзи кофири учун сайр этармиз. Бир ой муқаддам Самарқандни Панжакент қасабасидаги наврўз сайриға мушак-фишант отишдан учгина киши ўлуб, ўндан зиёда киши мажруҳ бўлди. Кўпкари ва улоқ чопмоқлик одати малъунонасиға ҳар вилоятдан ҳар сана юзлар илиа киши охиратга кўчар, на қадар киши мажруҳ ва маъюб бўлар. Кўп кишилар сайр ва кўпкари шумлиги ила ишдан ва зироат вақтидан қолур. Уйифа озуқаси йўқ, хўкузи ва соғар сийири йўқ экан, бир неча юз сўмға от олиб ва ҳар куни анга ҳиндилик парастиш* этиб, ҳар кун бир сўм сарф этар, на учун? Тўй ва сайрға кўпкари чопмоқ учун. Ўн-йигирма чақиримға тўй бўлдими, ҳар ким ишини, дехқончилигини қўюб, отланиб кўпкарига кетар. Дехқон учун олтундан азиз вақт фавт бўлди-кетди. Экин биргина кун кейин сепилган учун пишмай қолар. Биргина кун сўнгра йигилган учун ёғингта қолиб, баъзи хирманлар чириб кетар.

Маълум бир шаҳарда яхудийлар баъзан ўлукларини оқшом элтиб кўмарлар. На учун? Кундузи ишдан қоларлар. Биз бўлса, ўлук ва тўй учун ҳафталар, ҳатто, ойлар илиа ишдан қолурмиз. Ҳолбуки, шореъи аъзам, пайғамбари акрам саллоллоҳи алайҳи васаллам ҳазратлари ўлганни тез кўмуб ва кўмгандан сўнгра тез тарқалиб, ишға кетмоқға ва ўлукхона халқини уч кундан зиёда таъзия тутмасға, қаро киймасға, кир, фалокат бўлмасға амр этарлар. Эй халқ! Эй мусулмонлар! Биз на учун Ҳудо ва расулни сўзига ва ўзимизни нафъимизга амал қилмаймиз? Биз девонами? Биз таклифдан¹ ташқарими, Ҳудо учун сўйлангиз. Биз нима?!

Шариат китобларидан «Фароиз, яъни Ҳудони буйруги деган китобларға: «Ўлукни молидан аввалан ўлукға керакли мувофиқ суннат ва исрофсиз кафандар қилиб, дағн қилмоқға сарф қилинсан, сўнгра қарзини берилур. Сўнгра ортган молларни варасасиға* мувофиқи шариат тақсим қилиниб берилур», – дейилган экан, биз бильзакс кафандан сўнгра

¹ Таклиф – бу ерда, инсоний бурч, вазифа маъносида.

қарзға бермай ва хатто, сағир ва бенаво хотунларни меросини йиртиш, азойи, садақа, хайрот, билмайман, нималар ужраси* деб, қарздан ворисидан илгари тақсим қилиб олармиз. Беш—олти маъррака ва худойи, 8—10 жумъя оқшоми деб бутун маҳалла ва қиплоқ ҳалқига палов берармиз. Баъзи бир бечора сағир ва муштипар аёллар меросдан ва ҳақдаридан ноқис оулурлар. Баъзи қарзхоҳларни ҳаққи худойи ва хайрот, ноҳудойи* ва шаррот* сабаби ила қуёб кетар. Бечора ўлукни зиммаси қарздан қутуломай қолур. Худо учун айтингиз, бу хайротми, бу худойими? Беш—олти кун сўнгра бу худойи ва хайротлар учун варасани ҳаққи бўлган мол ва ерлар сотулур. Берилган дангга* адрас*, азойи ва ғаниларни олган йиртиш ва садақалари учун берилур. Энди бечора вариса дарбадар, ҳам отадан, ҳам ватандан айрилди—кетди. Бир ўртаҳол, бир бечора фақир ўлар. Онинг фани яқини ўлукни этаси бўлуб, вариса молини «обрўй» этарман, деб исроф ва барбод этар. Натижада бечора вариса* дарбадар. Эй, уйинг обод, обрўй қилғувчи! Ўлган ул, санга нима? Сан, фани, ўз ўлукингга обрўй қилғонинг бас эмасми?

Астағурилло, субҳонолю. Бизни қилатургон ақлсизлигимизни қайси миllat қитур? Никоҳ, хатна, бу икки бало шундоғ қаттиқ бир иллатки, ўлмагунча қутулиб бўлмайдур. Шаҳарларда ўртаҳол, яъни ўтуарға хона ва боғи бор бир киши никоҳ учун икки минг сўм сарф этар ва ўғул хатнаси учун ҳеч бўлмаганда минг сўм. Ҳар бир бенаво киши бу маврилларга 200 сўмдан 10000 сўмгача сарф этар. Бой ва зўраки бойлар эса беш минг, ўн минглаб сарф этар. Охири нима бўлур? Нима бўлур дейсиз? Ота—бобосидан қолган мулк ва ватанини ўз ихтиёри илан зўраки бойни ўзи ўлгандан сўнгра бир яхудий ё бир армани ажнабийға сотиб тўй ва таъзия қарзини берар. Ўзи сотмаганда судга сотилур. Мана, юқоридаги сарлавҳада «Бизни кемиргувчи иллатлар» деган одатларимиз, шу тўй ва таъзия исмийдаги девоналигимиздан иборатдур.

Бир дўкончи, бир гулкор. Бир фақирҳол, бир косиб учун бу тўй ва таъзиялар ўлумдан қатиедурки, мунинг учун бечора ҳар кун ўлур. Ҳар кун ўлтон ила—да қутулмас. Ўзидан сўнгра аҳлу аёлиға бу йўқсуллик ва бу мусибатни мерос кўяр. Ҳуб, яхши, ўз молини тўй ва таъзияға исроф этсун, барбод этсун, кўзи чиқсун. Ҳай, бошқа оқчасини, бирор пулини на учун барбод этар. Бу девоналигни у тарафи эмасми? Бу ҳол ила 20—30 сана ўтса, ер ва ҳавлилар ажнабийларға ўтуб, аксар

халқымиз гадойлик даражасыға инур. Эллик сана мұқаддам ер сотилса, бир мусулмон оларди, энди бошқалар олур. Мана, энди биз шу ҳол илан яна йигирма-үтгүз ийл үткәрсак, халқымизни ярмидан зиёдаси ватансиз, ерсиз, дарбадар бўлатургони маълум ва ошкордур. Бир ҳавлида, бир рўзгорда, масалан, икки ўгул, икки қиз бор. Ато ўлса, ани моли тўрт бўлунур. Аларни ҳар бирига никоҳ ва хатна ва ўлум мавридлари мұкаррапардур. Ўзларини замонча илми ва ҳунари йўқки, контурга, маҳкамага, бонкаға кириб вазифа олса. Энди лоилож атторлик ва ё баққоллик ва у бўлмаса, муздуруллик* ва мардикорлик қилиши лозим келиб, бу ишлардан фақат аларни қорни тўядур. Ортдурмоққа йўқ. Мунинг устиға тўй ва таъзия деган даҳшатлик балолар келгандан сўнгра бу азиз оила ва рўзгорга ёниб кул бўлмоқдан бошқа илож йўқдур. Эллик сана мұқаддам бир қариш ер бир пул экан, энди бир олтун ва келарга ер олтунга ҳам топилмайдур. Қирим ва Кафкоз мусулмонлари-да бизлардек ер қадрини билмаслар экан. Энди Қиримда бир таноб (600 сажин) ер ўн минг сўмдан ўттуз минг сўмғачадур.

Биз бир таноб еримизни 200 сўм сотиб тўй қилмоқчи бўлсак, «ерни хўб пулға урдум» деб мажнунона шодланурмиз. Инсонни бу қадар аҳмоқлиги ажибдур. Бизға лозимки, тўй ва таъзияларни кичик қилиб ва ҳолимизча ҳаракатда бўлуб, келар замонамизни ўйлайлук. Валлоҳ, хору зор мунқариз* бўлмоқ эртага офтобни чиқишидек мұкаррапардур.

Самарқандда бир маҳалла борки, аксар ҳалқи фақру заруратдан, тўғриси, ақл ноқислигидан ҳавлиларини пулға қизиқиб яҳудийларга сотган учун маҳаллаға оз мусулмон қолди. Маҳалла, мактаби йўқ бўлди. Масжиди-да яқинда йўқолур. Мана, бизни ақлсизлигимизни охири ва исрофларимизни хотимаси динимизга футур кельмоқиға сабаб бўлур. Дин учун, масжид ва мактаб учун ақча, сарват, давлат, сомон* керакдур. Тўй ва таъзияға сарф қилинатургон оқчаларимизни биз, туронийлар, илм ва дин йўлиға сарф этсак, анқариб* оврупойилардек тараққий этармиз ва ўзимиз-да, динимиз-да обрўй ва ривож топар. Йўқ, ҳозирги ҳолимизга давом этсак, дин ва дунёға зиллат* ва мискинатдан бошқа насибамиз бўлмайдур.

Ко зътабару йо аввал ул-абсрар!¹

«Ойна» ж., 1915 йил, 13-сан, 338–342-бетлар

¹ Таржимаси: Эй кўзи очилганлар, (атрофга) зътибор қилинг.

«САРТ» СҮЗИ МАЖХУЛДУР

Ул зоти анвар амири Бухоро ҳазратларининг ҳузури ҳумоюн русча таржимони муҳтарам Баҳромбек қоровулбеги жаноблари: «Биз Туркистон ва Бухоро ҳалқининг турклиги маълум бўлуб туруб... на учун сарт атайдурлар?» — деб мўътабар «Шўро» мажаласининг 1911 йил 16-ададинда савол этиб эдилар. Мазкур мажалланинг 19-ададинда «Ойна» муҳаррири тарафидан «Сарт сўзи мажхулдур» унвони ила баъзи нимарсалар ёзилиб эди.

«Шўро»нинг 24-ададинда самарқандий марҳум Бақохўжа тарафидан «Сарт лафзи аслсиздур» унвони ила баъзи нимарсалар ёзилиб эди. Мўътабар «Таржумон» муҳаррири муҳтарам Исмоилбек жаноблари «Таржумон»да «сарт» атамоқни дуруст эмаслиги тўғрисинда бир неча дафъя ёзил эдилар. Сарт ҳақиндаги туркий мақолаларнинг натижасини мўътабар устод Исмоилбек жаноблари тафсили илан Тошканда чиқатургон «Туркестанский курьер» русча жаридасинда ҳам ёзил нашр қилидуруб эдилар. «Ойна»нинг (?) рақаминда¹ яна ушбу тўғридан жаноб Баҳромбек қоровулбеги сўз кўзютиб эдилар. Тотор муаррихи муҳтарам Аҳмад Заки Валидий жанобларининг Самарқандда келганларинда сарт сўзи ҳақинда баъзи муқолималар* ҳам бўлуб эди. Туркистон ёшлиридан ушбу тўғрида бир неча эътиroz — «прўтест» номалар ҳам келиб, у жумладан Тошкандиникини «Ойна»да ёзилди. Яна ушбу тўғридан идорада саволлар келган сабабли «Сарт масаласи» ҳақинда қисқалик ила минбаъд ёзилатургон нимарсалар холоса қилинди. Ва ушбу тўғридан асослик нимарсалар ёзатургон азизлар учун «Ойна» саҳифалари очукдур.

Энди матлабга келайлук. «Ойна» муҳаррири тарафидан 19-адал «Шўро»да ёзилғон сўзларни мазмуни шул эди: фикри ожизича, туркистонийларнинг сарт аталишини сабаби маълум йўқдур. Бу исм шимол ҳалқи, яъни қазоқ ва тотор қардошларимиз тарафидан Туркистоннинг шаҳар ҳалқига берилган исмидур. Ушбу бобдаги мулоҳазалар шул тариқа хуносса бўлунур.

- 1) қазоқ ва тоторлар Туркистон ҳалқининг хоҳ турк ва тоҷик ё араб бўлсун, сарт дерлар;
- 2) (ўқиб бўлмади);
- 3) Туркистон жанубидаги Балх, Бадаҳшон ва Ҷаҳор-

¹ Манбада рақам тушиб қолган.

вилоят халқики, аксаран туркча сўйлашурлар ва ўзлари Афғонистон табъасидурлар, туркистонийларни ўзбек дер, Афғонистоннинг афғон, тоҷик, ўзбекча сўйлайдургон барча халқи туркистонийларнинг ўзбак ва турк дер... Сарт деган сўзни абадан билмайдурлар;

4) Кафкоз, Эрон ва Ҳиндистон халқи сарт калимасини билмайдурлар, фақат туркистоний, турк ё тоҷик дерлар;

5) туркистонийлар бир-бири ила сўрашганда: «Ўзбек-мисан тоҷик?», «Мулломисан хожа?» – деб сўрайдурлар. Туркистонда саййидларни «хожа» дерлар. Хожасиз арабларда бордур;

6) Туркистонда машҳур 92 қабила – ургунинг исми машҳур бўлуб, онинг ичинда «сарт» йўқдур.

Хонлар замонинда жулус ҳангомида бу 92 қабиладан мурраҳҳас* ва оқсоқоллар Самарқандда жамланиб янги амири(нг) «хон» кўтариб «жулус» маросимини ижро этардилар. Самарқанд Тахти Темурийсинда жулус эттан Бухоро хонларининг энг охиргиси амири ҳозирнинг жадди* Музafferхондур. Самарқанд Бухоро ҳукуматининг Маскови эрди.

Амир Музaffer марҳумнинг таърихи жулуси:

Баҳри таърихи жулусаш омад.

Шанбау моҳ раббиус-соний. (1277 ҳижрия)

Туркча таърих шеърияси:

Шоҳ мулку иқбол ила
Ўлтурди Кўктош устина.

Кўктош амир жаҳонгир Темур Соҳибқирондан қолматош – бир таҳтдурки, Туркистондаги турк элларидан 92 ургунинг оқсоқол ва баковуллари йигилиб, янги хонни оқ бир намад – кача устинда ўткузуб, 92 уруғ мураҳҳас*лари качани бирдан кўтариб, янги хонни Кўктош таҳтина миндурарлар эди. Ва бу ондан зътиборан хон ва амир эълон қилиниб, нақора, карнай қоқилиб чолинарди. Амир ушбу 92 нинг оқсоқоллариға олтун ва хильъат, от ва туғлар бериб, алардан байъат* оларди. Ва хон кўтармоқдан аввал 92 нинг оқсоқоллари баъзи бир сўзу одатларни риояти учун амирдан вайда ва сўз олар эканлар. Бу 92 сўзи ал-он халқ оғзинда мавжуд ва мақоллар ҳукминдадур. «Тўқсан иккени ичинда... деди», «Бу ер 92 ни йифилган ери, сўзингни билиб сўйла», «Сан бадзот, шажарант 92 ға етмайдур».

7) «Темурнома» ва амсолий китобларда сарт исми мавжуд (ва) уруғлар ичинда кўрулмайдур;

8) Туркистон шимолига охирги вақтларда сарт сўзи эшитилиб, аммо Туркистон жануби ва гарбида ҳалқ оғзинда йўқдурки, Туркистон шимолига бу сўзни жорий бўлгони қазоқ, тотор ва руслар сабабидандур. Масалан, Тошканда «сарт арбаси», «сарт чойи», «сарт одати»... дейилган ҳолда Самарқандда «мусулмон ароба», «мусулмон шахри», «мусулмон одати» дерлар;

9) Бухоро ўлкасинда сарт сўзи мутлоқ йўқ. Ҳалқ ўзбек, тожик, қазоқ, туркман, араб қабилалариға мансуб кишилар бўлуб ва шу исмлар ила аталурлар:

10) Туркистоннинг қаю бир чўл ва тоғ ё маъмур ериндаги 60–70–100 фа киргон кишидан «сарт» сўзи сўралсун, билмайдур. Аммо олчин, барлос, туёқли, қипчоқ, хитой, турк, қавчин, сарой, мангит, қорақалпоқ, минг, юз, қирқ, ўроқли, ойтамғали, қўштамғали, найман, қангли, мўғул ва буларга ўхшаш асомаи қабила, уруғ исмларининг машҳури ва аларнинг туганмас шўъба ва шоҳаларини баён қилган ҳолда бу «мажхур сарт»ни аслан тилға олмайдур. Қари кишилар: фалона аслан ўзбек ё тожикдур, дер. Асло сарт демас ва сартни билмас, сарт деган қабиладан бехабардур;

11) сарт сўзини ҳозирги мағфумидан хабардор туркистонлилар гумон қиласурларки, сарт сўзи туркистоний деган сўзни русча таржимаси бўлса;

12) матбуотдан боҳабар Туркистон ўзбек ва ё тожик ва ё арабба «сарт» деб хитоб қилинса, ўзлариға ор ҳис этарлар. Албатта, бир кишини ота-онаси берган исми бўлуб ва они мансуб бўлгон қабила ва уруғи бўлуб туруб, они бошқа бир исм или чақириб ва номаълум ва ё маълум бир қабила исмини онга тақилса, они хушланмасга ва эътиroz қилмоқға ҳақи бўлса керак;

13) Туркистон ҳалқидан ўзини билатургонлари қабила ва уруғига у қадар биноси борки, бошқа қабилаға қиз бермайтургонлари бордур. Қизни ўзи хоҳлаб теккан бўлса, қабила орасидан ақча жамлаб даъволашиб чиқориб оладурлар. Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмайтургонларни қул – марқуқ дерлар.

«Шўро» мажалласининг 1911 санадаги 24-ададинда самарқандий марҳум Бақоҳожа жанблари «Сарт лафзи асл-

сиздур» унвони ила баъзи нимарсалар ёзиг эдики, андан минбаъд¹ ёзилатургон моддаларни хулоса қилармиз:

1) ўтган саналарда сарт сўзи ҳақинда руслар орасиға мубоҳаса бўлуб, «Туркестански ведомости» русча жарида-сила ҳар ким ҳар нима ёзиг ва ҳар навъ фаразиётлар жорий қилиниб эди. Қазоқ биродарларимиздан даъво вакили жа-ноб Шерали Лапин² ёзиг эканки, сарт сўзи ҳақорат сўзла-ридан бўлуб, «сариф ит»дан ахуз³ муҳаққақдур*. Бу лафзни истеъмол қиласга керак. Ҳозир Туркистонда жорий турки – ўзбаки шевани «сартски» ёинки «сарт тили» демасдан «ўзбаки тил» деб аталсун;

2) Астрўмўф⁴ жаноблари «Сартлар» исминда тахминан 300 саҳифалик русча бир китоб тасниф қилгандурлар. Ушбу ки-тобга мазкур жаноб Шерали Лапин тарафидан бир неча эъти-роз ва баҳслар бўлгандур. Аммо жаноб Астрўмўф, сартлар ким эканлигини исбот қилиб бир жойга қарор берганлари йўқ ва китоблари ҳар нафъ ихтилоф ва фаразиёт ила тўладур;

3) Астрўмўф жанобларини «Сартлар» китобидан ва бошқа бир неча русларни ёзган китобидан маълум бўлур-ки, Фарғона ва Сирдарё вилоятларининг ҳалқи «сарт» бўлуб, Самарқанд ва Бухоро ўлка – вилоятларининг ҳалқи ўзбек ва тожикдурлар;

(«Ойна»: Аммо тарих ва адабиётдан бехабар рус ва тото-ра рабта⁵ беш вилоят Туркистони Русий ва Бухоро ҳонли-ги ҳалқини(нг) айирмасдан «сарт» дерларки, бир маҳзи⁶ асари гафлат ва бутун ғалати фоҳишдур*. Фарғона ва Сир-дарё ҳалқининг сартлиги маълум йўқдур.)

4) Гейер⁷ жаноблари «Туркистон саёҳатномаси»да ёза-дурки: «Сартларни асл ва насаблари масаласига ҳозиргача уламо тарафидан файсал⁸ берилган йўқдур. Аларни насаб-ларига тейишили ҳар нав баёнотдан сиҳнатга яқини шулки, Туркистоннинг асл ҳалқи тожик бўлуб, сўнгра турк – ўзбек ҳалқи тасхир⁹ қилиб олиб ва бу икки ҳалқни бирлашгани-дан пайдо бўлган ҳалқларни «сарт» аталиши тахмин ва гу-мон қилинур;

¹ Шерали Лапин – 1917 йилдаги «Шўройи уламо»нинг муассисла-ридан, сунг муҳожир. 1895 йилда русча «Ўзбек тили грамматикаси», 1906 йилда «Самарқандда Шоҳизинда» китобларини чоп эттирган.

² Машхур миссионер Н. П. Остроумовнинг 1890–1895 йилдаги бо-силган «Сарты» китоби кўзда тутимиқда.

³ И. И. Гейер – сайёҳ.

5) Вамбери жаноблари ёзадурки: «Сартларни Бухоро ва Хўқандда тожик атайдурлар. Инчунин жаноб Лазар Будагуғни¹ ва Шайх Сулаймон Бухорий² жанобларининг луғатларидан маълум бўлурки, сартлар аҳли форс ва тожик эронийлардан иборат бўлса, ҳолбуки эронийлар форс ва тожиклурлар;

6) Логофет³ жанобларининг «Бухоро хонлиги» ном русча китобинда Туркистонда мавжуд турк-ӯзбек қабилаларини төъодд* этибдурки, «сарт» қабиласи йўқлур;

7) «Шайбонийнома» соҳиби Муҳаммад Солиҳ, Алишер Навоий, Бобурхон, Абулғозихонлар турқдурлар, буларнинг таълифотлариндаги* сартлар ким бўлур, ажабо? Албатта, булар Туркистоннинг тамом ӯзбек ва турк ҳалқини(нг) ва ўз жиндошларини(нг) сарт демаганлар. Бунлар эронийларни ва ё бошига бир тоифани (уруш замонидаги душманларини) мақоми таҳқир ва очиқда сарт деган бўлсалар керакки, «Шайбонийнома»дан шундай билунур:

8) (йўқиб бўлмади);

9) алҳосил, ушбу кун Туркистони Русийнинг беш виляятини ва Бухоро хонлигининг барча турк ва ӯзбек ҳалқини «сарт» демак ва ёзмак инсофисизлик, истибдодройъи* боиси шубҳа ва тафриқадур*. буюк хатодур, вассалом.

Марҳум Бақохожжанинг сўзи мунда тамом бўлди.

Юқоридаги ёзилган сўзларға қараганда, маълум бўлурки, сарт сўзи ҳақиқатан номаълум ва сарт аталмисиши кишилар ёинки сартлар букунги Туркистони Русий ёинки Турон. Хоразм ва Бухорода абадан йўқдур, балки бир замонлар бор эмишлар-да, қавми табъ ёинки ҳун, ҳамирий, осурий, бобилий... лардек дунёдан билқулли сафар этиб, жойларида бошиқалар келубдурлар. Тарихға қаралса, букун мусаммаси* йўқ кўб исмларға учралурки, сарт исмида Туркистонда «исми бемусамма» ҳукминдадур. Сартликни бутун Туркистони Русий ва Бухоронинг турк, тожик ва арабдан иборат ҳалқиға тоқатурғонлардан далил сўралса, айтатурғонлари албатта шундан иборатдурки:

1. «Шайбонийнома», «Бобурнома», Абулғозихон китобларинда баъзи бир туркистонийларни(нг) сарт аталибдур.

2. Оврупонинг баъзи сайёҳлари ёзидурларки, Туркис-

¹ Л. З. Будагов (1812–1878) – шарқшунос.

² Шайх Сулаймон Бухорий (1821–1880) – лугатшунос.

³ Д. Н. Логофет – шарқшунос.

тонда шаҳар ҳалқини ёинки форс ҳалқини ё тожирни но-
маълум замонда сарт атардилар.

3. Номуайян бир замонда Даشت Қипчоқ ёинки Хитой худудидан «сарт» исминда бир тоифа келиб, Туркистонга ерлашиб, сўнгра бошқалар тарафидан ютулуб ва бошқа уруғлар или аталиб кетгандурлар.

Ана, Туркистони Русий ва Бухоро ҳалқиға сартлик исмини тоқатургонларни далили шундан иборатдур. Биз тақрор айтармизки, мазкур уч эҳтимолни қайси бири чин бўлган суръатда ҳам нафсул амрда бугун Туронда сарт йўқдур. Ҳамчунонки, бу кун Оврупода ва Осиёда исман «хун» йўқдур. Тарих хун қавмини сартдан кўра яхши забт этган. Мaa фиҳи букун на Оврупо ва (на) Осиёда «хун» исмлик уруғ йўқ. Фаразан, сарт қабиласинда бир вақт бор экан, аммо энди сарт уруги йўқдур. Бу қадар машҳур уруғлар Туркистонда бўлуб ва аталиб туруб, аммо сарт урганини йўқлиги ва ҳеч бир қабилани «ман сарт» демагани бу кунда сартни йўқлигини ва замонида бўлса-да, мунқариз бўлганини далиллар. Ҳўб, туронийларни сартлигини даъво этатургонларни далили бўлса, лутфан баён этмоқларини илтимос этармиз. Ва далилларига қараб, албатта, аҳли қалам муҳокама жорий этарлар. «Сарт» атамоқга ошиқ бўлганлардан баъзан дерларки: «Ҳар ҳолда туркистоний ва бухорийлар охирги замонларда сарт аталиб ва бу исм машҳур бўлубдурки, мунинг тарқ этмоғи мумкин йўқдур».

Бу сўз бир неча важҳдан тўғри эмас. Масалан, усули жадидчи ёинки тараққийпарвар ва маданияти ҳозира толибларини Туркистонда баъзан коғир «бобий», Истанбулда «мосун», Эронда ҳоказо «бобий» атабдурлар. Ҳолбуки, «бобий» ва «мосун» бошқа, тараққийпарвар мусулмон бошқадур. Бобий ва мосунлик ила фаҳр қиласатургон номусулмонлар бўлганидек, тараққийпарвар мусулмон бобий ва мосунликни ўзиға нисбат беришни абадан қабул қилмайдур.

Энди маданиятпарвар мусулмонларнинг «бобий», «фарра»*, «мосун» исмлари баъзи ҳалқ тарафидан бизға берилибдур, деб мусулмон исмини қўюб, ўзини «бобий» ва «фарра мосун» атамоғи ва шул номаграб исмларни ўзиға тоқмаги муносибми? Албатта, йўқ дерсиз. Бас, туронийларнинг ўзиға маҳсус ва машҳур уруғлари бўлуб туруб, мажхул бир уруғ исмини ўзларига тоқмасликлари табиийдур, албатта. Дерларки, сарт демайлук-да, на дейлук? Жавоби ниҳоят

осон! Туркистон ўзбеклари, тожиклари, араблари, турклати, руслари, яхудийлари агарда десаларки, биз Туркистонни турк, араб ва форсийни ташхисдан* ожиз ва барчасига умумий бир исм керак. Бул суратда дермиз. Ундай бўлса тўгри «Туркистонли», «Туркистон мусулмонлари» ёзингиз. Йўқ! Бўлмаса, балки бир аср сўнгра Туркистонда мавжуд яхудий, рус, турк, тожик ва араблар бир либос ва бир хайъатга кирада, сиз яна барчасини «сарт» атарсиз.

Тотор муаррихларидан муҳтарам Заки Валидий афанди «сарт» иборати тўғрисинда тақрибан шундай деюр: «Бир замонлар Туркистон халқи сарт бўлганлар. Аммо Чингизлар ва мўгулларни истилоси сабаби-ла исмлари алмашгандур. Самарқанд ва Бухорода сарт йўқ ва ҳам тожик ва араб ва ўзбеклар сарт эмас. Хўқанд ва Тошканд халқи сартдур, азбаски, алар уруғини билмайдур ва ҳам алар на турк ва на ўзбек ва на тожик ва арабга ўхшайдур. Сарт исмлик қабила Туронда бўлмаса-да, эски китобларда бор».

Юқоридаги сўзлар мунга жавобдур.

(Бақияси бор)

Махмудхўжа

*«Ойна» ж., 1915 йил, 22-, 23-, 25-, 26-сонлар,
314—315-, 338—340-, 386—388-, 478—480-бетлар*

ЭҲТИЁЖИ МИЛЛАТ¹

«Бошқа миллатларга қаралса кўрилурки, мунтазам мактаблари бор ва аввал мактабда диний илм устида дунёвий илм ва фанлар ҳам ўқилур. Чунки дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқа миллатларга поймол бўлур.

50 сана муқаддамги замонда, биз туркистонлилар якка ва танҳо яшаб, бошқалар ила муомала ва муносабатимиз йўқ эди. Энди замон ўзгариб, бошқа миллатлар ила маҳлут бўлдук, шариъат ва ўз урфимиз устига қонун ва Оврупо одатига итоат қилмоқча мажбурмиз.

Аммо қонун ва Оврупо одатларини билмаганимиз учун бойимиз бўлсун, қози ва миллий ҳукамомиз ва аҳолимиз бўлсун кўб ташвиш ва зарар кўрар. Замони собиқла фақат шариъат билмоқ кифоя этарди. Энди қонун ва закунни бил-

¹ Н. Очилов нашрга тайёrlаган.

моқ ҳам лозимдур. Шарынъат илми мадрасаларга, қонун илми Русяя дорилғунунларига ўқылур. Дорилғунунга кирмоқ учун, аввало, ўн сана гимназияга ўкумоқ керак. Сұнгра түрт сана дорилғунун ўқуб андан ҳуқуқшунос, юрист, таъбир жоиз бўлса, замона фақиҳи бўлиб чиқар. Суд маҳкамаларинда, давлат доираларинда кириб, ҳар ҳуқуқшунос ўз муваккили ва ўз миллати ва ўз тойифаси ва ўз Ватани ва ўз давлатининг нафъига сўйлашур, мудофаа қилур.

Масалан, давлат думасинда биз Туркистон мусулмонларидан шундай ҳуқуқшунос вакил бўлса, бизни дин ва миллатимиз нафъига ҳаракат қилур. Аммо шундай одам бизда йўқ.

Давлат думаси нари турсин, судга ва расмий маҳкамаларга кириб, бизни мудофаа қиладургон кишимиз йўқ. Бoshimiz оғриса дўқтурга борамиз, аммо дардимизни айтмоқга тил йўқ. Ўзимиздан дўқтур йўқ.

Иккимиз бир-биrimiz или низо қиласиз. Кетамиз зақунчига, сўйламоқга тил йўқ. Орадаги одамлар яна бизга фириб берар, пул берармиз, югурамиз, яна ишлар барбод, охири йўқ.

Иморат қилмоқчи бўлсак, плон-лойиҳаси лозимки, инженерга муҳтож бўлармиз. Аммо биз ҳануз «муҳандис» исмини билмаймиз.

Контур ва расмий дафтар тутиб, касса қуриб тижорат этмоқ лозим. Илм тижорат била турган бухгалтерик ҳисоби юритадургон бойлармизга керак, ул ҳам ўзимиздан бир нафар топилмайдур.

Ҳаммолликдан бу ишлар яхши бўлса керак. Бир неча бойваччани биларманки, энг қаттиқ хизматларга гирифтор. Сабаби надур – илмсизлик. Ҳолбуки аларни «тўйи»та атоси 5 минг сўм сарф этиб эди.

Туркистон меваси, донаси, тоши, туфроғи, эски нимарсалари Оврупо бозорига кетар. Муни Оврупо даллоллари келиб оз баҳога олиб кетар, меҳнатни биз қилурмиз, фойдани улар кўрар. Ўз нимарсамизни оврупо бозорига элтиб, яхши баҳога сотатургон бизда бир одам йўқ. Азбаски, Оврупо ила савдо қилатургон кишини (ўзи) аввал ўн сана замона илми ўкумоғи лозим.

Бизда шоҳи, адрас, бекасам, алоча... боғликлар бор. Агарда бир нафар техник ва муҳандисимиз бўлса бу дасттоҳларни ислоҳ этар, аҳоли обод бўлур. Валлоҳ, яқин вақтда «дока»

боғилларимиздек зөсөй бўлиб кетар. Чунки Оврупо янги асбоб ила мундин яхши қилиб чиқорур.

30 сана муқаддам Самарқандни Ёмини маҳалласинда 300 алочабоф ишчи бор эди. Ал-он 30 нафар йўқ. 10 сана сўнгра тамоман маҳв бўлур.

Хулоса, мактабимиз, дўконимиз, корхонамиз, мадрасамиз ва ҳар нимарсамизни замонча ислохи лозимдур. Валлоҳ, ҳар нимарса қўлдан кетар, бизда муздуруликдан бошқа ҳеч иш қолмас. Бир ускуна, дўкон ва саройни ишлатмоқга ҳам илми замоний ва замона шумлигини билмоқ лозим. Валлоҳ, биздан дунё илмини яхши билатургонларга мулк ва асбобимиз ўтар ва ўтуб турубдур.

Қисқа қиласайлик, бошқа миллатларни бойлари фақир ва етимлар учун мактаб ва дорилфунунлар соладурлар, фақир ва етимларни ўқумоги учун вақф «истипендия»лар тавъийн қилур. Бошқа миллат милўнерлари мактаби ила истипендияси-ла, идора қиласатургон газет ва мажалласи-ла, бино қилган доруложизин (аёллар университети – *H. O.*), барпо қилган жамъияти хайрияси-ла фахр қиласадур.

Бизникилар жуфт оти-ла, аробаси-ла, тўйи ила ва...ла фахр этар. Ҳатто, ўз ўғилларини ўқутмайдургон бойлар бордур.

Бу кетишни охири ямондур, ўқумоқ, ўқутмоқ керакдур. Болаларга оталардан илми диний ва илми замоний месрос қолсун.

Бутун Туркистондан ўн бой йилинда минг сўмдан берса, 25 бола учун Тошканда «диний ва замоний» бир «пансиун» лайли ва наҳори 5 мукаммал мактаб бино бўлуб, ҳар йил ҳукумат мактабинда 50 бола тайёрлайдур.

Ўн йилда булардин... 200 муҳандис, дўқтур, ҳукуқшунос, муаллим, техник, замона тожири, валлоҳ... чиқар ва бизни замон одамлари қаторида қўярлар ва давлат ишига кирадурлар. Руслар ила бизни ҳасан имтизожларимизга хизмат қиласадурлар.

Ал-он миллатимиз бойлардан шуни кўз тутар, халойикни барбод этатургон тўйларни эмас. Оҳ, бу сўзларни тушунатургон бойлар бизда етушганми?

«Самарқанд» г., 1913 йил, 12 июл

МИЛЛАТЛАР ҚАНДАЙ ТАРАҚКИЙ ЭТАРЛАР?¹

Миллатлар тарақкайиға бир неча сабаблар бўлуб, туб сабаби уламо ила ағниёнинг ҳамийят ва файратлари дур. Тарақкай қилғон ва ё энди тарақкай қилгувчи миллатлар аҳволиға дикқат қилинса, мазкур икки синф муҳтарамни ўз миллатлариға сўз ва оқча ила хидмат этганлари фавран зоҳир бўлур.

Хар миллатнинг уламоси, аҳли қалами, мутафаккири ўз миллатининг ояндаси учун йўл кўрсатур, машварат берур, мидлат ахлоқининг ислоҳи учун масжидларда панд ва насиҳат берур, мактаб ва мадрасаларда дунё ва охиратда керак илм ва фан, таълим берарлар. Китоб ва газет ила умматни муслиҳи* учун баҳс ва муколамалар қилурлар.

Тарақкай қилгувчи миллатларнинг уламоси замондин боҳабар бўлиб, ўз миллатининг «масолиҳа замонийя»си учун саъӣ этар, миллатни пешрафтиға оқча ила, ҳайрат ила иона қилмоқни миллат бойлариға таклиф этар, ташвиқ ва таҳрис этар. Хулоса, ҳар миллатни уламоси, аҳли қалами миллат учун сўйлар, ёзар ва ҳавоижи миллий ва замонияни ўз миллат мансубасига билдиарлар. Замона ағниёлари ўз миллатларини замонийча кераклиги йўлинда оқча сарғи этарлар, масалан, янги усулда замонавий мактаблар бино этиб, замонийча одам тайёрламоқ учун ҳаракат этарлар. Ҳукуматни ўрта ва олий мактабларига ўқийдурғон ўз миллат болалариға ионат этарлар. Ва бечора ҳамжинсларини диний ва дунёвий мактаблариға беруб, ўз ҳаражатлари ила ўқутадурлар.

Рус, армани, яхудий ва бошқа Русиядаги ватандошли римизни бойлари доимо ўз миллатлари учун катта хайр ва эҳсонлар қиласурлар, инчунин, Кафкоз, Қирим, Қозондаки мусулмон биродарларимизни бойлари, уламоси ва аҳли қалами, соҳиби фикри ўз биродарлариға мол, оқча, қалам ва илм ила иона қиласурлар.

Аммо бизни Туркистонда бу ишлардин сўйламоққа ҳануз навбат келган йўқ. Ҳар ким ўз нафъи ва ўз шахсий иши ила саргардон, умумий ёинки диний ва миллий ишларни ояндаси учун, миллатни замона одамларидек тарақкай этмоғи учун, ҳалойиқни ислоҳ аҳлоқи учун ғам тортувчи ва ҳарарат этгувчи йўқдир.

Бир карра дикқат қилиб, маҳалла-кўй ва қишлоқ ҳалқ-

¹ Ҳ. Сайидов нашрға тайёрлаган.

ларига қаралсун. Авомлик, беилмлик нақалар қўпайган. Биз мусулмонмиз. Мусулмонлика илм лозим, амал лозим. Ўқумоқ керак, нима учун бошқа миллатларда юза бир нафар бесавод йўқ экан, биза юза бир нафар саводлик йўқ?

Бошқа миллатнинг ёш болалари мактабда, лекин бизники ҳаммолликда ва гадойлиқда. Бошқа миллат уламосига тобеъ экан, бизни уламо бильякс авомга тобеъдур. Бунинг охири ҳаробдур. Йигирма, ўтгуз сана сўнгра яна ёмонроқ бўлтур, мусулмонлик, илм ва одоб ила қоим миллат ахлоқ, фазл ва ҳунар ила боқий қолур.

Бугун ислоҳи мактаб-мадраса, яъни ислоҳи миллатга кўшиш қилинмаса раби аср сўнгра диёнат барбод бўлур ва аниг жавоби масъулияти бугунгиларға қолур, бу масъулиятдин қутулмоқ учун миллатни диний илм ва дунёвий илм-фانлар ўқумоқ учун тарғиб қилмоқ керакдур. Диний илм ва фанларнинг ўрни мактаб ва мадрасадур.

Дунёвий фанларни ўрни хукumat мактабларидур, иккисига ўқумоқ учун оқча лозимки, ул оқча бойларни киссайи ҳамиятидан чиқса керак.

Ҳар замон учун асбоби ислоҳ ва тараққийи ионат бошқарур. Миллатға ионат этмоқ учун, ислоҳи мактаб ва мударрис учун, русий мактабларига бола тайёрламоқ учун, дехқон ва санъаткорларни ривож бермоқ учун «ҳамийти хайрия», «нашри маориф», қироатхоналар, фўнлар, куружуклар, жаридалар, мажаллалар, нашриётлар... керакдур. Миллатлар тараққийиси шул ила бўлур ва бу ишларға оқча керакдур, оқча бойларда ва афродда!

Маро ба тажриба маълум шуд даро ҳар кор,
Ки қадри мard ба илм аст қадри илм ба мол.

(Маъноси: менга тажрибадан маълум бўлдики, одамда қанчалик илм бўлса ҳам илмнинг қадри молдадур. – X. С.)

«Самарқанд» г., 1913 йил, 30 июл

ҚОЗОҚ ҚАРИНДОШЛАРИМИЗҒА ОЧИҚ ҲАТ'

Азиз қариндошларим! Мусулмон биродарлар! Ҳаммантизға маълумдурки, Тўркистон, демак – туркий эл бўлиб, мундаги ҳалқнинг қозоги, қирғизи, сарти, ўзбеги, туркмани, татари – ҳаммаси аслан... жаҳонгир... Темурнинг авлоди

Х. Сайдов нашрга тайёрлаган.

ёки оға-инисидурлар. Туркистондаги араб, хўжа ва сайидлар-да ўз тилларини йўқотиб, балки билкулли турклашиб ва ҳатто, арабликларини эсларидан чиқориб... ҳар жиҳатдан бирлашиб кетгандурлар. Туркистоннинг энг оз шаҳарларида ва баъзи тоғларида бир оз форс, яъни тоҷиклар борки, алар ҳам камолан мусулмон ва сиз ила ҳаммазҳабдурлар. Тирикликларининг ўзбеклардан фарқи йўқ даражададур.

Боурлар! Билингки, ҳозирда Туркистондаги барча ҳалқлар учун мухторият эълон қилинди ва сиз билингки, ҳақ олинур, берилмас. Инчунин, мухторият-да олинур, берилмас. Яъни мухториятни Туркистон болаларининг ўзи бирлашиб, файрат ила олурлар. Албатта, бошқалар тарафидан берилмас. Бошқаларнинг қўлидан келса, бермаслар. Биз бўшлиқ қилсак ва Туркистондаги ҳалқлар бирлашиб, мухторият йўлиға саъй қилмасак, албатта, ҳозирги қоғоз устидаги мухториятимизни ҳам йўқ қилурлар, бул албатта, шундайдур ва бул сўзга ҳеч ким ихтилоф қилолмайдур.

Энди ишлар шу ҳолда экан, биз ҳаммамиз, яъни қирғиз, қозоқ, ўзбек, туркман, араб, форс, хуллас, Туркистондаги, Қозогистондаги ва Туркманистондаги барча мусулмонлар ва ҳам мундаги яхудийлар ва христианлар бирлашиб, иттифоқ ила шу мухториятнинг амалға келишиға саъй ва эҳтимом этмоғимиз лозимдур. Агарда бизга ўз бошимизга, шариат, урф ва одатимизга мувофиқ тирикликл қўимоқ керак бўлса, ҳаммамиз вакъти низоъ ва «манман»ликни қўйиб, ҳамма нарсани эсимиздан чиқориб, ёлғуз «мухторият» учун ҳар нимарсамизни фидо этмоғимиз лозимдур. Мундай фурсат ва замоннинг бизга қайтиб келиши маълум йўқ, қадрини билиб ишламоқ керакдур. Вақт ўтгандан сўнгра ўқинмоқ фойда этмас.

Шуни-да билингки, қозоқ ўз бошиға, шаҳар ҳалқи ва атрофи ўз бошиға ойрилиб, бошқа-бошқа мухторият қўимоқчи бўлганда, иккиси ҳам муддаға етмайдур. Сиз, қозоқ қариндошларимиз, оре, чўлдасиз, аммо сиздан бир кўп ҳалқлар ҳам шаҳарларда ва шаҳарлар теварагиндалур. Тирикликл қиундай нимарсаки, чўл ила шаҳар ва қишлоқ ҳалқини бир-бирига боғлагандир. Бир-биридан ажralиб яшаёлмайдур. Шаҳар ҳалқи ила бирлашиб мухториятни бошқарғанда сизларға зарар келмай, балки фойда келур.

Мухториятни бошқармоқ учун ёлғуз сиз-да кифоят этмаганингиз каби, ёлғуз шаҳар ва атрофидаги ҳалойиқ ҳам

кифоят эмас, балки иккингиз-да кераксиз. Шуни-да билингки, сизлар турғун халқ ила бирлашиб мухторият қилған ила сиз ила турғун халқ учун биргина навъ қонун бўлмай, балки сизнинг тирикчилик ва одатингизга мувоғиқ алоҳида сиз учун нафълик қонунлар ёзилур. Шариат ҳам кўчма ва чўл мусулмонларининг урф ва одатлариға кенглиқ берғондир. Сиз ўйламангики, турғун халқи ва ё шариъати бизни қисадур. Йўқ, билъакс, сизға кераклик одатларингизни сизға қолдириб, сиз учун сизнинг зиёли вакилларингиз қонунлар тузайдурлар. Тоғ ва шаҳар халқлари учунда, бошқа-бошиқа қонунлар тузалур.

Ҳатто, Туркистондаги баъзи уезд ва шаҳарлар учун алоҳида қонунлар тузалур. На учунки, ҳамманинг тирикчилиги бир эмасдур. Яхудий ва христианлар учун-да, бошқа қонунлар туза олур. Ҳар бир халқнинг одат ва мазҳабига риоя қилинур. Хулоса: мухториятни миллат мажлиси ҳар бир халқнинг нафъини кўзда тутуб, қонун чиқарар. Агарда сиз, қозоқ биродарлар, турғун халқдан ажralиб. ўзга мухторият қилурмиз дессангиз, мундан сиз-да ва турғун халқда зарар кўрар ва эҳтимолки, иккингиз-да мухториятдан насиб бўлмас, азбаски куч таралур.

Бобокалонларимизнинг машҳур насиҳати бор, у ўз ўғулларига қилиб эдики, бирлашингиз. Масалан бир даста таёқни бирга боғласантиз, кимса синдиrolмас. Агарда ажратсангиз, бирин-бирин ҳар ким синдурар. Мана, бобонгизнинг буйруғи.

Чироғларим! Бошқа халқлар, масалан, серблар, италянлар, арманлар, славянлар, поляклар ва бошқалар, ҳатто, дунёнинг у бир учидаги қариндошлари ила бирлашур эканлар, бошқа катта ва қувватли даълатларга тобеъ бўлуб, ютилуб, ҳатто, тилини йўқотган ўз жинслошларини ажратиб олиб, бирлашмоқға жон ва кучларини сарф этар эканлар, биз ўз ичимиздаги қариндошларимиздан айрилсак, уятдур. аҳмоқлиқдур. Турк томуриға болта урмоқлиқдур.

Онгли қозоқлар ўйласинлар, тарихга қарасинлар, зиёли қозоқлар, Оврупонинг ихтилоф солиб, миллатларни ажратмоқ сиёсатига ва икки юзлигига қарасунлар эди. Бирлашғон Туркистон халқининг бўлунмоқига ўзимиз сабаб бўлмасак эди. Барча ихтилоғчилар ва бошқалар-да, албатта, зарар кўрарлар ва алар ила баробар татарлар-да, биз-да,

мундан зарар кўурмиз ва ихтилофимизнинг жазосини тор-тармиз. У кунларимиза йиглармиз, аммо фойда этмас.

Чироғларим, бирлашайлик! Кўрасиз, бу кунги руслар-да бирлашмоқдадурлар. Энди бирлашмоқ замонидир. Агарда сиз айрилсангиз, туркман қариндошлар-да айрилса, Туркистон турклари уч ерга бўлиниб кетар ва барчаға мухториятдан насиба чиқмай қолур. Еттисувдаги мусулмон қариндошларга ҳам айтатурғон сўзим шулдур.

Ондаги христианларға келгунча, алар билсунларки, Еттисувда кўп бўлсалар-да, бутун теваракларини мусулмонлар айлантириб олғон ва аларнинг-да бизнинг мухториятга қўшилмоқлари, албатта, ўzlари учун лозим бўлғонидек, Туркистоннинг бошқа жойларидаги руслар учун-да фойдаликдур. Чунончи, алар қўшилса, миллат мажлисинда рус аъзолари кўпайур. Бизнинг мухториятимиз жорий бўлғондан сўнгра, Еттисув русларининг қўшулмасликлари асло мумкин эмасдур.

Ёлғуз сиз ила биз эмас, бутун Россия мусулмонларининг бирлашмоқлари шаръян ва ақдан фарздур.

«Оллоҳнинг ипига бирлашингиз ва тарқалиб кетмангиз» Тангрининг сўзиидур. Бошқа газеталарнинг қўчирмакларида ражо ўлинур.

Самарқанд, «Хуррият» г., 1918 йил, 26 январ

МУҲТАРАМ САМАРҚАНДИЙЛАРҒА ХОЛИСОНА АРЗ¹

Аҳли хабаранинг маълумидурким, эски ҳукumat замонида ҳар нимарса амр ва буйруқ ила бўлур эди. Ҳалойиқнинг диний ва миллий ишларини ислоҳи ва ривожи тўғрисинда қилатурғон ҳаракатларга йўл берилмас эди. Ҳеч нимарса ҳукуматдин бежавоб ва изнисиз қилина олмас эди, ҳозирда бўлса, Худойи таоло бизга ҳуррият берди. Диний ва миллий ислоҳот ва тараққийимиз учун ҳаракат ва сайъ этмоқға йўл очуқдир.

Хурриятнинг учинчи ойиндамиз. Лекин биз самарқандийлар диний ва миллий ишимизни ривож бермоқ учун ҳануз бир иш қила олмагандурмиз. Аҳли жамоат ва ғайрат бир неча ёшлар, аҳли мурувват бир неча мўйсафид ва каталаримиз бир неча кун бир бўлиб, баъзи яхши ишларни

¹ Ҳ. Сайдов нашрга тайёрлаган.

бажармокчы бўлдилар. Ҳатто, уламойи киромдан аксари кўшулмоқчи бўлдилар, билкули қўшулдилар.

Ёшларнинг очган «исломий қулуби» ҳар кун уламо, савдогар ва аҳли касабадан бир неча дафъа тўлуб, бўшолуб эди, ишлар яхши кетар эди, умидлар қавий (кучли – Ҳ. С.) эди. Ояндамизнинг яхши бўлушини истидолар қулур эдук. Аммо ишлар ва иттифоқлар узоқға суримади. Бир неча тажрибасиз ва тез ҳаракат ёшлар, бир-икки нафар нафсониятга ботган ва ўлгунча тузолмайтурғон кишилар қадима ифво ва фасодни ўртаға солдилар, натижада Самарқанд халқи иккига бўлунди. Балки икки эмас, юзға бўлунуб, халқнинг кўнгли совуб, баъзиларининг сўз ва ҳаракатларидан нафрлатланиб, тарқалиб кетдилар.

Букун маънойи ҳақиқийси ила Самарқандда бир жамият йўқ, миллат ва дин ояндаси учун натижалик бир сайъ ва ҳаракатни бошқаратурғон бир жамият йўқдур, ҳозирғача айтур эдукким, бизнинг миллий ҳаракатимизга ҳукумат монеъдур, аммо энди ўзимиз монеъмиз.

Эй ҳазрати уламо! Эй тужжор, аҳли касаба ва ағниё! Эй, гайратлик ёшлар! Нифоқ ва бир-бирига душманликни ташлангиз. Худо ҳақи, арвоҳи анбиё ҳурмати ва бу кунларда қорнини тўйғазолмайтурғон етим ва бевалар ҳақи бири-бирингиз ила иттифоқ этуб, жамиятлар барпо қилуб, холиқ Худонинг нафъиға, дин ва миллат йўлиға хизмат этингиз. Миллат ва халқ сиздан хизмат ва яхшилик талаб этадур, нафсоният ва ғурур эмас.

Эй ёшлар! Сиз ҳам бир оз оғир ва хушсўз бўлингиз. Ҳурриятнинг аввалида халойиқ сизга инонди, сизга ўзини ташлади, аммо сизлар тажрибасизлик этиб ва ўз орангизда ихтилоф кўрсатиб, халқнинг ўз борангиздаги хушгумонлигини, афсуским, йўқотдингиз. Мана шуyl йўқоттанингизни қайтариб топмоқча ҳаракат, сайъ этингиз. Халқ сизларға майл қилғон эди, сизлар, тўғриси, бажаролмадингиз. Мана шу тажрибасизлигинизни хотирингизға келтирунгиз ва бул ёшларға дарси ибрат бўлсун.

Муҳтарам ёшлар! Замон сизникидур, қарилар замони ўткан. Сиз киромга бобасират бўлуб, ўн дафъа ўлчаб, бир дафъа кесингиз. Оташинлик ва тезлик ила иш бўлмас. Ал-ажла минашшайтон! (Шошилган шайтондандир! – Ҳ. С.) Бу фикрни бошингиздан чиқарингизким, сизнинг ўз бо-

шингизға тараққий құлмогингиз мушкулдур. Балки, бутун шаҳрингиз ва миллатингиз ила тараққий қилурсиз.

Ман ҳам йигирма йилдан бери ҳаракат этаманким, тараққий пайдо бўлсун, шуни сизлар ҳам билурсизки, ўн ва йигирма нафар ила тараққий бўлмайди ва бўлмас экан. Бинобарин, ўрта ва бир қадар имкони кўпроқ киши майл қиласургон йўл ила тараққий этмоқ керак ва унсиз бошқа чора йўқдир. Муни мен бир неча дафъа сизларга юз ба юз айттаниман. Мұхтарам ҳамшаҳарларимдан аксари шундай биладурларки, менинг ҳар сўзумни сизлар қабул қиласиз ва сизнинг ҳар бир ишингиз менинг машваратим ила бўлур. Хайр ундаи эмас. Ёшларнинг баъзи бир машварат ва ишлариға шерик бўлсалар ҳам баъзисидан бехабардурман. Аларнинг барча ишларига мен масъул эмасман. Зотан ҳеч ким ҳеч бир кимнинг ҳаракатидан масъул эмасдур.

Азиз ҳамшаҳарларимға, мўътабар аҳли ватаним, ҳаммангиз бир бўлуб, ҳалқ ва диннинг ривожи учун бирлашиб, орадаги нафратларни ташлаб, Худонинг берган ҳуррият неъматидан нафъиланмоқ ҳаракатида бўлмоқ керак ва ал-он (токи – X. С.) бизнинг ҳаракатсизлигимиз биздан ҳурриятни кеткуриб, яна бошқаларга бизни асирилик дараҷасига тушуур ва юз йиллар ила кейин кетармиз. Бизнинг авлодимиз ҳамда ҳалқи олам бизга раҳмат ўрниға лаънат ўқурлар.

Бу сўзлар тўғри сўзлардур. Ёш ва қарилардан, албатта, мандан ушбу сўзларим учун ранжийдурғонлар бўлур. Аммо начора, тўғрини айтмагунча, ишлар тўғриланмас. Оддимизда шаҳар думаси сайлўви, мажлиси маъбусон (?) (учредитулная собрания) сайлўви, мамлакат думаси сайлўви турбодур. Агарда Самарқанд ёш ва қарилари шу ҳолатда турсалар,вой бизнинг ҳолимизға! Ҳалқи олам бизға кулар. Биз янадин бошқаларнинг асири бўлтурмизким, бунга тажрибасиз ёшларимиз, тараққийни хоҳламайтургон катталаримиз сабаб бўлурлар ва ҳам бизнинг ишсизлигимиз учун бошқалардан кейин қолишмиз мұқаррардур. «Қолу ал ҳақ валу кон маран» – «Тўғрини сўйла аччик бўлса-да!»

«Ҳуррият» газетаси, 1917 йил, 13 май

ҒАЛЛА, АСКАРЛИК, ЕР ВА ТАЗМИНОТИ ҲАРБИЯ¹

Тошкандда бўлатурғон маориф қурултойига қўшулемоқ учун Самарқанд амъумани маориф жамияти тарафидан бормоқчи эдим. 15 инчι июляда Самарқанд мусулмон шўросига бориб, Тошкандга бормогимни билдириб, агарда ғалла тўғрисинда менга бирор иш тобшурисла, бир жой(и) кетуришимни ифода этдим. Мусулмон шўроси ҳам ғаллаларнинг забти ва қўлга олинишига муқобил экан. Шунинг учун аввало маним фикримни эшитиб, фойдали билиб, сўнгра ман билан Тошканддаки Ниёзуп отига мандан (ваколатнома) бердилар.

16нчи июляда Тошкандга кирдим. Йўлда вагўнда одам кўблиги учун ўтуриб бордик. Онда бориб Ниёзуп билан бирга ҳозирги Туркистон ҳукуматининг раиси Тобулин афанди ҳузурига кирдик. Ва ушбу тубандаги масъалалар тўғрисинда сўйлашдук:

1) ғалла; 2) аскар олиш; 3) тазминоти ҳарбия; 4) ер ва сув масъаласи.

Ҳозирги ҳукумат ва ҳам Туркистон мусулмонларининг нафъи нуқтаи назаридан юқоридаги масъалалар хусусинда эътидол ва осон йўлларни кўрсатиб, таклиф этдим ва ёзимни йигирма йиллик муҳаррирлик ва журналистлик, 25 йил халқ ишига аралашиб ва бир неча дафъя саёҳат этиб, дунё ва мусулмон, хусусан, Туркистон мусулмонларининг тирикчилигига ҳосил этган тажрибам юзасиндан холоса ва салоҳияти ватан ва Туркистоннинг тинчлиги номига бир хейли таклифотда бўлдум. Туркистоннинг ҳозирги дохилий ва хорижий душманлари аҳволини ва халойиқнинг аҳволи руҳия ва эътиқодия ва майшиясиға бир оз бўлса ҳам аҳамият бермак ва риоя қилмоқ кераклигини билдиридим.

Тобулин афанди бу сўзларға аҳамият бергандек кўрунди. Ниёзуп билан Жўрабойуф афандилар ҳам ҳозир эдилар ва маним сўзларимни таҳийя этдилар. Юқоридаги масъалалар тўғрисинда таклифларимнинг холосаси шу эди:

Биринчи, ғаллани тамоман ва ўзиға заруридан бошқасини ҳукумат бутун ўз қўлиға олиб, ғалла олиш ва сотишини, ғалла бозорини, ҳатто, хусусий нонъойхоналарни манъ қилмоқ ва бу ҳақда лойиҳа тузмак учун мамлакат озука комитетлари тарафинда сиезд чақирилғон экан. Бул тўғрин-

¹ Ҳ. Сайдов нашрга тайёрлаган.

да маним таклифим шу бўлдики: Бозор очиқ бўлсун, аммо вилоят ва уезддан ғалла чиқорилмасун ва омбордорларнинг ғалла олиши манъ қилинсун. Такса (қатый баҳо) асло бўлмасун. Фақат ғалла эккан дехқонлар бир ботмон экилган ердан тўрт пуд ғалла такса юзасиндан берсунларким, бу ҳам, аввало, дафтар бўлуб, сўнгра берилсун.

Иккинчи, аскар масъаласидирки, бу ҳар нарсадин муҳим ва мунинг умумий бўлушки лозим. Аммо мусулмонлар ҳануз шунга ўрганмаган ва ҳам дохили фитначилар қора халқнинг фикридан фойдаланиб, эҳтимолки, баъзи бир фитналарга сабаб бўлсалар. Ва ҳам номаълум ва сиёсатан фикри билкулли нотўғри кишилар қўлига яроқ ўтуб, эҳтимолки, кутулмаган ёмон ҳодисалар пайдо бўлса. Шунинг учун таклиф қиласанки, то ҳалқ ўрганиб, бир оз аҳвол ўзгаргунча умумий аскар олинмай, кўнгилли тариқинда тарғиб ва ташвиқ билан ҳам халқнинг аҳволига қараб олинса эди. Чунки...

Учинчи, тазминоти ҳарбия масъаласидирки, бу Туркистоннинг ҳар ериндин зиёда Самарқандда ҳукм сурди ва Самарқанднинг бойлари бошқа жойлардан оз бўлса ҳам рус, яхудий, мусулмонлар ёлғиз Самарқандда саккиз миллийун қадар тазминот ва уч миллийун қадар очлиқ солиги бердилар ва бу қаторда баъзи камбагал ва паст ҳоли кишилар ҳам жабр кўрдилар. Мунинг тақсими устинда баъзи бир одилсиз ва инсоғиз кишилар туруб ришватхўрликлар ҳам бўлиб ўтди. Хулоса: ҳар ҳолда Самарқанддин янгидан тазминоти олинмаса эди. Чунки ҳозирда маънишат ва сиёсат осоийишталикни талаб этадур. Ҳалқ ҳам очлиқ ва қимматчилиқ ва шунга ўхшаш оғирликлардан ҳориган ва асабийланғандур. Оқча керак бўлса, бошқа йўллар билан солиги тариқинда тўплланмоғи мумкиндор.

Тўртингчи, ернинг тақсими масъаласидурки, баъзи бир агарчи кичик дехқонларники бўлса-да, тақсим қилинмоқчи ва балки тақсим бошланибдур. Баъзи бир кичик дехқонларнинг ғалласини ҳам тамоман забт қилмоқға қарор қилғон жойлар ҳам бор экан. Ҳолбуки, бул бобда ҳануз Марказий Туркистон ҳукуматидан бир амр йўқ экан. Шунинг учун бу ишларни Марказий ҳукуматнинг чиқарғон қонунидан сўнгра қилинса эди. Мана ушбу ишлар ҳам ҳозирги ҳукуматнинг сиёсатига зарарликтур. То таъқиқланиб Туркистоннинг умум халқи ва ери истатистиқ ҳисоби-ла рўйхат бўлиб, қонуний бир қарор чиқарилғунча, кичик дехқонларнинг ва кичик

тегирмон ва кичик корхона ва устахоналарнинг «нотсиёли-затсия»си (ёинки тақсими) мавқуф (тұхтатиб – X. С.) қолдuriлса эди. Ҳолбуки, Туркистанда, бохусус бизнинг Самарқандда ери күб киши ниҳоятда оз бўлуб, ерлар аксарияти илиа дәхқон ва майдада мулкдорлар қўлиндадур.

Ҳозирги ҳукуматнинг раиси Тобулин афанди билан музокарамиз икки дафъа бўлуб, бир соатдин зиёда чўзилди. Тобулин афанди юқорилаги масъалаларнинг муҳимларини ёзиб олиб, яхши ваъдалар берди. Фалла иши сиездидан бўлур, деди. Самарқандда аскарнинг кўнгилли равишда олишинига ва янгидин тазминот олинмаслигига ва ҳам ер тақсимини мавқуф қолишига фикри бирлигини сўйлади. Ва бу тўғрида тадбирлар кўрарға вайда этди. Ва ҳозирги тақсимнинг нотўғрилигини сўйлади. Самарқанддаги доираларға бул тарзида қоғоз юбормакни ҳам вайда этди. Ҳулоса: сўзимни яхши онглади ва яхши қаради. Ман шундай билдимки, маъқул сўзни большавик ҳукумати эшитар экан, айб ўзимиздаки қўшулмаймиз ва узулуқ йўриймиз.

Фалла тўғрисиндаки ишни тамом этмак учун Ниёзуп билан «Туркистан ўртоқ қурултойи»ға бордик. Кўб музокара ва сўзлардан маълум бўлдики, бир қисм аъзоларининг фикри шулки: Туркистан бутун фаллаларни эгасининг ва дәхқонларнинг ўзига кифоя қилатурғон овқатиндан бошқасини бир ерда жамлаб, сўнгра ҳар кимга муқарраридек бир қадоқдин якун ва оз бермакчи ва бутун фалла бозорини, ҳатто, хусусий нонвойхоналарни беркитмакчи эканларки, бу ишларни аввалдан «пализатсия» номини эшитгандин маълум бўлуб эди. Мунинг Туркистан аҳлиниң маъишатига тўғри келмаслиги ва фаллаларнинг ер остиға кириб кетиши, Бухоро ва бошқа тарафдин келмаслиги, ҳулоса: нарх ниҳоятда кўтарилиб, камбагалларға ва балки бутун ҳалойиқға зарар ва машаққат бўлурға муни бир неча дафъа такса тайинланганда натижаси кўрулди. Агарда ғаъла олинмоқчи бўлунса, уйлар ва ҳовлилар ахтарилиб маъмурлар билан ҳалқ орасинда баъзи кутилмаган ҳодисалар чиқиб қолса ажаб эмасдур.

Ҳулоса: кўб сўйланганум сўнгра бизнинг таклифимиз бир оз ўзгартирилиб икки кунги мажлисларнинг сўнгра шул равишда қабул қилинди. Чунончи, бир дисатин (яни тўрт таноб) ғача экин эккан киши ҳеч нима бермайдур. Бир дисатиндин ўн дисатинғача ҳар дисатинасидан тўрт пуддин

берадур. Ўн дисатиндин 50 дисатингача экканлар ҳар дисатинасидан саккиз пуддин, юз дисатиндин ортуқ экканлар ҳар бир дисатиндан 10 пуддин берарлар. Ва бу олинғон ғаллалар муфт – тегин олинмайдур, балки такса тайинланиб пул тұлаб олинур. Ушбу таклифим унга мақбул 37 кишининг товуш ва икки кишининг бетарағлиги ила қарор берилур. Нархига келтүнча ихтилоф бўлди. Бошқалар 30 сўмдин 15 сўмгача таклиф этибдурлар ва эҳтимолки ҳар вилоятнинг таксаси бошқа бўлса ва маҳаллий шўроларға такса иши ҳавола қилинса. Мана биродарлар, Тошкандға бориб қилғон ишимиз шудир. Бу майда-чўйда ғаллаларни розилик билан берсак керак. Ўшандоқ онбордорларнинг ғалла олмоқидин ўзларини сақламоқлари керакдур. Чунки онбордорларнинг ғалласини, эҳтимолки, тамоман забт қилинса.

Маним юқоридаги таклифим бутун Туркистон учун қабул қилинди ва ўз фикримча, Туркистонли ватандошлигининг буни жон ва дилдин қабул этиб, тезлик билан беришлари лозимдур. Агарда умумдан ғалланни олмоқга қарор бўлинса эди, ман халқнинг устиға бўлатурғон кулфат ва оғирлиқдин ниҳоятда кўрқар эдим. Ҳар кимнинг уйи охтарилур эди ва балки ёмон ҳодисаларға сабаб бўлуб, моли ва жони кўб зарар бўлишини ўйлардим. Лекин, алҳамдулиллоҳ, бу таклиф қабул қилинди ва Туркистон учун миллиардларча зарар ва балки бизнинг андоза фикриямиз ҳам ташқари зарар ва кулфатларнинг йўлини бу таклиф ва қарор яхшилиқ билан қабул этилиб, кам ва зиёдасиз ижро қилинса, ўзими хушбахт санар эдим. Мухтарам уламо, ҳазрати ва аҳли фикр бу таклифни аҳли халқға тушунтуруб тездан ўрунга келтирмакликнинг нағъйини қалойиқға онглатсалар эди. Шуни ҳам билмак керакким, бир десатин, яъни тўрт танобгача экилган ғалладан ҳеч бир нарса олинмайдур. Мева ва бедазор, ер олмаси (картошка), сабзи ва бошқа шуларға ўхшашибарсадин олинмай, фақат ғалла, яъни дони экилган ерлардин олинадур. Туркистоннинг баъзи ерларинда бир десатин 4 таноб ва баъзи ерларда 6 таноб ҳисобланадур. Аммо ҳозирғи қоидага десатин ҳисоби ила яъни бир танобни 300 соржин ҳисоблаб олинур. Бир таноб 400 соржинлик жойлар бир ярим танобға бир пуд ғалла термарлар. Бир десатин 3400 мураббаъ (квадрат – Ҳ. С.) соржундур.

Фикримча, лозимки ҳар даҳа ва қишлоқ учун маҳсус комиссия сайлануб, ҳар кимнинг неча таноб ерда нима эккани, аввало, рўйхати ва ўлпон солиқ дафтарилик рўйхат бўлуб, уезд комиссориянинг ва бу тўғридаки алоҳида бош комиссиянинг мустаҳкам этишидан сўнгра, галини йигиштуруб, ҳар бир деҳқонға маҳсус дафтарда босма санад (хужжат – X. С.) берилса эди. Токи, хиёнат бўлмасун. Албатта, бу иш тўғрисинда ҳар уезд ва вилоят учун алоҳида бош комиссия тайинланса лозим. Ҳар вўлустнинг галласи ўзинла тўпланиб керакинча бошқа жойларга олинур.

Биз ҳозир бўлғон Тошканнинг Туркистон ўлкаси ўртоқ курултойига ҳар уезд шўроларидин уч нафардин киши чақирилғон экан. Сирдарё ва Фарғонадин бир неча нафар мусулмон бор эди. Аммо бизнинг Каттақўрғон, Хўжанд, Жиззах ва Самарқанд уездиндин биргина нафар ҳам мусулмон йўқ эди. Демакки, ҳануз халқимиз уйқуда бўлуб, ўз нафъи ва зарури учун қайғурмай, болта келгунча кундадек ётадур. Устиға бир йукни қўйғондан кейин дод дейурга ул вақтда иш ўтган бўлур. Бу ёмон одатни ташламоқ керак. Замон бошқа замондур.

Тошканнинг барча расмий комиссорияти ва ҳукумат доиралари ҳозирда қайнайдур. Ҳар биринда Туркистон учун зокун (қонун) лойиҳалари тузилмоқдадур. Бир неча мажлисга каминани таклиф этдилар. Баъзисига боролдим. Мусулмон тилини русий ҳукумат тили этмак мажлисига ва ҳам Туркистон учун миллий комиссориятлар қонунининг музокараси мажлисига бир неча дафъя бордим ва лойиҳалари боб-боб ўкулуб, бизнинг таклиф ва тасҳиҳларимиздин баъзиси қабул қилинди. Агарда одам бўлса, миллат нафъига ишланатурғон ишлар кўб экан.

Туркистон мактаб ва мадрасалари, вақф ва қозихоналар учун лойиҳалари тузилмакдадурки, бизнинг аҳли фикр ва донишларимизнинг иштирок этмаклари лозимдур. Мусулмон шўроларимизга вожибдурки, шундай ишлар учун одам – делегат талаб қилинганда салоҳиятлик ва муносиб кишиларни сайлаб юборсалар. Ҳозирги ҳукуматга одам керакдурки, муни иш устундагилар ҳам сезибдурлар. Чунончи, ҳукумат аъзоларининг бир мажлисинда Эрон ва Афғонистон давлатлариға кўнсул юбормак маъсаласи қўзғолиб, баъзи рус ва мусулмонлар бу хизмат учун мани муносиб кўруб юбормакчи бўлғонлар эканки, ман буни эшитиб, нохушлигим учун сафар ма-

шакқатини күтара олмаслигимни баён этдим. Зотан мен мактаб ва мадрасалар учун бўлатурғон қурултойига борган эдим. Йўлларнинг боғланғони учун қурултой мавқуф қолди. Бовужуд шул бўлтурнидаги комиссияга бордим. Мадрасалар прўгром масини кўруб бир оз зичлаштироқға таклиф этдим. Чунки мутасаррӯф прўгромдаки дарсларни мадрасаларға киргузмак билан ундаи дарсларни айтатурғон мударрислар йўқдур... Фаннинг ибтидоий таълимими кўрмаган кишига киргузуб таълим бермақдин фойда чиқмайдур. Охиринда шуни мөъал-таассуф икror этаманки: сиёсий, илмий, майший ва аскарий йўллардан замон биздин кўб ишлар талаб этадур ва бу ишлар чун замонимиз мусоиддур. Аммо бизда ишлайтурғон одам ниҳоятда оз ва бори ҳам ишламайдур ва ёинки эгри кетадур. Бу фурсатлар ўтганилариdek ўтуб кетар. Сўнтра пушаймонликдин бошқа қўлда бир нарса қолмас, масалан, ҳозирда аскарий ва илмий ишлардан қочамизким, бу, бир боланинг мактабдин қочфонининг ўзгинасиidor.

«Мехнаткашлар тоевуши» г., 1918 йил, 2 август

МАҚОЛА ВА ЧИҚИШЛАРГА ЖАВОБЛАРДАН

Мўътабар расмий «Туркистон вилоятининг газети» 32-рақаминда «Ойна»нинг «Сарт сўзи мажхулдур» мақолаларини ёқтurmай ва ҳам боиси фитна ва сиёсий деб ёзадур. Биз камоли эҳтиром ила баён қилурмизки, мазкур мақолаларнинг «боиси фитна ва ё сиёсий» лигига ақлнимиз етмайдур. Бизча ул мақолалар тарихий, воқеий ва илмий бўлуб ҳамда они биз ижод қилганимиз йўқ, балки бизни ёзганларимиз муаллими мұхтарам Ўстромўф ва жаноб Шерали Лапин ва бошқа насоро ва мусулмон мұхтарир ва олимларнинг бир неча саналар мұқаддам қилган баёнини ёзмоқ ва ўз мушоҳидотимизни арз қилмоқдан иборат эди. Такрор айтармиз, бизни(нг) маслакимиз илмий ва фаний бўлуб, сиёсатга ақлнимиз эришмайдур. Мўътабар «Туркистон вилоятининг газети»га 10 санадан зиёда бир муддатдан бери ҳар сана бир неча мақолаларимиз мудири мұхтарам Ўстромўф жанобларининг мусоадалари ила ёзилиб келмақда бўлуб, ул жаноб маслаки ожизини «мусулмонларнинг рус маданиятига ташвиқчилиги»га илм ҳосил этган бўлса керак. Албатта, биз лойхити эмас, балки «Сарт сўзи мажхулдур» мақо-

лалариға хато бордур. Лекин муни «боиси фитна ва сиёсий» деганлариға, түгриси, ажабға қолармиз. Дигар тарафдан, муҳтарам ҳамдинларимиздан баъзилари бизни рус миссийўнерига тобеъ бўлган ва халқни рус қилдургучи, деб билмасдан ифтиро қиласурлар.

Боқий, афву қусур маржудур¹.

«КИТОБАТ УЛ-АТФОЛ»² (1908)ДАН

...Туркистоннинг қадим мактаблариндаги болалар 4–5 йил ўткаргандан сўнг хат машқ қилиб, баъдинда иншо ёзадурлар. Ўшал иншолар ниҳоят мушқул суратда арабий маҳлут^{*} форсий ва туркий ёзилгандурки, шогирдлар нари турсун, баъзи мактабдорлар зўрга билур. Ўйла^{*} мушқул иборатлик узун иншолар, албатта, бола зеҳнини очмай, балки фикрини йўқ бўлушкига сабаб бўлур. Битжумла мамолики исломиянинг мактаблариндаги болалар учун енгил суратда иншо тайёрланубдурки, ибтидоийя, рушдийя, эъодийя мактаб талабаларини ҳар бириға мувофиқ суратда иншо таълим бериладур. Яъни шогирдлар ибтидоий мактабга кириб, қалам юргузонидан сўнг ҳар нав мактуб таълим олмоқ ила батадриж усули таҳрир ва китобати замония ва маҳаллийя ҳам адабиёти миллий таҳсилини бошлаб, бора-бора таҳсилларини охиригача маҳорат ҳосил этадурлар. Биз ҳам шул қоидага биноан мажмуанинг китобат ва иншо унвонинда авлоди ватан учун расмий ва хусусий ҳамда Туркистоннинг шаръий ва миллий маҳкамаларина маъмул^{*} барча васойиқ^{*} ҳужжату билжумла мусулмон валаснўйи управители (ноҳия мудири) ҳузуринда бўлатургон дознания, протокол, қабоҳатнома ва расмий ҳар нав мактуботларни муҳтавий^{*} бир неча жуздан мураккаб бир асар нашр этмоқ амалинда эдук. Шу мақсадга ушбу «Китобат ул-атфол»ни нашри ила шурув этдим. Мактабимизни асоси болалар ва барча талаба тоқатинча «тавҳиди лисон»^{*} таъмим^{*} ва тафхим^{*} мактубоги туркия ва форсиядан иборатдур. Мaa фиҳи ватанимиздаги котиб ва муҳаррирларнинг фикрига, баъзи нуқталарга риояни лозим билинди. Иншоотнинг^{*} келар жузъиларининг тадрижи тавҳиди(ни) лисонга ходим ҳам туркийча ва форсийча адабиёт ҳолига тақлидан ва

¹ Кусурни афв этиши ҳимматдир.

² Болалар мактуби.

бир оз муфассал ёзмоқ ниятидаман. Шуни ҳам айтайинки. Туркистонни қадим ва жадид билжумла мактабларига форсий ва туркий назм ва нашр китоблари маҳлут таълим ўлунур. Ани учун иншоотларимиз ҳам форсий ва туркий тилларинда мухталит* тартиб қилинди. Муаллим афандилар мактаб болаларига мундати мактублардан оз-оз бўлуб, ҳар калима ва жумла маъносини билдириб, сабоқ ва таълим бермоқлари ва имтиҳон олмоқлари маржуъдур*. Шул тариқа ила Туркия, Персия, Афғонистон, Ҳинд, Кафкоз ва Тотористон мамлакатлари шевасига ёзилган барча мақола ва китоблардан истифода этмоқ ҳам алар шевасига қалам ишлатмоқ ва адабий тил ила ҳар нав хат ва таҳриrot ёзмоқ талабамизга мумкин ва сон ўлур умидиндамиз.

Хат ёзмоқ шартлари

1. Котиб ҳар муддаони ёзмоқчи бўлганда, ўшал муддаони ўзи яхши тушунуб, сўнгра ёзса керак.
2. Ўзи билмайдургон лугатни мумкин қадаринча ёзмасун.
3. Ҳар тил ва лугат сўзини ўз қоида ва имлоси ила ёзмоқ лозим. Арабий калималарни арабий ҳарф ила, форсий ва русий сўзларни ўзига тейишли товуши ила ва ўқумакға мумкин бўлгудек ҳарф ила ёзмоқ керак. Чунончи: сирот, азим, падар, соло,... Петербург, Нижни Новгород...
4. Ҳар ким маъносига тушунмайдургон калима ва бегона лугатни сўз ичига ёзмоқ лозим бўлгонда, ҳаракат қўймоқ керак.
5. Хат бориб тегадургон одамни мулоҳаза қилиб, они фахм ва билишиға мувофиқ ёзмоқ лозим.
6. Бирони кўр, кар, ўғри, ҳаммор* ва шунга ўхшаш айб ва ямон сифатлари бўлса, ани исмини ёзганда ўшал ямон сифатларини ёзмоқ айб ва мамнӯйдур*. Магар ёзилмиғи лозим бўлган суратда (чунончи ҳукмномаларда)...
7. Ёзилатургон сўзлар ичига ҳар ким билмайдургон лугат мумкин қадаринча ёзмасға ва инчунун, авомча ва кўчаги иборат ва айб саналатургон калима ва лақабларни ёзмасға керак.
8. Ҳалқ орасинда бутун унтулғон эски форсий калималарни қасддан ёзиб, ўқувчилар зеҳнини ташвишға солмаслик беҳроқдур.
9. Туркийча ёзилур экан ва иборатни туркиси бўлуб ту-

руб, ани ўрниға русий ва ажнабий исмини ёзмоқни аҳли дониш манъ қылғандурлар.

10. Аҳли фан, уламо ва удағоға махсус ёзилатурғон хатлар, маҳкама ва дорулқазо мактублари, илмий ва сиёсий мақолалар яхши ва адабий суратга ёзилса керак. Мундай мактубларда арабий, форсий хатға русий ва франсавий барьзи бир исм ва луғатни ёзмасфа илож йўқдур. Бовужуд шул бақадри имкон ўшал сўзларни туркий ё форсийчасини топиб ва топилмаганда жумла ила тафсир қилмоқ лозимдур.

11. Хатни камсўз, сермаъно ёзмоқ керак. Эрон, Афғонистон ва Туркиядек шикаст ва таълимсиз ёзмоқни тарк қилмоқ ва хушҳат ёзмоқға сабй қилмоқ керак.

12. Узун бир мақола ёзгандан сўнг луғз* ва маъноси, назокат ва одоби ва тарзи шевасини тушунуб, тасҳиҳ*, иккинчи мартаға ёзмоқ керак. Биринчисини – тасвид*, иккинчисини – табийз* аталағур. Мақолаларға қайси шаҳар ва маҳалладан ёзилгони билдурилса керак.

13. Мақолани ўз муаллими ва ё аҳли дўстиға кўрсатиб, саҳву хатоларини билмоқ керак.

14. Фазаб ва хафалик ва ё ниҳоят хурсанд ва бехушлик вақтларда хат ёзмай, ҳолоти даражи эътидолға* келганда мактуб ёзмоқ авлодур.

15. Ҳар бир хатни ўқиб кўруб, баъдинда юборилсун.

16. Бир нимарса ва ё одамни ниҳоят мадҳ ва таъриф ва ё ёмонламоқ ва муболага этмоқдан ҳазар қилиб, барча ҳолда ўрта қисмға қалам ишлатмоқ керак.

17. Мактубға ҳақорат, таъна, ҳазл, фисқ ва гуноҳға таллуқ сўзлар асло ёзилмасун.

18. Бир кишини тўғрисинда хат ёзилур экан, ўшал одамни ояндаги дўст ва ё душман, яхши ва ямон бўлиши ва аҳволини тағиyr топилиши эҳтимолини ёдға тутиб, хулоса ҳар бир ишға дастуриламал ҳикмат бўлғон «Хайрул умури-авсату хо»¹ ҳадиси шарифига амал лозимдур.

Авсоғ* ва одоби мактуб

1. Ёзилатурғон хатлар икки қисмға бўлинадур. Бири – умумий, дигари – хусусий. Умумий хатлар девонхона, қозиҳона, тижоратхоналарда ёзилатурғон мактублардурким, расмий аталиб, яна шартий ва урфий деган қисмларға айрила-

¹ Таржимаси: ишларнинг яхшиси ўртачадур.

дур. Хусусий мактублар икки киши орасига ёзилатурғон ёднома, муборакбод ва хабарномалардур.

2. Хусусий мактубни болп тарафиға «бисмиллохир раҳмонир раҳим» – хайрүл само иборати ва ё шунга монанд исми Оллоҳ ёзмоқ керак. Сүнгра хат бориб тегадурғон кишини лақаб – исми ва ё мансаби сифат ва қаробатига* қараб туғрони исми Оллодан қуи ёзмоқ лозим. Баъдинда хат ёзаптурғонни зикр бўлғон сифат ва мартабасига мувафиқ онга таъзим ва дуо қаториндаги иборатларни ёзмоқ керак. Сониян*, муддао бошланадур...

Румузлар*

Аломати савол ?
Аломати нидо, таажжуб, хитоб!
Аломати мұтариза ()
Аломати мұммайиза « »
Икки сүзни фарқ қилатурғон аломат –
Аломати муродафот, яъни иккиси бир погонада =
Озгина турмоқ учун ,
Баён ва тафсил учун :
Нотамом сўзлар, киноя, мубҳам* ва маҳзуф*лар аломати ...
Сўзни охири ёки вақфи том аломати .

НАМУНА ХАТЛАР

*Улуғ Тангрим оти ила
Мехрибон отажоним хизматларига*

Тангрим сояи давлатингизни бошимдан эксик этмагай,
азиз қиблагоҳим!

Бу оқшом уйға жаноби халифамни зиёфатга тақлиф қилдим. Онажоним дедиларки, гўшт ва биринч йўқдур, марҳамат қилиб таомға кераклик нимарсаларни олиб хизматкордан юборсалар, хурсанд бўлур эдим, афандим.

Кулингиз...

*Севикли онам ҳузури шарифаларина!
Парвардигорим доим сизни эсан сақласун!*

Онажон! Мехрибон опамни уйига борғанингизға ўн кун бўлди. Ман сизни кўб соғиндим. Борай десам, мактабдан

қолурман. Ани учун илтимос қиласарманки, энди уйға келсангиз, йүлингизға күз тутарман, волидажоним!

Мушфиқа оламға салом айттармен.

12 шаввол, яемул чоршанба.

Жаноби устоди киромим ҳүзүри анворларина!

Парвардигорим файзу муҳаббат устодоноларини биздин эксик этмагай. Боиси дониш ва саодатим, жаноби мавлом! Ҳазрати воҳид ал-ато ўтган оқшом бандангизға бир ўғул биродар ато этди. Шул сабабли буқун жаноби волидам хизматлариға турмогим лозим бўлдики, мактабға боролмаганимға жанобингиздан афу тиларман, афандим.

Чокарингиз... 18 зулуғижса...

Севикли биродарим ва шерики мактабим!

Умрингиз узун ва илмингиз фузун бўлғай! Ийди босафои зиҳифа мушарраф бўлушингизни дўстона муборакбод этарман, азизим! Марҳаматлик парвардигорим қўб-қўб ийдларға оила ва қариндошларингиз ила соғу саломат еткуртай, омин.

Маълумингиз...

Биродари азизим!

Дунёда сабаб йўқ. Охири ҳар жамъият паришон, ҳар хонаи рўзгор вайрон бўлғусидир. Жаҳон фоний, ялғуз биз ила сиз эмас, жонликларнинг барчаси, ҳатто, еру кўк ҳукми қазо ила йўқ, бўлғусидур. Боқий ва доим событ фақат зулжалол ҳазратларидур. Буқун ва эрта ҳаммамиз Тангрининг аржай нидоси ила олами арвоҳга кўчуб, ота-бобонинг муқаддас руҳлариға қовушурмиз. Дунёю дун кулфатидан ва олойишидан қутулурмиз. Ўлум навбатдур, ногузидур* ва кўб қўрқулатурғон нимарса ҳам эмас. Чунки анинг орқасида доимий тириклик бор. Ва руҳлар боқийдур. Ўлумни илтари ва кейин келишиға аҳамият йўқ. Мутлақо буқун бўлмаса, эртага биз-да кетармиз. Онинг учун жаноби қиблагоҳини дорулбақоға риҳлат этганлариға ҳаддан зиёда маъюс ва ғамнок бўлишингиз маъқул ва машруъ эмас. Олло бошингизни омон этсун. Ота ўлуми меросидур. Бизу сиздан дуо ва хайрот керак. Оҳу воҳ лозим йўқ. Мусибатни ўзига олмоқ фоида этмас, балки зараптур. Иймонлик ўлим тўйдур. Олло таоло кетганларга иймон ва қолғонларга умр ва сабр берсун.

Энди сизға лозим шулки, мархұм қиблатоҳ васиятларини мүй-бамың үрниға көлтируб, оиланы ўзингиздан рози этмоқ ва оталик ватанини обод ва зиёд этиб. қадрига етмак ва чироғларини ўчирмаслик лозим. Оиланы ўзингиздан рози этиб, ота арвохини ёддан чиқармаслик керак.

Азизим, шуның да ожизона ёзайинки, энди ота үрниға оила учун отадурсиз. Ва буқундан бошлаб бомаънилик ила оталардек ҳаракатда бўлишингиз кераклигини дўстона арз этарман...

Котиб ва мирзо афандилардан рижо

Хатларда «фalon маҳалла ё қишлоқни фуқароси» ёзилурки, бу яхши эмасдур. Биздан бошқалар «...аҳли» ёзарлар. Бизни муҳтарам мирзолар-да фуқарони (мискинни муродифидур) ёзмасдан «аҳли» ёёсалар яхши эрди. Масалан, бойни фалон маҳаллани бечора ё камбағали деб ёзмоқ ялғон ва таҳқирдур...

РАСМИЙ ХАТГА МИСОЛ

Хурматлу... уездини ҳокимиға!

...шахрини ...қытъя қозисини ...йили ...оийнда ...рақамили ҳукмларин нусхасини ушбуни-ла топшуруб, илтимос қиларманки... саёд қозиларини сўровлариға юборсалар. Азбаски, мазкур қози ... сўм (ёинки бир таноб боғ) ундурууб ... ўғлиға топшурмоқға ҳукм қилдилар. Мазкур ҳукмға шариат бўйинча маним айтадургон дафъи* ва жарҳим* бордур.

...сана ...оийнда.

«КИТОБИ МУНТАХАБИ ЖУҒРОФИЯИ УМУМИЙ» (1906)дан

...Асри ҳозирни ташвиқоти или истеъоди ожизонамизча, батақдири ҳай, қадим фан жуғрофияға тааллук ушбу китобни таҳрир ва жамъ айлаб, «Мунтахаби жуғрофияи умумий» ёд қилиб бэззи маҳалиға таърих, риёзий, муҳокамоти диний, умроний, сиёсий ва андаги кутуби диниядан баён ва иқтибос* қилдук.

Фани тўғрисиндаги ижмол* ва тафсилот туркий, арабий, форсий, рус лугатлариға тасниф бўлган ўттуз қадар

¹ Таржимаси: Умумий жуғрофиядан сайланма китоб.

қадим ва жадид кутуб ва расоили жуғрофия, ҳайъати риёзий, тарихий, табиийлардан мўътабар нусха ва ҳар гуна мазкур лугатлардаги газит – жарила, атлас, харита, курраи масан* – Курраи мусаттаҳа*, истатически мажмуалардан жамъ ва тартиб қилингандур.

Ушбу тартиботимизни ўз сарфим ила бостуруб, илм ва хабардўст аҳиббои* аҳли Ватан маъразу* маҳфул* илмиялариға манзур қилиб, тасҳихи саҳвини рижо этмоқни мунносиб кўрулди. Асар ва таҳриротимни хатийёт* навоқисдан* мубарролигига* даъвом йўқдур.

Галату саҳв бар ману ту равост,
Бар жаҳон оғарин ғалат наравад¹.

Матлабим арзи ҳунар ва изҳори фазл эмас, аҳли ватанга қўлумдан келгунча бир хидматдур...

...Инсонни нуқсон ва ҳатодан холи бўлмаслиги ҳар бир инсонга маълум. Биз ҳам инсонмиз. Воқеъ бўлгон саҳву ҳатоларим ҳасан ният ва камбизоатлигимга бағишланадур умидингдаям.

Ҳар фирмә арбоби заковат ва фатонат асаримни тасҳих ва икмолига нашшура таъмимға ҳиммат ва муовинат буюрсалар, миннатдор ва шукургузор бўларимни арз ва инсофи инсонигтини тасҳих, тадқиқ ва танқидига асаримни ҳавола қиларман.

Отияға* баён бўлган фан ва илм тўғрисига биз ҳануз комил эмас, навқадаммиз. Яна жуғрофияни олам ва аҳволи замон бу олами рўзгорни инқилоби ва улуми асрия, фунуни замонияни тараққийси ила ҳар он тағиyr топадур. Ўшал тағиyr ва табдилотдан баъзини отияға зикр қилинди. Эртага яна бошқа ҳайъат ва сурат ила бу олами кун ва фасодға неча вуқуот, табдилот, кашфиёти жадида вужудға келиши табиийдур. Лоҳаза*, бу асарни баъзи маводу* ахбориға, вуқуот оянда мухолифат қилса керак. Ҳамчунонки, жуғрофия ва боаҳбороти мутакаддимин ҳукамоға фунуни ҳолия* мухолифат этгани каби...

«Жуғрофия» деган сўзни маъноси

Жуғрофия деган сўз юнон(ча), лугати арабияга таърифи арз маъносига, яъни ер ва туфроқни баён қилатургон илмни атайдур. Жуғрофия илмини неча наъъ қоида ва баён-

¹ Мендаги саҳву ҳато сенинг ризолигинг биландур. беайб Парварлигидир.

лари бўладур. Анга қараб ушбу илмға тейишли баён ва фанлар бир неча исм ила аталадур. Чунончи, Ерни шакли (гавда – ҳажм)дан, осмон ила Ер орасидаги хосияти ва осмондати нимарсалар ила нисбати ва ҳаракатидан баён қилатургон илмни «жуғрофияни риёсий», Ерни хосияти, туфроқ паст ва баландлиги, ҳар хил гиёҳ ва конлари, тоғ, дарё, кўл, мижоз ва ҳавосидан баҳс қилатургон илмни «жуғрофияни табиий» аталадур. Ер юзидағи катта ҳолисалар ила ургуғ, ҳукуматдорлик, хулоса, ер устиға бўлган воқеалар тўғрисинда ҳар бир навъ ишни ушбу илмға баён қилиб, жуғрофия калимасини охириға ўшал ишиға таалуқ илм ва фанни оти қўшуладур. Чунончи, «жуғрофияни тарихий», «жуғрофияни сиёсий», «жуғрофияни умроний» ва бошқаларидек. Хулоса, бу замонға жуғрофия илми дунёни ва андаги ҳалойик, ҳайвонот, умронот ва ҳар наки дунёға бордур, билдуратургон керакли, бир илмий жаҳоннамодур...

Жуғрофия қачон пайдо бўлган?

Тарих ва жуғрофия китоблариға ёзилибдурки, жуғрофия илми аввал мартаға Миср мамлакатиға Ҳазрат Мусодан илгари, фиръавнлар замонига бошланниб, Ер, туфроқ, денгизлар борасиға баёнотлар ёзилиб, харита – картаға ўхшаш «планлар» ихтиро бўлингонлиги маълум бўладур. (Фиръавнлар замони ҳижратдан 3–4 минг сана илгари эди. Ва илгари ўтган Миср подиоҳларини барчасини фиръавн аталадур.) Чин мамлакатиға ҳам ушбу илм сироят қилиб Юдеган подшо Ҳитой мамлакати хариталарини чиний косалар устиға нақш қилдурубдур. Сўнгра ушбу илм юнон ҳалқига сироят қилиб, алар замонига ривож топибдур. Сўнгра навбат румийларға тегиб, Искандари кабирни Эронға қилган сафари сабаб бўлуб, ҳозирги Туркистон, Ҳиндистон, Сибир мамлакатлари дунё одамлари ёинки юноний ва мисрий одамлариға билинди. Искандари кабир милоддан 350 сана илгари тириклиқ қиласи қилиб эди. Ани устоди Арасту ҳаким бу очилган мактаблар тўғрисига баённомау китоблар ёзил, жуғрофия илмини ривож берди.

Ушбу ҳаким милоддан 384 сана илгари таваллуд бўлуб эди (санай милодий таваллуд ҳазрат Исодан, санай ҳижрий пайғамбаримизни Мадинаға кўчганларидан ҳисобланадур).

Сүнгра Истррабўн¹, Батлимус² деган юоний олимлар жуғрофия ва ҳайъат илмлари тӯғрисиға яхши китоблар тасниф қилиб, бу илмларни кўп ривож берибдурлар. Аларни китоби юон тилиға ёзилган эмиш. Истррабўн милоддан ўттуз, Батлимус саксон сана сўнгра вафот қилибдур.

Осмон тўққуздур ва Ерни атропфиға айланадур, деган киши ушибулар ва низоми маҳдуд эгасидур.

Дини ислом зоҳир бўлгандан сўнгра мусулмон уламолари, яъни араблар Андалус, Бағдод, Шом, Миср мамлакатлариға ҳар хил илмларни ниҳоят ривож ила ўқуб, ақлий илм ва фанлар тӯғрисинда кўп таснифотлар қилганларидек, ушбу жуғрофия илмини ҳам аввал мартаба юоний тилидан арабийға таржима қилиб, ўз билиш ва тажриба ва кўрган мамлакатларини анга қўшуб, шарҳ қилиб, ўшал замонни(нг) дунё ва қуруқлигини билиб, жуғрофия илмини тараққийсиға саъй қилибдурлар. Ўзларидан илгари уламога номаълум турган ерларни ва мамлакатларни очиб, ўз мусулмоний жуғрофиялариға ёздилар.

Хулафои Аббосияни еттинчиси Абдулла ал-Маъмун бин Хорун ар-Рашид замони 198 санаи ҳижрияға ва андан сўнгра мадрасаларга юоний уламолардан вақтинча мударрис тайинланниб, мусулмон уламолари юонийча ўқуб сўнгра барча улуми ақлияни юонияни таҳқиқга бошладилар. Ўшал замонға жуғрофияға таалутук «даражা ҳисоби»ға амалиёт – ўлчов қилдилар. Хулоса: барча улуми ақлияни бу кунги даража тараққий қилишиға уламои аҳли ислом сабаб бўлдилар. Жуғрофия, ҳайъат, риёзий, тиб, ҳикмат, кимё, ҳисоб, илми табақот ул-арз¹ ва бошқалариға кўп китоблар тасниф қилиб, расад ва асбоб истеъмол қилиб ва мазкур илмларни баъзиси, чунончи, кимё, илм ал-арз фанларини ихтиро ва ижод қилдилар. Мазкур мусулмон уламолардан бир нечаларини тасниф этган китоблари ила мунда ёзармизки, у жумладан 290 тарихи ҳижрияға Абулқосим Убайдуллоҳ «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик» ва «Китоб ас-само»ни тасниф қилган ва жуғрофия тӯғрисиндаги китоби Франса ва Гирмония

¹ Страбон (милоддан олдинги 64/63 йиллар – милодий 23–24 йиллар) – қадимги юон географи, тарихчиси; 17 китобдан иборат «География» асарининг муаллифи.

² Птоломей (тахм. 90–160 йиллар) – қадимги юон мунажжими.

³ Илми табақот ул-арз – ер қатламлари илми.

тилларига таржима бўлгандур. Абу Исҳоқ Истахрий «Китоб ал-ақолим»ни, Абулқосим Мархитий ҳайъатга «Таъдид ал-кавокиб» китобини 390 санаға, Ибн Ҳавқал Тужжор «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик ва-л-магориз»ни 28 сана саёҳатидан сўнгра тасниф қилди, фаранг тилларига таржима бўлгандур. Абул Фило VII аср ҳижрияға «Тақвим ал-булдан» ном китоби жуғрофияға тасниф қилди, фаранг тилларига таржима бўлди. Фуқаҳои шоғеъ¹ дан Сирожиддин Ҳифс «Харитат ул-ажойиб» китобини тўрт аср илгари тасниф қилди. Саккизинчи қарн^{*} ҳижрийға араб уламоларидан Абу Абдуллоҳ ибн Батута 25 сана доимий саёҳат қилиб, ўз вақтингдаги дунёни ҳаммасини кўруб, жуғрофия ва бир неча таснифлар қилганки, баъзиси фарангий тилларига таржима бўлгандур. Олтинчى аср уламосидан Мұхаммад бинни Абулқосим Абулфаттоҳ Шаҳристоний «Китоб ал-мулк ва-л-наҳлий» бир неча фарангий тилларига таржима бўлди. VII аср уламосидан Шиҳобиддин Абу Аббосни ўттуз жиљдан зиёда «Масолик ал-абсор фи-л-мамолик ва-л-амсор» исмлик китоби Париж шаҳрига босилди. Мундан бошқа мусулмон донишманд ва уламоларидан Абулфараж Бағдодий, Ёкут Ҳамавий, Масъудий, Баҳром Дамашкий, Ибн Аёз, Абу Убайд ал-Бакрий, Шариф Идрисий, Самарқандий Али Кушчи, Улугбек Кўрагон, Абу Али ибн Сино ва ғайриларики, тарих ва жуғрофия ва ҳайъатга таснифот қилиб эдилар. Фаранг – Оврупо тилларига юзлар йилға илгари биллинмаган ва эшитилмаган жазира, мамила мусулмон уламосини китобларидан неча юзлар ила таржима ва табъ бўлдики, жуғрофия илмини буқунги тараққисига қарун васатадаги*, яъни беш юз йил илгари ўтган уламоий исломияни сабаб бўлишига кимса мункир бўлолмайдур. Ўшал ислом уламо ва сайёҳлари Ер юзини аҳволи жуғрофиясини мұфассал ёзиб, яна Ерни ич тарафини аҳволидан баҳс очиб, янги илмларни бошлаб, хулоса мисрий, юнонний замонларидан кўра дунёни каттароқ қилиб олам аҳлиға билдурдилар, деб мўътабар китобларға ёзилган ва аҳли вуқуф ва тарих ўқийдургон одамларға маълумдур.

Мусулмон уламоларидан сўнгра фарангийларни аҳди донимиши ва Оврупо олим ва сайёҳлари денгиз ва қуруқликни ҳар тарафиға араблардан зиёда ҳиммат ва ғайрат ила юра

¹ Шоғеълик мазҳабига даҳлдор фақиҳлар.

бошлаб, дунёмизни иброний, юноний, арабий замонлари-дан кўра хейле катталигини билиб ва дунё аҳлиға билдурдилар. Аввалги замонларға оти эштилмаган Амрика, Пулинизия, Орази Қутбия ва минглар ила жазираларни топиб, ҳозирги барча мамлакат ва жазира ва денгизларни масоҳати* ила ҳамаға билинмоқига боис бўлдилар. Дунё илми бирдан ривож топди. Санай 1450 милодий – 854 ҳижрийдан бошлаб, бани одам илмига дунёмиз аввалгидан кўра каттароқ бўлишига Оврупо донишмандлари хизмат қилиб ва ўз давлат ва миллатлариға кўп нафлар еткурдилар.

898 санаи ҳижрияға фарангি тоифасидан Христофорўф Колумб деган илми риёзийга доно ва денгиз сафариға мөҳир киши денгизға ўз ишиға бориб туруб, Амрика ерларини топди. Ўнланчи аср¹ ҳижрияға Русия одамларидан Ермак деган киши ҳозирги Сибир мамлакатини кашф қилиб, русия ҳукуматига қўшди. XI асрни аввалиға бешланчи қитъа еримизға тобеъ Пўлинизия аталгувчи кўп агад жазираларни Оврупо донишмандлари топиб, ўз ҳукуматлариға тобеъ қилдилар. 1700 ланчи йилға Русияға император бўлиб турган Петр аъзам подшоҳ завжаси (малика Йекатерина) амри ила Азия қитъасини шимоли-шарқи тарафиға азбаройи кашфиёт учун икки кема юборилдики, 1741 санаи миодияға Беринг, Черикоф деган кемачи капутанлар Шимолий Амрикағача бориб. Санника деган жазирани топиб, Янги Архангил деган шаҳарни бино қилиб, Беринг бўғозини топдилар. Хулоса, уч-тўрт асрдан бери йилдан-йилға илтари билинмаган ва эпитетилмаган жазира, мамлакат ва қутблар тарафидаги ерларни аҳволи фарангий – Оврупо уламойи жуғрофийон ва сайёҳларини файрати ила олам ёйники илм аҳлиға билинди ва фарангийларни дин ва дунёлариға ушбу саёҳат ва жуғрофия илми ниҳоят кўп нафлар еткурди. Ҳануз жуғрофия илмини ривожига саълари бордур. Барча мактабларига ўқитадурлар. Ҳозир ҳар бир катта давлат ва ҳукуматларни «жамияти жуғрофия» деган катта мажлислари ва ул мажлисларни уламойи жуғрофийондан члон – аъзолари бордур. Дунёдаги барча жамияти жуғрофияни бир-бирига хату хабари бўладур. Янги топган нимарса ва янги саёҳатларидан бир-бириға хабар берадур. Ҳозирги жуғрофия илми

¹ Ўнинчи аср. Муаллиф Сибир истилосини Русиянинг расмий-ҳукмрон нуқтай назаридан ёритади.

ниҳоят мартаба тузатилиб, мұкаммал бўлғандур. Хулоса, жуғрофия илмиға ул мисрий, румий, юноний одамлари, сўнгра мусулмон уламо ва сайёҳлари, учунчи мартабага – фаранг сайёҳлари хидмат қилдиларки, ҳар бирини аҳволига илми тарих ва жуғрофия шоҳид...

Туркистон донишмандлари

Ақлий ва фанний илмларға китоб тасниф қилган мусулмон уламо ва ҳукамолари ниҳоят кўпдур. Инчунин, Туркистон музофотиға ўсуб шаръий ва ақлий илмларға китоб тасниф қилган ниҳоят машҳур уламоларни адади неча юздан ўтадур. Бу китобимиз ақлий ва фанний илмларға тааллуқ учун ақлий ва фанний илмларға китоб тасниф қилган ва ниҳоят машҳур Туркистоний уламо ва ҳукамо ва муаррих мусаннифларни* мунда ёзармизки, ушбуудур. Агарда ақлий ва нақлий илмларға китоб тасниф қилган Туркистон уламоларини ҳаммасини аҳволи ва таснифотини ёзмоқ лозим бўлса, ушбу китобимиздан ҳам каттароқ бир китоб тайёрламоқ керак бўладур. Шайх ур-раис Ибн Сино. Бу Али луғат, мантиқ, жуғрофия, мусиқа, ахлоқ, кимё, абтоли аҳкоми нужум, табиат, моғуқ ат-табиат, ҳикмат, тиб, расад, нужум, илми наботот, илми тавҳидга юздан зиёда китоб тасниф қилгандурки, мусулмон ҳукамоларини аввалидур. Аксар китоби Оврупо тилларига таржима бўлган ва фарангийлар Ависин атайдурлар. Вафоти 428 санағадур. Абу Наср Фаробий замонидаги барча тилларни билар эканки, «қонун» деган асбоби тағанийни* ижод қилиб экан. Барча тасниф қилган китоби 80 қадар. Ва илми тавҳид, фикҳ, мусиқий, риёзий, ҳайъат*, мантиқ, ҳикмат илмлариға таснифоти бор. Вафоти 339 санағадур. Ҳожа Фахриддин – ҳикмат, тиб, фалакиёт, ҳайъатга таснифоти бор, вафоти 868 санаға. Ҳаким Азрақий Марвий – ҳикмат, тиб, шеърға. Бадриддин Самарқандий – тибға. Нажибиддин Самарқандий – тибға. Абдураҳмон Хоразмий – ҳозирги настълиқ хатни ижод қилган, вафоти 9-асри ҳижрияға. Абу Язид Балхий – тиб, ҳикмат, ташриҳға*. Абдураҳмон Марвозий – ҳайъат, тиб, ҳикматга. Абдураззоқ Ҳиротий – тарихға, вафоти 887 санаға. Абу Иброҳим Гургоний – тибға, 531 санаға. Шариф Хоразмий – тибға, Аҳмад бин Табиб Сарахсий – тиб, мантиқ, жуғрофия, тарих, ҳикмат, мусиқи, илми тавҳид, фар-

лакиёт, илми жабрга, вафоти 283 санаға, барча таснифоти 50 қадар. Абу Машъар Балхий – ҳайъат, нүжумға, ўндан зиёда таснифи бор ва илми ҳадисға шуғли кўп экан, вафоти 286 санаға. Абу Жаъфар Ҳоразмий – юонон тилига мөхир, нүжум, илми жабр, жутрофия, ҳикмат, ҳайъатға таснифи бор. Аҳмад Фарғоний – ҳайъат, нүжумға таснифоти борки, лотин тилига таржима бўлғон, вафоти 226 санаға, Муҳаммад Чагминий Бухорий – ҳайъатға, мўътабар китоби бордур. Али Кушчи Самарқандий – ҳайъат, жуғрофия, сарф, ҳисобға таснифоти бор, вафоти 879 санаға. Шамсиддин Самарқандий – ҳандаса, риёзияға таснифоти бор, вафоти 600 санаға. Мирзо Улугбек Кўрагоний Самарқандий – ҳайъат, нүжумға гўё мужтаҳид экан. Самарқандға расадхона бино қилди. Зиж китобини тасниф қўлганки, фаранг тиллариға таржима бўлган, вафоти 853 санаға. Муҳаммад Хўжандий – ҳайъат, нүжум уламосидан ва устурлоб истеъмол қилингандур. Али бинни Можур ва ўғли Ҳасан – ҳайъатға таснифоти бор. Абдулоҳ Фарғоний – ҳайъат, риёзий уламосидандур. Абу Райхон Ҳоразмий – юонон, ҳинд тилига мөхир, 40 сана саёҳат қилиб, тарих, жуғрофия, нүжум, фалакиёт, тиб, тарихи табиий, ҳайъатға 26 мужаллад китоб тасниф қўлган ва бир нечаси фарангий тилига таржима бўлган, вафоти 430 санаға. Фиёсиддин Самарқандий – риёзий илмиға мөхир эди. Фиёсиддин Муҳаммад Ҳиротий – тарихга таснифи бор, вафоти 942 санаға. Муҳаммад Фарғоний – тарихга таснифи бор. Ҳофизи Абрў Ҳиротий – тарихга таснифи бор, вафоти 834 санаға. Абу Сайд Самъоний – 30 жилд тарихга таснифи бор, вафоти 562 санаға. Абдураззоқ Самарқандий – жуғрофияға таснифи бор. Мир Абдулкарим Бухорий – тарихга таснифи борки, фарангига таржима бўлгандур. Булардан бошқа ақлий илмларға китоб тасниф қўлган бир неча Туркистоний донишманларни тарих ва таржимаи ҳол китоблариға кўриладур. Ушбу маҳалға шу юқорига баён бўлганлар ила иктифо¹* қилдук. «Қомус ул-аълом»¹ («Илмларнинг денгизи») ва «Туркистон уламоси»² рисоласидан мухтасар нақл қилинди.

¹ Ш. Сомий (1850–1904) 1888–89 йилларда Истанбулда напр этган 6 жилдлик қомус.

² И. Гаспрали (1851–1914) асари.

Жүгрофия ўқумоқни нағын

Одам боласини қанча илми зиёд бўлса, дунё, тарих, жүгрофия илмидан хабари бўлса, шунча яхшидур. Бу илм одамга бутун дунёни ва кўб нимарсаларни билдирадур. Дунё одамларини дин ва мазҳаби, тириклик ва рафтори, тараққий ё таназзул сабаби, яхши ва ямонликлари, мамлакатларни тинч ва осойиш ё зулм ва жаврға тургони, хулоса, бутун аҳволи дунёни, подшоларни қуввати, давлати, одамларини одати, ер юзини аҳволини билдиратургон ушбу илмидур. Ҳозир ер юзидаги одамларга қараганда, аксар мусулмон тоифаси илму фан, давлат ва ҳукумат тўғрисига кейин қолиб. илмлик мусулмонларга қараганда биз туркистонийлар замонидан бехабар қолибмиз. Масалан, Хитой ва Ҳиндистон мамлакат ва одамлари тўғрисиндаги билгумиз бутун бекор ва бесадтур. Аксар дунё ишлари тўғрисига ҳам бизларни билишимиз хатодур, яъни дунёдан хабаримиз йўқдур. Оврупо ё Русияни ўн беш яшар бир шогирди бизни эллик яшар савдогар ё муллоторонимиздан дунё илми тўғрисига яхши хабардордур. Ер юзидаги илмийлик мусулмонларимизни ҳам бу жўгрофия илмиға саъйлари кўб, фақат биз туркистонийлар бу илмдан бебахрамиз. Замонамиға парахўд, темир йўл, ҳавога учатурғон асбоблар, тилигироф (муҳбири ҳавои) ва бошқа минглар наявъ мошиналар (ҳикмати табиийтъя) деган илмни худо ҳалқ қилгон* кунидан Оврупо уламоларини саъй ва ғайрати ила чиқорилди. Узоқ йўллар яқин бўлди, билинмас ерлар билинди. Они учун билгувчилар истило қилиб мамлакатимизга келдиларки, кўрармиз ва бизларға сироят* қиладурлар. Шарқ ила Farb аросига қатнов, муомала, мажлис очилди. Яна ота-бобомиз эшитмаган шаҳарлар отини эшитармиз, кўрмаганларни кўрармиз, билмаймизки надур. Ёинки ерни ўртаси хатти истиловга*, кеча ва кундуз доим баробар бўлган сувратга, бизни Туркистонға на учун гоҳ узоқ ва қисқа бўлуб, кунимиз 9 ила 15 соат аросига юрадур? Ҳар қанча ерни шимол ё жанубидаги чет (кутғ)ларига қараб борилса, кун ва ё тун узаялур? Кутблар тарафиға бир-икки, ҳатто, 6 ойғача кун ботмайдур? Петербург шаҳриға қиши олти соат, ёз 19 соат кундуз бўлиб турадур? Сабаби нима, деб бир киши сўраса ёинки бир ой кун ботмайдургон жойға мусулмонни ибодатлари ва амри наҳйини қандай баржой келтуруладур? Ёинки на учун

кеча ва кундузни фарқи ер ила осмончадур? Ҳар шаҳарни тулу* ва ғуруби* на учун олдин ва кейиндур деб сўралса, бизлар, хусусан, уламомиз на жавоб берармиз? Билмаймиз, ёинки «ундай бўлмаса керак»дан бошқа жавоб айтолмасак керак. Бу саволларга жуғрофия ўқумагунча жавоб бериб бўлмайдур ва жуғрофия илми жавоб берадур. Шаръий саволларга жавоб бермоқ уламои дин зиммасига лозимдур. Аммо на фойдаки, бизлар ҳатти истиво* ила қутб аросидағи ҳодиса ва ихтилоф, кеча ва кундуздан хабаримиз йўқдур. Ани учун мункир ё мулзам бўлармиз. Дини исломга ушбу сабабдан ажнабийлардан таъна тегадур. Мазкур хабарлар ва ҳодисаларга мункир бўлмоқ маълум бир нимарсаға мункир бўлгандекдур. Ерии лўндалиги, ҳаракати бутун ер юзидағи донишмандларга маълум эмиш ва аммо биз билмаймиз. Истанбул, Миср, Ҳинд ва Арабистон бўлсун, ҳар бир ўқутон донишманд мусулмон уламоси ушбуға иқрор ва ҳатто, ерии юруши, юмaloқлиги шариатға зарар келтурмайдур, деб китоблар тасниф қилдилар. Фақат биз туркистонийларға маълум йўқдур. Мухтасар шулки, жуғрофия илми катта ва керакли илм ва билмасликдан билмоқ, ўқумоқ афзалдур, хусусан уламомизга, Пайғамбар алайҳиссалом айдилар: «Ҳолитул ҳукамои» («Ҳукамолар қила аралаш бўлингиз»).

Жуғрофия ўқумоқ мусулмонларға лозимдур

Баъзи китобларимизға ер түғрисиға ҳар хил сўзлар ёзилган ва ўшал китоблар кўб ийллардан бери ўқилуб, фикримизға қолган. Авомимиз бўлса, ҳар на рости ва ялғон сўз китобға ёзилган бўлса ёинки «калом ун-нос биқадри уқулу ҳум»¹ мазмунича ёзилган бўлса ҳам инонадур. Бора-бора ул эътиқодға уламолар ҳам одат қилиб, аралашиб, қабиҳи* но маълум бўлиб кетадур. Шул тариқа ишларни бирор сабабини сўраса, ё нотўрилигини исбот қилса, тингламай, дуруст жавоб бермай, коғир кўзи ила анга қараладур. Шул тариқа хилофи ақл ва нақл сўзлик ҳикоят китоблар бизларни истельмолимизга борки, илм ва хабарлик одам зеҳн қўйса биладур. Чунончи, мутолаамизға юрган баъзи китобларға ёзилганки, ер ялпоқ, бир бошдан бошқа бошиғача беш юз йиллик йўл, атрофиға Кўхи Қоф деган забаржддин девори му-

¹ Таржимаси: «Ҳар кимнинг сўзи ўз ақлига кўрадур».

ҳити* бор. Ер ҳўкуз шохига, ҳўкуз балиғта, балиғ сувға, сув ҳавоға, казо-казо (ҳоло осмон тўғрисидаги сўзларни қўйдук)... Аммо ҳозирги жуғрофия илми тажриба ва рўйнати башарийядан билинадурки, ер курравий (юмалоқ), остиға ҳўкуз, балиғ йўқ, атрофиға девори йўқ (муҳити тошдан эмас, бошқа) ва ер айланадур, ҳавоға муаллақ турадур. Бизни назаримизга сокин ва аммо ҳақиқатдан айланадур. Бу айлангани кўз ила кўрулмай, ҳусусан тўрт-беш асрдин бери илм, тажриба, қоидай асбоб ва ақл ила собит бўлгандур, деб ҳар бир ҳука-мо хоҳ мусулмон бўлсун ва файри мусулмон бўлсун, айтадур ва китобларига ҳам ёзибдурлар. Бас, икки йўл аросига қолдук. Ўтган уламоларни китобларига ер сокин, янги уламоларни китобига ер айланадур деб таъкид қиласадур. Бу икки илм ёинки китоб инсонни кўб ташвиш ва изтиробга соладур. Ҳукамо ё динға душман қиласадур. Ҳар на бўлса, ушбу ихтилоф эскидур, чунки И мом Фаззолий ҳазратлари ва Иброҳим Ҳаққий жаноблари ушбу ҳўкуз, балиғ тўғрисига «Гаҳофат ул-фалосафа...» (маърифатнома) деган китобларига очиқ баён ва жавоблар ёзибдурлар. Ва бошқа китобларга ҳам ушбу тўғрига уламолар жавоб ва таъвил ёзиб, ҳўкуз ва балиғни йўқлигига ва ерни муаллақлиги дурустлигига таслим қилгандурларки, инсон то ўшал арабий ва туркий китобларни ўқуб кўрмаса, гирдоби ваҳшатангиз ҳайратдан чиқолмайдур. Фаззолий ҳазратлари ва бошқа муҳаққикини киром* ер ва осмон тўғрисига ҳар хил далилларни ҳикмат ва ақли башарға қараб таъвил қилиб, мусулмонларни бул тўғридаги изтироблардан на-жот топишларига сабаб бўлубдурлар. Ушбу таъвилларни* мунда ёзмоқға маҳал йўқ, мақсадимиз жуғрофияни риёзий ва таби-иidan намуна кўрсатиб, сўнгра ер юзидағи ободликдан баён қилмоқ эди. Иншоолло, замони ояндага илми ҳайъат тўғри-синда бир китоб ёзиб, ўтган уламо ва ҳукамо ва ҳозирги уламо ва ҳукамони ихтилоф, далил ва таъвилларидан очиқ ёзармиз (ушбу китоб тайёр бўлган ва ояндага босилса керак, иншоолло таоло). Бизлар бу таъвиллар ва ўтган уламои аҳл шарийни ақл ва ҳикматга мувоғиқ ёзган китоблари ва ҳозирги аҳли шаръ уламони янгидан тасниф қилган китобларини ўқуб кўрмай, бехабарона жуғрофия илмиға мункир бўлуб, ерни атрофиға девори бор ва ҳўкуз устигадур, десак, жуғро-фиядан хабарли киши ўз ўғлимиз бўлса ҳам, бизни ақлсиз фаҳмлаб, ёинки дини ҳақ Муҳаммадийга шак келтирадур.

Чунончи, ҳоло ақлий илмларни ўқуб, илм дини ўқумаган кишиларни кам эътиқодлигидек.

Агарда жуғрофия ўқумасак, дунёға тарақкий қилолмаймиз. Дунёға тарақкий қилмасак, дин ишларимизни баржой келтиролмаймиз. Мaa фиҳи, жуғрофия ўқугонлар оғиз ила, китоб ва газит ила баҳс қилиб, жуғрофия важҳидин бизни далил ақли ила мулзам қилиб, охири динимизға таъна берадур. Илми динни кам билатургонларимизни бўшатадур. Ҳозир дунёни катта шаҳарларини мактабларига жуғрофия илмидан ўқутмоқ одат ва лозим бўлубдур. Истанбул, Миср, Арабистон, Ҳиндистон, Русия мамлакатларидағи одамлар ва мусулмонлар бу илмдан ўқумоқни лозим билибдурлар. Русия мактабларига ўқугон болаларимиз ўқийдирларки, ер юмалоқ ва муаллақдур, атрофиға Кўҳи Қоф йўқ, хўкуз, балиғ йўқ. Ва аларга маълумдурки, Петербургдан бир одам темир йўл ила Валодивостўға боруб, андан Америкаға парахўд ила чиқиб ва Америкадан яна парахўд ила ерни ул тарафи (ости) ила юруб Франсия мамлакатига чиқиб, яна темир йўли ила юруб, хулоса, Шарқдан боруб Ғарбдан Петербургға келиб, 40 кундан кам муддатга ерни бир айланмоқ мумкиндур. Ҳарита – глобус ва ўқугон илмлари юзасидан аларға ушбу сафар ниҳоят маълум ва собит бўладур. Мактабға жуғрофия ўқумаганлар ҳам форсий, туркий тилиға ёзилган жуғрофияларни ўқуб, агарда илми динийдан камхабар бўлсалар, албатта, дини исломга шубҳа қиласадурлар. Энди бу икки тоифа аросига кириб, ер ва осмон тўғрисиндаги нақдий далилларга Фаззолий...дек муҳаққиқлар сўзларини билдиromoқ керак. Токи ёшларимиз ва нодонларимизни эътиқоди суст ва заиф бўлмасун. Бу баҳслар жуғрофияни риёзий, табиий, тарихийни ўқуб билмоқ ҳам уламоий мутақаддимин ва мутаҳирин аҳли исломни ер тўғрисидаги далиллари ва таъвилот ва истидлол*ларини диққат қилиб кўрмоқ ила бўладур. Яъни илми тафсир, ҳадис, ҳикмат ва ҳайъати қадима ҳам ҳикмат ва ҳайъати жадида илмларини таҳсил ва тафтиш қилмоқ керак. Илгари замонға ҳукамоларни кашфиёти қайси йўл илаки динимиз ва эътиқодимизга ирод* ва зарар келтурса, уламоий динимиз фавран* ўшал йўлға банди важҳ тайёрлабдурларки, китоблардан маълум бўладур.

Буқунги ҳукамони иродига керакки, буқунги уламо-

миз садду далил тайёр қылсалар, лиҳаза*, аввалан янги ҳука-
мони барча мұлдао ва кашфиётү сүзини билмоқ ва таржима
қилиб, ҳар ким ўз ҳолица уламоға арз қылмоқ керак, токи
алар танқид қылсунлар. Валлоҳ, келар замонға эътиқоди-
мизға зарар келадур. Бас, лозим бўлдикси, жуғрофия, ҳайъат
илемларини аввал ўқуб, эътиқодимизға муҳолифат қилатур-
гон жойларға важҳ этмоқ керак. Илгари ўтган юнон ҳука-
молар сўзини лозим бўлса, китобларимиздан чиқармоқ ке-
рак. Ушбу китобни оянда варақларига «тафсил ва танbih»
деган фаслиға ушбу мақсадға тейишили баъзи баён ва шаръ-
ий далиллар ёзилгандур, диққат қилинсун. Ҳозир на мулло
ва на авомларимизға жуғрофияни берадурғон хабари маъқул
бўлмайдур. Маъқул бўлса, истеъмолимиздаги баъзи мусул-
моний китобларидан кўнгли совийдур. Асл афсуслик жойи
шудур. Икки илмдан ҳам кўброқ ўқулса, бу ихтилоф ва
иштибоҳлар, таваҳхумлар* йўқ ва яксў бўладур, дини по-
кимизға эътиқод мустаҳкамроқ бўладур. Ерни сайёрглигини
билиб, яна дини исломни мунга монийи йўқлигини билса,
динга шубҳа қилмайдур. Ҳоло, ерни сайёр деб айтатурғон-
ларни хилофи зоҳирни айтадур деб маломат қиладурлар.
Жуғрофиячилар бўлса, шундай одамларни нодон ёинки да-
лили қандай далилдур, хилофи нафс ул-амр ва ақлни айта-
дур деб яна шубҳа қиладур.

Ва икки тараф аросига маънавий бир нифоқ пайдо бўла-
дур. Оллоҳ бу нифоқни йўқ эттай. Туркистон уламолари
йигирма йил муддат ўқуб, хатм қиладурларки, беш санаси
илем, ибодат ва ақидага сарф бўлса, бақияси йўқ бўлган
ҳукамои юнония ва фарқи золлаи муҳаррирама тарафидан
оид баҳсларни жавоби ва ҳасми мағрузани мужодаласи илиа
ўтадур, яхшидур¹. Мутақаддиминимиз* ҳукамо ва фарқи
золаи асрорларига яроқ тайёrlаб, фалон баҳсига бу жавоб,
ул раддига бу истиidlол деб далойили ақлий* ва нақлий илиа
зафар топибдурлар. Ҳозирги замонамизни ҳукамоси ва фарқи
зола ва даҳриясини сўзи иродай кашфиётни ақдиёти бус-бутун
бошқа. Ва буларға яраша асбоб керакдур. Ҳукамои жадид
оламни ҳудус* ва фано*сиға қойил ва аммо бошқа навъ
эътиқод ва кашфиётлари борки, ани жавобини ҳама бил-

¹ Майноси: ...қолгани ўтиб кеттган юнон олимлари ва насронийлар-
нинг баҳс ва муҳокамаларига жавоб бериш, муҳолифларнинг фикр-
мулоҳазалари билан баҳслашишга сарф бўладики, бу яхши, албатта.

моғи лозимдур. Матлабимиз жуғрофия эди, фалсафа ва қалом тарафига мойил бўлганимни кўрдум. Бу сўзларни биз ўзимиздан айтмай, балки мусулмоний китоблардан баъзисини олиб ёздук, баъзисини кўрдук, баҳс ва жавобини боштимиздан ўткардук.

Эски ва янги донишмандлар

Ер ва осмон тўғрисига илгаридағи юнонӣ уламолари ила ҳозирги Оврупо донишмандларини аросига фарқ кўбдур. Юнонӣ ва румийлар барча осмонлар Ерни атрофиға айланадур. «Ер – маркази оламдур» деб қарор бериб эдилар. Аларни баъзиси Ерни ялпоқ ва охири йўқ, атрофи Қоф деган тоғ ила ихота бўлган, ерни тўртдан бирига одам туратургон жой бор, бақияси номаълум ва ул тарафи жин ва париларга тейишли деб айтларларки, юнонӣ ва ибронийларни шул тариқа сўзу ҳикоятлари ҳаммаға ёйилғандур.

Эски одамлар ерни етти иқлим санар эдилар. Ўшал қадима қоидаларига қараганда иқлимини адади юзға турмай ўтадур. Охирги вақтларға бошқа қоидалар юзасидан иқлимларни тақсим қилиб юрмоқ бефойда чиқди. Эски ҳукамолар ҳозирги катта беш бўлак қуруқ ердан икки парчасини асло билмай, ҳатто, билатургон уч парчани ҳам баъзи жойларини билиб, четларини асло билмас эдилар. Бовужуд, шул эски юнонӣ ва ҳиндистоний ҳукамолар ер ялпоқдур, охири йўқ, фил ё хўқуз устига деб ҳар хил сўзларни айтиб эканлар. Бир қўлға эски юнонӣ ва ибронийлар Қафқоз, яъни ҳозирги Кафқоз төғини шарқи тарафидан бехабар ва шул тоғни муҳити оламларни билар эканлар. Ерни сокин ва доим турғувчи гумон қилғанларидан кўз ила кўрунгувчи беш сайёрани, Ой ва Офтобни «сабъаи сайёра» деб атар, ҳар бирига бир осмон ва юрмайдургон юлдузларға алоҳида бир осмон ва яна бу саккиз фалакни устига юлдузсиз бир фалак бор деб, жамъи тўққуз фалак ё тўққуз осмон қарор бериб, осмонлар ниҳоят тезлик ила ўзларига ёпишган юлдузлар ила бирга Ерни олти жиҳатидан йигирма тўрт соатга бир мартаба айланаб бўладур, деб ҳукм қилиб эканлар. Шул тоифани «аҳли ҳайъати мутақаддимин»¹ аталаудурки, аларни каттаси Батлимус ҳакимдур. Бизни китобларға «тўққуз фалак – на тоқ,

¹ Аҳли ҳайъати мутақаддимин – қадимиј астрономлар.

на равоқ» деб ёзилган, тўқкуз фалакни илгаридағи юнонний, румий одамлари тахмин ва эътиқод қылгандурлар. Ва ҳам ушбу осмонларни «қаттиғ нимарса – салб» деб айтур эканлар. Аммо биз мусулмонларни эътиқодимизга осмон еттидурки, Куръони шарифга «сабъи самовот» хабар берилгандур (агарда қавли* ҳаким ҳеч керак бўлмаса мусулмон удаво ва шуаролари на учун «тўқкуз фалак ва тоқ...» деб китобларни тўлдирдилар). Ахли ҳайъати мутаохирин¹ Ер, осмон ва юлдузлар тўғрисига бутун бошқа баён ва далил келтирадур. Қадима ҳукамони эътиқод ва тахмини бесбоблик ва ер юзини ҳама жойини кўрмагонликдан бутун «ғаллат»*тур, деб юзлар, минглар ила далил кўрсатадурларки, ҳайъат ва жуғрофия илмидан хабардор юз минглар ила мусулмон ва милйўнлар ила гайри мусулмонга маълумдур. Янги, яъни беш юз йилдан бери пайдо бўлган ҳукамолар ҳоҳ мусулмон ва (ҳоҳ) гайри мусулмон бўлсун, айтадурки, Ерни юмалоқлиги ва ҳавога муаллақ туриб юмаламоги офтобдек маълум ва шубҳа йўқдур, ани билмоғи жуғрофияни риёзий илмини ўқумоқ ила бўладур. Биз бу китобга андан озгина баён қиласмиз. Ҳозирги мусулмон уламолари Ерни ҳаракати лўнда ва муаллақлиги дини ислом далилларига зарар келтурмайдур, деб арабий, туркий тилларига бир неча китоблар тасниф қилгандурларки, «Маърифатнома» («Таҳофат ул-фалосафа»...), «Танқид ал-осор» «Ҳайъати жадида усулини нусуси* шаръийяға тадбиқ»* ва бошқа китоблар шу жумладандур. Хулоса, янги ҳукамолар эски ҳукамоларни бир неча сўз ва эътиқод ва қарорларини ғалати ва нотўғриликга чиқордилар. Дарвоҷеъ, хилофи нафс ул-амр² дур. Они учун бизни баъзи китобларимизни сўзи ё мўътабар китобларимизга ҳукамони қавлув* истидлол* идин ёзилган шарҳ ва тамсилу ҳикоятлар «нақъ астки, ривоят кардаанки, овардаан ки, ва-қийл, гуфтаандки»³ деган сарлавҳалар ила ёзилган сўзлар, яъни ҳайъат, ҳикмат, тарих китобларидан олиниб, мусулмоний китобларға ёзилган жумлалардан баъзиси хилофи зоҳир ва ялғон чиқиб қоладур. Буларни ялғон чиқиши қадими ҳайъат, ҳикмат, жуғрофияни баъзи жойи тағијир топилганидандур...

¹ Ахли ҳайъати мутаохирин – сўнгги давр астрономлари.

² Хилофи нафс ул-амр – моҳиятнан зид.

³ «Айтадиларки, ривоят қиласмиларки, келтирадиларки ва шундай дейдиларки».

Бир неча асрлурки, янги асбоб ва илмлар шайдо бўлиб, илм ва фан тараққий қилди. Дурбин, хўрдабин*, болун*, паражӯд, тилгироф, симсиз тилгироф, денгиз ичига чўкиб кетатургон, ҳаво юзига учиб кетатургон кемалар, минглар нав ҳикмат мошиналари ва бошқалари ижод қилинди. Бу асбоблар ила аҳволи Ер ва осмон ва ажром* аввалти асридан кўра яхшироқ билинди. Эски ҳукамо замонига нишонсиз асбоблар чиқди. Они учун эски ҳукамо саҳрини очиқочиқ билдирадур. Янги ҳукамолар ерни сайёр, яъни офтобни атрофиға юргувчидур, офтоб бўлса «Ва-ш-шамси тажаррил мустақар лиҳа» оятини хабарига мувофиқ ўз меҳварига мустақарриға* айлангувчидур. Юлдузлар ва Ер Офтобни ўзига нишон тутур, они атрофиға айланадур ва шул ҳисоб юзасидан Офтобни мағрибдан чиқиши дурустдур, деб қойил бўлдилар. Бу олам йўқ экан, сўнгра ҳалқ бўлиб, боз йўқ бўладур. Фақат Ер эмас, бошқа юлдузлар ҳам йўқ ва фано бўладур деб «Худуси фано»га иқрор бўлдилар. Бовужул шул буларни ҳам баъзи сўзлари динимизга баҳс еткурадур, ани учун уламомизга лозимдурки, ҳозирги ҳукамо сўзини билиб, дин тарафидан жавоб ва китоб тайёр қилсунлар, ҳамчунонки эски ҳукамоларни жавобига раддига ўтган уламойи динимиз жавоб ва китоб тайёр қилдилар. Букунги ҳукамога эски ҳукамо учун тайёр бўлган жавобларни баъзиси раддия тушмайдур. Шул важҳдан уламомизни билмоқлари учун янги аҳли ҳайъат ва ҳукамоларни баъзи сўзини ушибу китобга ёздим. Ҳаммасини ёзмоқга агарчи, биз роқими хуруф, ҳикоячи бўлсан ҳам. Яна такфир* тошларидан қўрқиб ёзмадим. Ҳам бирдан ёзib бўлмайдур...

Янги ҳукамоларни сўзидан намуна

Аҳли ҳайъати жадида, яъни янги ҳукамолар айтадурки, Офтоб дунёни ўртасига ҳалқ бўлубдурки, Аторуддан бошлиб қадима беш сайёра ва янги топилган икки сайёра ва кўз или қўрулмай. Янгидан дурбин или топилган уч юзға яқин сайёralар ва буларни ичига биз устига турган Еримиз Офтобни атрофиға ҳар бири ўзига тейишли доира – айланасига айланиб юрадурлар! Еримиз Офтобга нисбат учланчи сайёра (юргувчи юлдуз)дур. Юргувчи юлдузларни ҳаммаси берун ва ёруғликни Офтобдан оладур. Барчаси ва ул қаторга бизни Еримиз ҳам ҳеч бир нимарса устига турмай, тегмай

(маркуз* бўлмай, жисми саблға ёпушмай) барчаси ҳавога муаллақ ва Офтобни тортқич – жозибасиға гирифтор бўлуб (яъни Олло таоло халқ қилгон ва ҳукамо тилинча қонуни жозиба сабаби ила) ўзларига тейишли айланма майдонни ҳавога айланиб юрадур. Офтоб ҳам бирор нимарсаға марказ (михланган) эмас, фазо, яъни Худои таолони халқ қилгон бўшлиқ дунёсиға ҳам ҳаракат меҳвари ва ҳам ҳаракат жараённи ила дўнадур – юмалайдур. Гунбадға* ўхшаган қаттиғ тўқкуз осмон маълум бўлмайдур. Барча ажроми самовий, яъни осмоний нарсалар (кўк–бўшлиқ), яъни фазои лотиндоҳо алҳийя Худони майдони қудратига балиғни сувга сузуб юрганидек, доим ҳаракатгандурлар. Барча осмонни нимарсалар ўзиға тейишли низом ила Офтоб атрофиға айланниб юруб, қоида бўйинча охири барчаси олдин ва кейин фано (йўқ) бўлуб, бузулуб кетадур. Офтобни нури ҳам охири кетиб бўлуб, бу олам ҳозирги ҳолини йўқотиб казо, казо бўладур. Боз бир тарафдан бошқа оламлар пайдо бўладурлар! Аммо мазкур ҳукамолар ҳозирғи дунёмиз нега ушбу Офтобға тобеъдур, халқ бўлғонидан бери ушбу кунғача ва яна йўқ ва фано бўлатургон вақтинча қоидаи ҳайъати жадила ила ҳисоблаб, дадиллар тайёр қилгандурларки, баъзиси Куръон ва Ҳадис хабариға тўғри ва баъзиси тўғри келмайдур. Ҳозирги мисрий, туркий, нўғойи уламолари ҳайъати жадидаи ҳукамоларини тайёрлаган китобларини ўкуб, билиб ва баъзи китоблар ўз тарафларидан қилибдурларки, ҳозирғи ҳукамони баъзи сўзи айни шаръдур. Ва аммо, афсуски, ўшал китобларни ўқумоги бизни Туркистонға тезлик ила расм бўлмайдур. Янги ҳукамолар осмондаги юлдузларни аҳволидан эскилардан кўра яхшироқ отоҳ бўлубдурлар. Чунончи, айтадурларки, юлдузларни баъзиси бизни еримиздек тош ва туфроқлик, қор-ёмғурлик нимарсалардур. Мирриҳ (Марс) юлдузини устига туфроқ, тош, ўт, сув, гиёҳ, булат, ёмғур, қор бордур. Мирриҳни гиёҳлари қизилдур. Аввалги асрларға йўқ экан, ўтган аср ичига Мирриҳга икки қанал (кагта ариқ) пайдо бўлубдурки, режа тортиб қозғондек тўғри ва иккисини ароси уч юз чақиридан зиёда. Узунликлари 5000, эни бир юз чақиридур. Буларни қозилиши илми ҳандаса ва режага мувофиқ бўлган учун, ҳукм қиласурларки, албатта Мирриҳга одам бор ва илми бизлардан зиёдалур. Одам бўлмаса, бу икки катта ариғ

қандай тартиб ила тайёр бўладур, деб хаёл қиласурлар. Дурбин ила Миррихга қаралса, денгиз ва дарёларини тошқуни ва суви тортилгони ва қанча қуруқ ерини сув босгани маълум бўлуб, ёр юзидаги тошқунлардек мұқаррарий фаслларға бўладур. Миррихни еримизға яқин келатургон вақтлари бўладурки, ўшал ҳолатга дунёдати барча расадхоналар, Миррихга расад ва катта дурбинлар ила қараб диққат қиласурлар. Бизни Ерни кутблари доим қор остиға ётгандек, Миррихни кутбларини қори ҳам асло кетмас эмиш. Они бир кечакундузи 24 соатдан зиёда ва бир йили бизға қарийб икки йил бўладур. Ўзи еримиздан олти марта кичик ва кечакундуз, ёз-қиши, казо-казолари бордур. Ой (қамар)и икки адад эмишки, ҳар оқшом бири ғарб, бошқаси шарқидан чиқиб ярим оқшомға Миррихни осмони (үфқи) ўртасига икки ой бир-бири ила йўлуқуб, ҳар бири ўз мағрибиға кетиб, бир кечакундузига бир даврасини тамом қиласар эмиш. Ҳозирги ҳукамолар ўшал Миррих ойларини хусуф, яъни тутулишини Ердан туруб ҳисоблаб, мунтазир бўлуб вақтиға кўрадурлар. Сайёра, яъни юргувчи юлдузларни ҳаммаси қаронғу ва нурни офтобдан оладур. Бизни Еримиздек бошқа юлдузга одам бўлса, бизни Еримизни ҳам юлдузлек ёруғ кўрмоқлари тайиндур. Янги ҳукамолар ялғуз Миррих эмас, барча сайёralар аҳволини таҳқиқлаб, воқиф бўлибурлар. Ҳар бири тўғрисига ажиб баёнлари бордур. Ялғуз Миррихни барча аҳборотини далиллари ила ёзмакга беш-үн варақ лозим. Ани учун шугина хабарни таржима қилиб, бошқаларини аниқ билмоқ учун ҳайъати жадида китобларини ўқумакға кераклигини арз қиласарман. Ўзумни форсий тилиға ёзгон ҳайъати китобимни, Ҳудо еткурса, бостуруб чиқорсан. ниҳоят муфассал ва очиқ баён ва юлдузларни аҳволи ва хабари анда ўқулса керак. Туркчани билатургонлар Истанбул, Қозон китобфурушларидан ҳайъати жадида китобларини талаб қиласуб, ўқсалар, баҳра топадурлар. Миррихга Ердек одам борлиги, казо-казолиги дини ислом хабарлариға зарар еткурмай, балки наф еткурса керак. Чунки баъзи уламо ва тафсир қилғувчилар Ерни етти қабат ва баъзилари етти адад, ҳар бириға ҳайвон ҳалқ бор деб ёзғандурлар. Ҳоло ҳукамолар барча юлдузларни таҳқиқлаб, ўз хайларича билган киши бўлуб қаҳкашон (сомон йўли)даги оқ-оқ булатга ўхшаган ва яна кўз ила кўрунмай, дурбин

ила күрунатургон «булут парчалари» түгрисинде таҳқиқ бошлаб, ўшал парчаларни ҳар бири бизни олами шамсдек мил-йүнлар олами шамсни қабатма-қабат, устма-уст турғанлари ва мунча нуроний нимарсаларни, ниҳоят биздан узоқта турғанлари сабабидан бизға абр шуыласидек күрунса керак, деб қоюда юзасидан ҳисоб қыладурлар. Бу сұзларыға қарағанда милийүнлар ила офтобу олам бўлиши лозим келадур. Офтобға нисбат саккизланчи сайёраға илгари маълум йўқ эди. 1346 санайи милодийға топилган Нептун сайёрасини офтобдан узоқлиги 4175 милийүн чақирим ва бизни Ердан саксон беш мартаға катта ва доирасини катталигидан бизни 165 санамиға бир мартаға Офтоб атрофиға айланиб бўла-дур. Бир дона қамари бордур, казо-казо деб ҳукм қилган-дурлар. Офтобдан сўнгра осмонға бизни назаримиға катта күрунатургон нимарсани бири Ой эдикки, эски ҳукамолар иккинчи сайёра ҳисоб қиласар эдилар. Янги ҳукамолар Ойни сайёралик мансабидан тушуруб, Ерни тобеъи деган исмни қўйдилар. Курраи қамар устидаги тоғ, сой, чўл, ўчган тоғлар¹ ва дараларини дурбин ила таҳқиқлаб, ўлчаб, плонини олдилар. Ҳар жойига кераклик ва муносиб исмлар қўйдилар. Бу янги ҳукамоларни қилган ишларини ўн бу қадар ва эл-лик мунча китобқа ёзилса ҳам тамом бўлмайдур. Бу тағи-рот ва табдилот янги ишлар ва ажойибларға сабаби илм, тажриба ва саъидур. Ҳикмати илоҳия ила ҳалқ бўлғон* Ердаги нимарсалар табиатини фаранг ҳукамолари юнонийлардан яхшироқ билдилар, яхши ва саъи ила ишладилар. Ҳикмати табиия илмини яхши тажриба ила ўкудилар. Они учун ойлик йўлни кунға, йиллик хабарни дақиқаға юрмоқға, келмоқға асбоб тайёр қилдилар. Шул тариқа осмондаги нимарсаларни билмоқ учун ажиб асбоблар тайёрладилар, яъни назариёти илмияни тажриба ила бадиҳоти амалияға солиштуруб, амалға киргизгонларидан тилгироф, тилифўн, тилгирофи ҳавои, парахўд, темур йўл, болун, телескўп, микроскўп, казолар чиқардилар. Ва ушбу асбоблар сабаби ила Ер юзиға бутун ғалаба қилдилар. Шул тариқа осмон тўгри-сиға ҳам асбоб ила эски ҳукамолардан яхшироқ илм ҳосил қилдилар. Ҳоло тилгироф ва темур йўлни натижга ва хосиятидан бехабар бир одамға баён қилинса, ҳеч-ҳеч бовар қилмайдур, ишонмайдур, балки кучи етса урадур. Мунча

¹ Ёнартоглар, вулқонлар дейилмоқчи.

жаҳли бор экан, албатта, ўлдурадур! Орий, кўрмагунча ишонмайдур, кургандан сўнгра, то ўкумаса билмайдур. Яъни у нодон, жоҳил, замондан, табиаги ашёдан, подоши саъидан... бебаҳрадур. Илгари замонларга осмондати юлдузларни, от, айиқ, ҳўқуз(ни) баъзилар Худо деб атадилар, парастииш қилдиларки, илмни камлигидан экан... Ҳозирги илм ва асбоблар илгариги замонга бўлса, шундай букупни ишлар, ҳақиқатлар, бадоҳатлар кўб илгари шоён бўлар эди. Букупни ҳам илм бўлмаса эди, осмон, Ер ва ашё тўғрисиндаги сўз ва баҳслар қадима ҳолига турадир эди. Чунончи, бир чўпон ва бир тоифаи саҳройи беилм ва бефандан сўралса, ашё ва олам тўғрисифа 2000 йил илгари ёзилган афсона ва кўрулган тушларни айтиб ва инонадур, нафс ул-амрни* ялғон биладур. Ўзига, динига ўз нодонлигидан таънани сотиб оладур. Ҳазрати Имом Муҳаммад Фаззолий алайҳи раҳматул-борийни марҳамат қилганидек, дўсти нодон (садиқи жоҳил) сифатига кириб, нодон мусулмон дини исломга зарар келтирадур. Олло таоло шул тариқа нодонликдан бизни сақлагай, омин...

Янги илмдан бехабар уламоларимиз... чукур ўйламай, бизга ўхшаш нокъилларни ямон кўруб, ямон кўз ила қарайдурлар. Билмайдурларки, эски хукамо ва ҳайъатчи ва сайёҳларни сўзи «ҳикоят» мақомига тафсирларимизгача сўкулгани учун «Ояти файласуф сўзиидур, ҳаким ва роҳиб каломидур» деб баҳс қиласурган ҳозирги баъзи аҳли замонимиз ва ажнабийларга биргина далил ва кам илмлар олдиға дастаи ҳужжат бўладур. Шул сабабли асотири аввалин (эски афсоналар) ҳисобига кирган сўзлардан китобларимизни тозаламоқ керак деб гоҳ-гоҳ олами матбуотга довуш (садо) эшитиладур. Тақсиrlар, бу сўзни фақат ман айтганим йўқ, мусулмон донишманлари айтадурлар.

Дарвоқеъ, ҳайъати жуғрофий, ҳикмати табияя ва казо-казони билатургон ёшларимиз, ҳақиқати исломдан бехабарларимиз эски афсоналарни мусулмон китобларига кўруб, мусулмон китобларидан эътиқодлари бўшайдур. Кейинги вақтга шундай кам эътиқод ёшларимиз тез кўзга кўрунадур. Энди мунга бир даво чора лозимдур. Худога шукрки, яна чораси эски ва янги илмларни ўкумоқ ва саъи қилмоқ ила бўладур. Аммо афсуски, эскиларимиз, хусусан. Туркистонга

ески ұлға ва янгиларимиз ўз рафтторларига бир-бирларидан хабарсиз ва балқи нафрат қыладурлар, тонимайдурлар. Эй азизлар, эски ва янгилар, бир-бириңгиздан хабар олмоқ ва фикрингиз, илмингиз, иштибоқингизни айтмоқ, эшиитмоқ, дардингиз давосиға чора ахтармоқингиз лозимдур. Валлоҳ, бу ұлат ила биз күндан-күн зоҳиран ва ботинан кейин қолармиз. Кошқи фақат ўзимиз кейин қолсак, балқи аҳжоми диниямиз кейин қолғандек, зътиқодимиз ҳам кейин қолиб дунё ва охиратға зомин ва масъул бўлармиз. Олдо таоло барчамизни безътиқод ва нодонликдан сақлаб, илм ва хабардан bonaсиб этгай. Лекин ялғуз дуо ила бўлмас, саъй ва ғайрат лозимдур...

Ер айланганда устидагиларни йиқилмаслиги

Мақнатус, яъни оҳанрабо темурни, қаҳрабо сомонни ўзиға тортиб сақлаб турган нимарсалар ҳар кимға маълумдур. Мақнатус ва қаҳрабоға темур ва сомон парчаларини тирмашган ва турган жойларини, агарчи паст тарафға ағдарилса ва айлантура берилса, остун-устун қилинса ва ҳар қандай ҳаракат берилса ҳам тирмашиб туруб тушмайдур. Яъни мазкур икки нимарсани зотидаги ҳалқ бўлган қувваи жозибаси юбормайдур. Модомики, аларни қувватидан зиёдача бир қувваттга тобеъ бўлмасалар, ўшал темур ва сомон андан айрилмайдур. Бу тариқа қувваи жозиба Ер, Офтоб ва барча юлдузларға ва ҳатто, барча ашёга бақадри жисм ва ҳоли бор. Аммо баязига кўб ва баязига оз эмиш. Яна бир қувваи доғеъани* борлигидан бу курраларни Офтобки, ҳаммадан катта ва қуввати кўб ва зўрдур, тортиб ололмайдур, агарда ҳозирги масофатидан яқинроқ бўлса, Еримизни Офтоб ўзиға тортиб олмоқи қоидадандир...

Атроф*. Жиҳоти* аслия. Харита. План

Кутб шимолий юлдузи, яъни Темур Қозиқ тарафи «шимол» жиҳати ҳисобланадур. Ани ўнг тарафимизга олиб, кун ботишға қараганда, юзимиз «гарб», орқамиз «шарқ», чап қўлимиз «жануб» тарафларига бўладур. Қибланамо (компас) деган асбоб шимол тарафини бизға кўрсатадурки, андан иқлим ва мавзеига қараб қибла тарафини тахмин қилинадур. Аммо ер юзини ҳар иқлим ва қитъасиға қибла тарафи

бошқа ва бир-биридан фарқлилар. Чунки баъзи мамлакат Байтуллони шарқ, баъзи гарб, баъзи шимол ва жануб тарафлариғадур. Ани учун ер юзидаги мамлакатларни қибласи бошқа-бошқа тарафларға мойилдур. Ушбу шарқ, гарб, шимол, жануб тарафлари «жихоти аслия» аталаудурки. бир ҳарита ё планға қараган одамни кўзини юқориси шимол, қуий тарафи жануб, ўнги шарқ, сўли гарбдур.

Бу тўрт жиҳати аслия ароларига яна тўрт жиҳоти фарьиия* борки, тўрт жиҳатни кунжи ҳукмифадур. Шарқи-шимолий, гарби-шимолий, шарқи-жанубий, гарби-жанубий аталаудур...

Мунча бизни фикру ақлимизга сифмайдургон дунёни ер юзи шаклини бир тахта коғаз устиға нақш қилибдурлар. деган ҳолға ушбу катта дунёни қандай бир тарроҳ*, аккос*, планчи юруб, неча муддатга нақша*сини олди? деган савол келадур. Бир аккос, бир планчи эмас. Минг-минг устодлар, сайдёхлар, муҳандислар дунё юзига аввалдан, хусусан, беш юз йилдан бери пайдар-пай, доим юруб, ўлчаб, ёзиб оҳис-та-оҳиста ҳозирги мартабасига жўғрофия илмини ва дунё нақшасини келтурдилар. Аммо катта бир китъа ёинки бир ботмон ерни бир тахта коғаз устиға планини кўрсатмоқ тариқаси шудурки, масалан: бир ерни узунлиги 60 сажин, эни 40 сажин экан, ушбу тул ва арз масофатларини бир варақ коғаз устиға 60 сажин ўрнига 60 нуқта масофатини кўрсатган ила фаҳмланмаги, «тарсим»* қилинмоқи мумкиндур. Ҳар бир план, ҳарита устиға охирига бир узун хат тортилган ва устиға бир неча сифр ва рақамлар борки, «миқёс» («маштоб»)¹ аталаудурки, ўшал ҳаритадаги мамлакатни асл вусъатидан ушбу ҳарита қанча мартаба кичикигини билдурадур. Чунончи, бир жойни тули юз чақирим экан, коғаз устиға бир вершўк хат узунлиги бор ва ҳарита охирига, «бир вершўк юз чақиримдур», деган ишора ва миқёс бордур. Мазкур ҳаритадаги мамлакатга тог, рўйд, шаҳарлар ҳақиқат ҳолға бўлуб, яна ушбу ҳарита устиға ишорат -- аломат қўюлганки, ушбу миқёс қоидаси ила мазкур тог ва наҳр ва шаҳар мамлакатни қаю тарафиға, узунлиги қанча, эни қанча, наҳр қаю тарафиға оқадур?... ҳама ушбу миқёс ва мезон ила фақат ҳарита юзасидан билинадур. Муфассал ҳарита, планлар бордурки. тоғларини баландлиги,

¹ Масштаб дейилмоқчи.

тошларини хосияти, ҳайъати, нахрларини чүкүрлиги, ба-лиеларини камаригача күрсатадур. Яъни ниҳоят муфассал хариталар борки, мамлакатларни, тоғ ва нахрларини тул ва арзи саҳин^{*}и, ҳавоси чүкүрлиги, дараларини масоҳати, ма-софати, экилатурғон зироат ва гиёхлари, иссиг ва совуқ-литини ишорат қилингтон ва тортилғон ҳатлари ила дара-жай тул ва арзи ва они сабаби ила ўшал мамлакатни кечә ва күндузини узун ва қисқалити, ёз ва қишлоғарини бўлиши, алҳосил аҳволи жуғроғияси авзои табиат, иқлим об-ҳаво-си, денгиз юзидан паст ва баландлиги бутун-бутун фақат харитаға қаралған ила билинадур. Ҳатто, ул мамлакат ҳалқ-ларини жинс, мазҳаб, миллатларини бошқа-бошқа ажратиб билдиритурғон хариталар бордур. Аммо ўшал хариталарға бокиб, аҳволи арз ва мамлакатдан воқиф бўлмоқға баъзи илмдан ҳабардорлик керакдур. Харитай хусусия, умумия, тўпўтрафия, заўлўжия, табиийя, баҳрия, зироия, этнўтра-фия, казо-казо аталадурки, ер юзидаги нимарсани ҳар би-рини аҳволидан баён қилгувчи хариталарни оти бошқа бўлуб, ушбу тарийқа хариталарни анвөй ва аъоди кўпаядур. Одам-ни шаклу ҳайъатини нақадар катта ё ниҳоят кичик қилиб кўрсатмоқ сураткашларға мумкинлигидек, илм аҳлиға ерни шаклни истаганларича кичик қилиб кўрсатмоқ мумкин-дур. Аларни миқёслари дюйм ё вершўклари минг чақирим, ўн минг, юз минг чақирим, бир узун масофатға ҳам эваз бўладур. Аммо харитани кичигидан каттасини яхши ва му-фассаллигига ва фаҳмға яқинлигига сўз йўқдур. Бир неча хариталарни бир жамлаб, китоб шаклиға тайёрланган бўлса, атлас аталадур.

Ҳукумат ва ҳукмронлар

Ер юзидаги бадавий ва маданий ҳалқларни ҳукмдор ва сардорлари бўладурки, бек, амир, шоҳ ва бошқа исм ва луғатлар ила атайдурлар. Ҳар бир тилға ҳукмдорларни луға-ти бошқадур. Оврупо ҳалқи императўр, қирол, дўқа, принс, президент, кеназ, тсар ва бошқа луғатлар ила атайдурлар. Бу луғатлар ила аталган ҳар бир ҳукмдорни мартаба ва ҳуку-мати бошқа навъдур. Ҳозирға фаранглар ўртасиға мўътабар уч қисм ҳукумат ё ҳукмронлик бордур. Биринчи – идораи мустақилла (идораи мутлақа)ки, они устидан қарагувчи подшоҳ соҳиб ихтиёр ва ҳар бир рои ва амри закўн ва

низом бўладур. Амри, ҳукми, ройи* нофизлур*. Кўл ости-даги барча мажлислар, маслаҳатхоналарни иттифоқи, хо-ҳиши, ҳукми ўшал императўрни мустаҳкам қилиши имзо-сиға мавқуф*дур. Шундай императўларни янгидан мансуб бўлиши ҳар бир давлат ва ҳукуматга муқаррарий қонун ва одатлар бўюнча мерос ёинки налиаҳдлик қоидалари ва ўшал ҳукуматни қўйган тартиб ва тадбирига мувофиқ бўладур.

Иккинчи қисм – идораи машрута ҳукмронлигидурки, бу ҳукуматга тобеъ одамлар аксари аҳли илм ва хабардурлар. Эл ва уруғлари илм, хунар ва дунё ишларига тараққий қилтандурки, шул тариқа фуқаролар ўз ароларидан инсофлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларин ўзларига катта ва бошқарғувчи вакил сайлайдурлар. Шул тариқа сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамаларға, мамлакатдорлик ишларига аралашиб, машварат ила тузатилмоқ ва муҳофазат қилмоқға кўз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларни мажлис ва маҳкамаларини «миллат мажлиси», «маслаҳатхона», «парламенту», «гўсударски дум», «мажлиси синодий», «эл мажлиси» деган исмлар ила ёд қилинадур. Яна баъзи маслаҳатхоналар борки, маслаҳатбошиларни, ҳукмдорларни ўзи тайин қиласадур. Ушбу «миллат мажлиси»ни чилонлари машварат ила мамлакатдорлик ишларига аралашиб, низом ва қонун тузатиб, ҳукмдор ва подшоҳларни қилатургон ишларига аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амрига тобеъдур. «Мажлиси мабъусон»* ни ройи бўлмагунча катта ишларини бошлиномоқига амр ва ҳукм қилолмайдур. Хулоса, императўр соҳиб ихтиёр бўлмай, дурустроқ ишларға қонун ва низомларни чиқарилмоқига бутунила мажлисга тобеъ бўлуб турадир. «Идораи маппрута»ни тариқаси шудур.

Учунчи қисм «Идораи жумхурият»дурки, аксар фуқароси аҳли илм бўлуб, бу аҳли дониш аҳолини сайлаган вакиллари баъзи ҳукуматга етти йилғача ўз мамлакат ва ҳукуматларини бошқармоғи учун ўз ароларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдурларки, «раиси жумхурият», «садринишини миллат», «перизидент» аталадур. Бу раис гўё бир оризи* омонат подшоҳдур. Ҳар бир ҳукм ва амр ва тартибни мамлакат ва кўбға тааллук ишни «Миллат мажлиси»ни қилиб бергон дастуруламал, яъни қонун ва низомномалариға мувофиқ қилиб, бутун элға тобеъ бир кишидур. Ҳар бир ишға «миллат мажлиси» ҳукмиға тобеъ, аларни ҳукму талабларини ўрнига келтургувчидур. Бу икки

тоифани подшоҳи баъзи мамлакатта «Элға тобеъ бўлуб турарман» деб қасам ичиб, батъ мансабга чиқадур. Катта вазирлар мамлакатдорлик мутасаддиларини тафтиш қўлмоқға — терговга бермоқға, ҳатто, ўшал соатга бирдан бекор қилдурмақға баъзи миллат мажлисларини ихтиёри бордур. Ҳозирги Оврупо ҳукуматларини рафтори*, одати шу уч усулни бириға дохил, тобеъ ва мувофиқдур. Мустақил ҳукмдорларни қўл остиға ҳам мажлислар ва машварат маҳкамалари бордур. Илмсиз ҳукуматлардек неча милийён халқни майшати, рафтори, ихтиёри бир нафар одам — подшоҳни ихтиёр ё ройи ва ҳукмиға йўқдур. Бир нафарни ақли, фикри ила ўн нафар аросига на қадар фарқ бордур? Ушбу сабаблардан дурки, озгина Оврупо халқи бутун курраи арзға ҳоким ва мутасарриф*дурлар. Сабаб ҳукумат, илм ва давлат, қонуни муссовот*, машварат ва тадбирдур.

Дин ва одат

Бани одамни ҳама фирмә ва тоифаси ушбу олам ва барча одам ва ҳайвонларни ҳолиқи борлигига икror, аммо сонеъи олам¹ илми, худошунослик, яъни эътиқод тўғрисинда ҳар тоифа ва ҳар миллат ва мазҳаб аҳлини эътиқоди бошқадур. Илм ва ҳидоят топган фирмәлар Оллоҳ таолони бемисл ва бешерик ва бир биладурки, шундай фирмәни муваҳҳад* атайдурлар. Оллоҳ таолони бир билмай, адад тайин қилатургонларни мушрик* ёинки мажус аталадур. Муваҳҳад ва мушрик фирмәларини ҳар бири яна бир неча дин ва ҳар бир дин бир неча мазҳабларға бўлинниб кетгандур. Ҳатто ҳар бир дин ва мазҳабларға бир неча одат, расмлар кўшилуб, агарчи, ҳақиқатда мухолиф мазҳаблари бўлса ҳам одат бўлган учун айни мазҳаб саналиб, амал қилинадур. Муваҳҳад, яъни Худони бир билгувчилардан биринчи: ҳазрати Мұҳаммад алайҳиссаломни пайғамбар ва расули Ҳудо ва хотами набийюн, деб имон келтируб, чин инонган фирмәдурки, аҳли ислом — мусулмон мұҳаммадий аталармиз. Ҳозир дунёға уч юз милийўндан зиёда мусулмон бормизки, ушбу ададни учдан бири мусулмон ҳукмронлари қўл остиға ва бошқаси насоро ва мажуслар қўл остиға ва бу хон ва амирлардан аксари беитм ва баъзиси насоро давлатларини ҳимоятиғадур. Иккинчи қавм

¹ Оламнинг яратилиши.

ҳазрати Исо алайхиссаломга: булар мұваҳҳад ва китобийдурлар, «исавий», «насоро», «христиан», «аҳли салиб» аталаудурлар. Холо, дүнёмизға буларни адаи түрт юз милийнча тахмин қилинадур. Ер юзини аксари бу фирмәни тасарруф ва тасаллутига* ва ҳоло дүнёмизни мұгасарриф озхириси ва голиби шулардур. Насоролардан бошқа күчлик ва дүнё түғрисиға тараққий қылғон ва илмлік халқ йўқдур. Учунчи – ҳазрати Мусо алайхиссаломни қавмидурки, «яхудий», «мусавий», «ибрий» аталаудурлар. Булар ҳам мұваҳҳад ва китобий ва аммо хейле озайғанки, ҳозирға адаи ўн милийнчадур. Бу халқ озоз ҳар бир мамлакат ва ҳукуматға бор ва тобеъ ва ўзларидин ҳукмронлари йўқдур. «Мушрик ва бутпараст», яни мажуслар, китобсизлар дүнёға ҳама аҳли китоб ва мұваҳҳаддан кўбдир. Ададлари саккиз юз милийнча тахмин қилинганки, бу даҳи «браҳма», «мажус» қисмларига аталиб, навъ-навъ фирмәларға бўлинуб, мазҳаблари кўпаядур. Булар оташ, кун, юлдуз, ҳайвонот, маъданиёт, набототдан ясалган суврати санамларға парадтиш* қиласурларки, барчасини «мажус», «абди асном»*, «бутпараст» аталиб, китобийларға муносабати йўқдур. Юқоридаги уч фирмә китобийлар бир-бириға яқин шаръян ва муносабатликлурлар. Яна «даҳрий» деган тоифа оз-оз борки ибодат қиласмайдур. Аҳли ислом Оврупо қитъасини жануби-шарқий ила шимоли-шарқий тарафлариға, Осиёни ўрта ва жанубий тарафлари ва жазиралариға, шарқий ва фарбий жиҳатиға, Африқони шимолий ва ўрта жиҳатлариға сокин* ва мунташардурлар*. Амриқ ва Австралиё қитъалариға ҳам мусулмонлардан бор. Аммо Амриқога кам ва Австралиёға кўбдур.

Христианлар Оврупони ҳама жойиға ва бопқа қитъаларни баъзи жойларига мунташардурлар. Мажусларни аксари Осиёни шарқиға, Африқони жанубига сокин ва дунёни аксар жойларига мажуслар бордур. Дунёға уч мингдан зиёда лисон – тил ва бир мингдан зиёда дин, мазҳаб борки, ҳар бири ўзларини ҳақ ва бопқани ботил* биладур. Ақыллик ҳаким ва аллома одамларни таҳқиқ ва иқориға қараганда, дунёға дини исломдан бошқа ақыл ва ҳикматға мувофиқ ва мустаиди тамаддун* бир дин йўқдур. Они учун ҳар мазҳабдаги бу замон алломаларини баъзиси мусулмон бўладурларки, шарофати илмдур...

Үлчак – миқёс, маблағ – шул

Кейинги замонларға франсуз донишмандлари ўлчов – газ түгрисига бир қоида вазъ қылғандурки, гүё барча олам аҳди ўшал ўлчовни истеъмол қылмакға мажбурдур. «Курраи арз»¹, «доираи нисф ан-наҳорий»²ни гүё ўлчаб, илми ҳисоб ила мазкур доирани түртдан бир масоҳатини билиб «рубъи доира»³ни ўн милийўндан бирини отини бир «метру» атабдурларки, доираи нисф ан-наҳорни қирқ милийўндан бирини масоҳасини тўли зътибор қилиниб, «метру» атабдурлар. Яна бир метру ўн детсиметр, юз сантиметр, минг миллиметрга тақсим топиладур. Бир «метру» Русия ҳисобига 22,5 вершўк бўладур. Минг метру бир «километру», ўн минг километру бир мирёметру аталадур. Бизни Русияни «вёрст» – чақириими беш юз сажин, ҳар сажин уч аршин ё етти фут. ёинки икки метру ҳам $13\frac{9}{20}$ сантиметрга ҳисоб топиладур. Бир аршин ўн олти вершўк, ё 28 дюйм, $\frac{3}{20}$ ёинки 71 сантиметрга баробардур. Шул миқёс бўйинча бизни бир вёрст бир километру ҳам 66 $\frac{4}{9}$ метруға баробар бўладур. Ва бизни бир мураббаъ чақирим 25 минг мураббаъ сажиндурки, бир мураббаъ километру ҳам 13160 мураббаъ метруға баробардур. Бир сажин мураббаъ 9 аршин мураббаъ ё 49 фут мураббаъ, ё 4 метру мураббаъ ҳам 55 детсиметра мураббаъ ҳам $25\frac{1}{2}$ сантиметра мураббаъдур. Бир десатин 2400 сажин мураббаъ ё 21600 аршин мураббаъ, ё 10924 метру мураббаъ, 40 детсиметру мураббаъдур. Шариатга газ урфи мўътабар, аммо ҳар мамлакатни урфи гази бир-бирига тўгри келмайдур. Чунончи, Самарқанд гази 18 вершўкдан 20 ғача, Фарғона ва Тошканд гази 16 вершўкдан 20 ғача ва ер юзидағи ҳар мамлакатни гази бир-биридан фарқликлур. Бу газлар ҳозир фақат ҳавуз ва ерларни одамлар орасига ўлчанмоқиға истеъмол бўладур...

«МУНОЗАРА» ҲАҚИДА

«Усули жадида» мактабларни нафлиги ва фунуни замония таҳсилининг бухорийлар учун лузуми тўгрисида франгий афанди ила мударрис Бухорий жанобларини орала-

¹ Ер курраси.

² Меридиан.

³ Квадрат.

рида бўлган баҳс ва сұхбат -- «Мунозара» исемида бир рисола шаклинда форсий тилга табъ ва нашр бўлубдур. Биз-да кўздин кечурлукки, ҳақиқатан бухорийлар учун нофеълур.

Фарангий ва мударрис тилидан бу муҳим баҳслик рисолани таҳтири этувчи ваҳми зоин¹га арзи ташаккур қиласман. Иншоолло, бу рисола бухорийларни уйғонмоқига боис бўлуб, «Мунозара» мұхарририни раҳмат ила ёд этарлар.

Ва ал-он бу рисола турки гилинда жаноб муаллим ҳамшаҳrimiz Ҳожи Муин афанди тарафидан таржима ва ушбу газит ила нашр бўлиб турубдур.

Ва аммо бизни фикримизча, Бухоро учун энг муҳим бир баҳсни фарангий афанди фаромуш этибдурлар. Ва ул энг муҳим баҳс бухорийларни русча ўқумоқ ва рус маданиятидин қафбардор бўлмоқга тарғиб этмоқлин иборат эли.

Хайр, балки фарангий афанди фаромуш этмай, эҳтимолки, бухорийларни таажжублари қўзғолмасун ва «Мунозара» рисоласидин умид этилғон манфаати маънавийа фавт бўлмасун² тавҳими-ла³ русча ўқумоқ баҳсидин кўз юмгандур, деб зан қиласмиз. Ва-ло фарангий афандини натижайи маълумотига назаран ўрисча ўқумоқга тарафдордур, деб истидлол қилинадур ва ҳар бир кўзи очуқ киши-да бухорийларни русча ўқумоқларини, албатта лозим билур.

Бухорий қариндошларимизни русча ўқумоқлари тўғрисида мухтасаран бир оз ёзмоқни биз мунда керак билдук ва умид қиласмизки, «Мунозара» ношири иккинчи табъина русча ўқумоқ лузумини ҳам рисолага олмоқ этдирса.

Русия давлати – 100 млн. халқлик ва ер юзини қавий давлатларидан бири. Бухоро ҳуқумати ани ҳимоясиға ва анинг учун бухорийларни русча ўқумоқлари ўзлари учун лозим ва фоэз⁴дир.

Бухорийларни савдо ишлари Русия иладурки, тижорат ишларини тараққий қилдирмоқ учун, албатта, русчага эҳтиёжи том⁵ларни бордур.

Бухорода тилгироф. пўчта, темур йўли ва бонк ва мол, анжоманинг ҳамли⁶ ва нақли⁷ ва оптек, дўқтур ва ҳифзил

¹ Гўзал тахайюл эгаси.

² Нобуд бўлмасин.

³ Вахимаси билан.

⁴ Нафлиқ.

⁵ Тўла.

⁶ Юқи.

⁷ Ташиби.

сиҳата тейишли ишлар ва лавозимоти мадания ва замония ва хорижага мутааллиқ¹ барча мавод² кофа³ руслар воситасила жорий бўлурки, бул тўғрилардан русчага бухорийларни эҳтиёжлари шадид⁴ дур.

Русия ила тижорати бор ҳар бир бухорий ва Бухорони ҳар бир ҳукумат доираларини русчага бор эҳтиёжини ҳар кимдан аввал бухорийларни ўзлари икror эдарлар.

Киши йўқлигидин ал-он Бухоро ҳукуматини хидматидаги таржимонлар кафказий ва туркистонийлардин иборатидур.

Бухорийларни русча ўқумоқлари учун далил лозим бўлса, фақат Русияни...⁵ жиҳатидин Бухороға ҳамсоялиги энг олий далилдур. Ҳолбуки, Бухоро давлатимизни ҳимоясида, яъни ҳовучинадур.

Насора ва мажус давлатларини айтмай қўйдук. Бул вақт Усмонли ислом давлати катта мактаблариға русча ўқутадур ва Русияға талаба юборадур. Турк қариндошларимизни ҳар бири Русия мусулмонларини русча ўқумоқға ташвиқ этарлар. Ҳатто, Истанбул шайхулисломи ҳазратлари Русия мусулмонларини русча ўқумоқға буюрадурлар.

Чунончи, ўтган сана Самарқанд ҳожиларидан икки нафар мударрис шайхулислом жанобларини хизматларига мушарраф бўлуб эканларки, усули жадид ва русчани лузумидин баён этиб, Туркистонийларға русча ўқумоқға ташвиқ этмоқға буюрубдурлар.

Мисрдан, Шом ва Арабистондин, Истанбулдин ва Эрондин Русия мактаблариға талаба келганда, Бухородин на учун талаба келмайдур? Буни сабаби бухорийларни ғафлати ва замондин хабарсизлиги деюрлар.

Бул жойга бухорийлар у қадар каҳолат этдиларки, ҳатто, расмий доираларида бирорта таржимонлари йўқдур.

Хўб, Бухорода усули жадидани қўймаганларидек, русчани-да уламо қўймадилар дедук. Эй, шогирдларни Самарқандда, Туркистонда ва ё дохилий Русияға на учун юборилмайдур?

Самарқандда Бухородин гадо, ўғри, қимори, жувон-

¹ Алоқадор.

² Моддалар.

³ Барчаси.

⁴ Катта, шиддатли.

⁵ Ўқуб бўлмади.

бачча келар. Ҳатто, деюрларки, фоҳишалар ҳам келур, буларға уламо бир шай демас ва хабардор бўлмас.

Талабаға тамоман монеъ бўлурлар. Йўқ, бул жойға уламоға ёпишмоқ керак эмас, балки бошқаларға лозумдур.

Бухоронинг муҳтарам ҳукмронларина, Бухоронинг тужжори киромиға биз мин гайри ҳад¹ арз қиласмизки, русча ўқутмақни муборак фикрлариға келтирсалар. Русия давлати Бухоронинг фақат бир ҳамсояси эмас, балки ҳомийиси, васий² ва мураббийи давлатидур. Анинг учун русча билмоқ ва рус олий ва катта мактаблариға кирмоқ бухорийларни ҳаёти ва саодати учун алрам³ дур.

Икки миллийн бухорийлардин нисфи аср зарфи⁴да бир нафар таржимон чиқмаганлиги бухорийларни лоқайдликлариға далил бўлур. Бу нимадан келур? Албатта, Бухоро ила Русия орасидаги муносабатни билмасликдин келур. Бинобарин, Русия ила Бухоро бейин⁵даги муносабати сиёсияни ҳар замон аҳолига билдиримоқ керакдур. Биз сиёсий киши эмас ва илло бул тўғридаги фикримизни очиқ суратда ёзардук. Шу қадар биларманки, расман Бухоро ҳукумати Русия давлатини ҳимоятиғадур. Бухоронинг бош ҳукмрони маънан баолий⁶ амир ҳазратларини аморатлари Русия давлати тарафидин тасдиқ қилинадур. Бухорони хорижия ишлари Русия давлати тарафидин ижро қилинадур.

Хорижия давлатлари, масалан, Эрон, Афгон ва ё Усмонли давлатлари-ла Бухоро ҳукуматини хат ва хабар қилмоғи лозим келса, Русия давлати воситаси-ла мумомала қилаадур. Бухоро аҳли хорижияға чиқмоқчи бўлса, Русия раҳол⁷ ҳукуматини рухсати лозимдур. Бухоро учун бож ва пўшлина Русия давлатини ихтиёри ила бўлур.

Билмоқ керакки, ўрусча ўқимоқ ила киши коғир бўлмайдур ва ё ўруслар бизға динларини таълим қилмайдур. Масалан, букун Самарқанд мухталиф мактаблариға юздин зиёд мусулмон боласи бор ва аларни ҳеч бириға насоро дини-

¹ Ҳаддан ташқари.

² Тарбиячи.

³ Айб маъносида.

⁴ Ҳозирги шароитда.

⁵ Орасидаги.

⁶ Асл, олий.

⁷ Йўл ишлари.

ни таълим қилинмайдур. Самарқанд эъдодий гимнозиё мактабини букун ундин зиёда мусулмон боласи бор. У жумладин бири маним ўглимдур. Ва на вақтқи, болаларға насоро динини таълим берарлар, гайри русларни, хоҳ мусулмон ва ё яхуд ва ҳатто, армани бўлсун, мактабдин чиқорадурлар. Ҳатто, насоро ақидасини таълими вақтида ёширин мактабда қолган гайрирус шогирдға жазо бериладур.

Гайрируслар русча ўқутандан илми дунёвий ва ҳаётқа мутааллиқ фунун ўқуйдурлар ва ҳар бир мусулмонда румча ва ё фарангча шуни ўқийдур.

Бухорони ўрта миллиати учун авомча сўйлайнки, турклар, ибронийлар, туркистонийлар, қозоний, ўрунбургий ва кафкозийлар ҳамчунонки, русча ўқусалар ҳам кофир бўлмайдилар. Бухорийлар ҳам русча ўқуган ила кофир бўлмайдурлар.

Афғон ҳукумати ила инглис давлати орасида муносабати сиёсия мавжуд ва ҳам ҳамсоядур. Они учун афғонлар Ҳиндистон инглисига ва нуфуси Англияда ўз нафии учун талаба юборадур. Ҳолбуки, ҳеч бир афғон инглис бўлган йўқ. Инчуунун, бухорийлар-да Туркистон устига ва ё Русланияга ўз нафлари учун талаба юборсалар, хотиржам бўлсунларки, ўрус бўлмайдурлар. Шуни-да ёзайнин, бухорий қариндошларимиз билсунларки, бу сўзларни биз мусулмонлигимиз учун ва Бухорони тараққийсини хоҳлаганимиз учун ёзармиз. Гумон қилинмасунки, ўруслар бизга ёздирадур.

Фарангий жанобларини фикриға биз ҳам тобеъ ва биз ҳам деймизки, Истанбул, Миср, ҳатто, Кафкоз ва Қозонға Бухородин талаба борсун ваammo бу қаторда русча ўқимоқ учун Туркистон ва Петербургга ҳам.

Самарқанд дорулқазо муфтийларидан
Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа¹.

«Туркистон вилоятининг газети», 1911 йил,
29 сентябр, 73-сон

¹ Беҳбудийнинг мазкур мақоласи Фитратнинг «Мунозара» асари Ҳожи Муин томонидан ўзбекчага таржима қилиниб, «Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилиши муносабати билан ёзилган.

МУФТИ МАҲМУДХЎЖА ҲАЗРАТЛАРИНИНГ ҚАНДАЙ ШАҲИД БЎЛҒОНЛИГИ ВА ОНИНГ ТОМОНИДАН ЁЗИЛҒАН ВАСИЯТНОМА¹

Туркистон тараққий парварларининг устози ва пешвоси бўлғон самарқандли муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг Туркистонда танимайтурғон киши бўлмаса керак.

Ўз ватани ва ҳалқи учун, фикр ва қалами ила йигирма йил чамаси хизмат қилғон мана шундай пешвомиз, охири вазифа ва хизмат йўлида Бухоро тупроғида золим беклар қўлида ваҳшиёна суратда шаҳид этилди.

Беҳбудий афанди 1919 йил 25 марта, йўлдошлари Мардонқули Шомаҳмуд ўғли ва Мұҳаммад Ўринбай ўғиллари билан Самарқанддан Бухоро тупроғига ўткан ва шундан қаेरға борғонлиги билинмай, бу тўғрида турли сўзлар сўйланган ва мухталиф гумонлар қилингон эди. Охири ҳалқ орасида шойиъ бўлғон сўзлардан гумон ғолиб илиа онглашилғон эдиким, Беҳбудий афанди мазкур икки йўлдошлари билан золим амир Олимхоннинг гаддор беклари қўлида шаҳид бўлғонлар. Мана шул гумон ғолиб илиа мұхтарам шаҳидларимизнинг еойиб бўлғонлариға бир йил тўлиш муносабати ила 1920 йил 25 марта Самарқандда тантанали суратда таъзия маросими ижро этилган эди.

Бултур (1921 йил) март ойида Бухоро тупроғидан келган ўртоқ Ҳожимурод Худойберди ўғли Беҳбудий ҳазратлари билан йўлдошлари Мұҳаммадқул Муродқул афандиларнинг Қарши шаҳрига беги Тоғайбек томонидан қандай шаҳид этилганлиги ҳақида маълумот келтурди.

Ўртоқ Ҳожимурод Бухоро инқилоби бошланғон кунда Самарқанддан ҳукумат томонидан бир маъмурият ила Шаҳрисабз ва Китоб тарафларға бориб, онда бир иш ила Қарши шаҳрига ўтган ва ўшал тарафларда 6–7 ой хизмат қилиб юрғон бу муддатда хейли ишлар қилган ва кўп воқеаларни кўрган.

Ҳожимурод афанди Қарши бегида бир неча вақт «маҳрамлик» хизматида бўлғон фарғонали 17 яшар Содиқжон-

¹ Унбу «Васиятнома» ва мақола 1922 йилда «Инқилоб» журналининг 1-сонида босилган. 1988 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида (16 сентябрь, нашрға тайёрловчи Ш. Турдиев), 1993 йилда «Миллий уйғониш» тўпламида (нашрға тайёрловчи Ж. Худойбердиев) қайта чоп этилди.

дан Беҳбудий ва онинг йўлдошлари ҳақида кўб маълумот олғон.

Беҳбудий афанди ва йўлдошлари бошлаб Шаҳрисабзда қўлга тушуб, тахминан икки ойдан сўнг Қарши шаҳриға юборилиб, онда (зинданда) бир неча кун ётқондан кейин мазкур Тогайбек томонидан шаҳид қилинғон.

Беҳбудий афанди ва йўлдошлари Қарши зинданидан ётқон вақтларида, Қарши бегининг биринчи маҳрами ҳам зинданбони Аҳмад ила 2-нчи маҳрами Содикжон Беҳбудий ўртоқлари ила ёшурун мусоҳаба этиб аларнинг ким эканликларини билганлар. Ва ҳар вақт оларнинг аҳволидан хабардор бўлиб турғонлар. Ниҳоятда, Беҳбудий афандиларнинг сұхбатлари таъсири билан мазкур икки маҳрам буларга муҳлис ва меҳрибон бўлғонлар.

Ҳатто, бир кун мазкур маҳрамларнинг рижо ва ҳоҳишлари ила бек Беҳбудий ва йўлдошларини ўз хузурига чақириб: «Сизлар на учун қўлға тушдингиз?» – деб сўрағон. Беҳбудий афандилар: «Бизлар Байтуллони зиёрат этмак учун Самарқандан чиқғон эдик, йўлда амир маъмурлари «сизлар жадид, коғир ва тилчи, деб бизни қўлға олдилар. Тафтиш қилинсун, бизнинг гуноҳсизлигимиз шоят маълум бўлур», – деганлар.

Бек: «Сизлар жадид ва коғирдирсиз. Бухорога жаноб олийга тифортқон сизнинг маслакдошингиз эмасларми эди? Сизларни ўлдурмак керак. Сизлар қутулмоқ учун Байтуллога бормоқни баҳона этиб кўрсатасиз», – деган.

Бекнинг биринчи маҳрами ва зинданбони Аҳмад бекнинг бу ҳақсиз сўзлариға чидай олмай, Беҳбудий афандиларни мудофаа учун бекка қараб: «Тақсир. Ул буларнинг ишларини ҳақиқатлаб кўринг. Агар гуноҳлари сабаб бўлса, сўнгра ўлдурунг», – деганда, бек аччиқланиб: «Эмди билдимки, сен ҳам жадид экансан, чунки жадидларга тарафдорлик қиласан. Ўлдурулатурғон жадидлар учта эди, энди сен билан тўргта бўлди, сени ҳам ўлдурмак керак», – деб Аҳмадни таҳдид эткан, Аҳмад кўзига ёш келган ҳолда, кўрқонилан индамай турғон.

Сўнгра бек, одамларға Беҳбудий афандиларни ҳам мазкур Аҳмадни зинданга қамарға буюрон ва амирдан яқинда кела-турғон фармойиш ила буларнинг ўлдуражагини билдирган.

Беҳбудий афанди, оёқға туруб жасорат ила тубандаги

сўзларни сўйлагандан сўнг йўлдошлари ила йиғлай-йиғлай зиндан сари борғонлар:

«Бизлар ўлумдан кўрқмаймиз. Балки ҳақ йўлида ўлмакни ўзимиз учун бир шараф деб биламиз. Мундай йўлда ёлғиз биз ўлмаган, балки кўп кишилар тўғрилик ва инқилоб йўлида шаҳид бўлғонлар».

Мундан бир неча кун ўтгандан сўнг, Содиқжон амирдан бекка қатл буйруғи келганини Беҳбудий афандиларга билдирган. Сўнгра Беҳбудий афанди, ўзининг ҳәтидан умидин узиб йиғлай-йиғлай тубандаги «Васиятнома»ни ёзиб, Содиқжонга тобшурмоқ учун Аҳмадга берган ва ҳар қандай йўл ила бўлса-да, шул васиятноманинг Самарқандға юборишини ўтинган. Васиятноманинг остида бошлаб Беҳбудий афандининг ўзи, сўнгра Мардонқули ва Муҳаммадкули афандилар қўл қўйғонлар.

Васиятнома ушбуудир:

«Эй, Туркистон маориф ишларида бўлғон ўртоқ ва ўғлонларим! Мен ўзим гарчанд банди бўлсан-да, сизларни эсимдан чиқармайман ва сизларга бир оз васият қилиб ўтаман. Мани севар ўртоқларим! Маним сўзларимни қулоқларингизга олингизлар! Биз икки ойдан бери Бухоро шаҳарларида банди бўлиб юруб, ахир ўн кундан бери бир ерда (Қарши шаҳрида) бу золимларнинг қўлиға тушиб банди бўлдик. Жадид, кофирилк отини кўтардик. Бу ердан қутулмоғимиз гумон бўлди. Ўртоқларим Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қори ва Акобир Маҳмуд ва ўғлонларим Вадул Маҳмуд, Абдулқодир Шакурий!

Сизларга васият қиласман. Маориф йўлида ишлайдурғон муаллимларнинг бошини силангизлар! Маорифга ёрдам этингиз! Ўртадан нифоқни кўтарингиз! Туркистон болаларини имисиз қўймангизлар! Ҳар иш қилсангиз жамоат ила қилингизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатингизлар! Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар! Озодликни тезлик ила юзага чиқарингизлар! Бизнинг қонимизни золим беклардан талаб қилингизлар! Маорифни Бухоро тупроғида жорий қилингизлар!

Бизнинг отимиға мактаблар очингизлар! Бизлар ул чоқда қабримизда тинч ётурмиз. Манинг ўғлонларимга салом еткурингизлар. Бу ҳамроҳларимнинг авлодларидан хабардор бўлинглар! Ушбу васиятимни ёзиб Аҳмадга бердим».

Бу васиятномадан 3–4 кун ўтар-ўтмас, бек Беҳбудий афанди ва йўлдошларини ҳам Аҳмадни ўлдууррга буюргон ва алар зинданнинг ёнидаги подшоҳлик бир чорбоққа юборирилганлар. Шунда аларнинг қотиллари ўзларига билдирилган ва ўзлари учун шу боғда тўрт қабр қаздирилғон. Сўнгра Беҳбудий афанди ва йўлдошлари таҳорат олиб намоз ўқимоқчи бўлғонлар. Лекин шу чоқда раҳмсиз жаллод муовинлари ила етишуб келиб, аларни намоз ўқирға кўймоғон ва энг аввал Беҳбудий ҳазратларини жойнамоз устида бошини кесган. Бу ҳолни кўриб Мардонқули, Мұхаммадқули ва Аҳмад афандилар тавҳид ва шаҳодат калималарини ўқиб, ўлимни кутиб турғонлар. Андин кейин жаллод аларни бир-бир бошин кесган. Сўнгра бекнинг хизматкорлари мазкур шаҳидларнинг наъшларини чиқариб, ўзлари қазғон қабрларға кўмғанлар ва қабрларни (билинмасун деб) ер ила тегиз этганлар.

Бекнинг маҳрами Содиқжон, бу воқеанинг бошидин охиригача кўрган ва билгани учун ҳам Беҳбудий афандиларға муҳлис бўлғонидан шу воқеани бир дафарчада ёзиб кўйғон ва ондин ўртоқ Ҳожимурод кўчириб олиб, фожиани театр шаклида тартиб этуб, отини «Маориф қурбонлари» кўйғон.

Уч пардадан иборат бўлғон мазкур рисолани биз кўрдук. Рисола керак ибрат, саҳнага кўйиш жиҳатидан хийла нуқсонлидир.

Агар рисола театр оламида хабардор бўлғон бирор-бир кишининг қалами или тузатилса, биринчи театру рисоласи қаторига кириши шубҳасизdir.

Ўртоқ Ҳожимуроднинг сўзиға кўра, мазкур Содиқжон 1920 йил 21 декабрда амир томонидан Шаҳрисабз, Китоб ва Фузор тарафларида қўзғатилган исёнчилар тарафидан Шаҳрисабзда ўлдирилған. Шунинг ила Содиқжон ёзган воқеа или васиятноманинг асл нусхасида ўшал чоқда йўқолиб кетган.

*Самарқанд, Ҳожи Мун Шукрулло ўғли,
1922 йил, 7 январ*

БЕХБУДИЙ ВАФОТИГА БАҒИШЛАНГАН МАРСИЯЛАР

ФИТРАТ

БЕХБУДИЙНИНГ САҒАНАСИННИ ИЗЛАДИМ

Чўқмишди ер узра олам тўсиги,
Ўксузлик бойкүши қанот қоқарди.
Ботувда қизориб турғон булутдан
Эзилган кўнглимга мотам ёғарди.
Ҳақсизлик шаҳрининг қон ҳидли ели
Армоним гулидан бир япроқ узуб,
Баҳорсиз чўлларға совуриб қўйди.
Ул нозли япроғим сўлуб, сарғаюб,
Йўқсул қолғанлардай ҳар ён югурди.
Золимлар, мазлумлар, зулмларнинг-да,
Барига учради, барчасин кўрди.
Ўз йўқотқонин излади, сўрди.
Бир дарак топмағоч, бирдан бир тикилди,
Бор кучин тўплади,
Золимнинг тахтини титратган бир товуш
Қичқирди:
— Отамнинг қабрини қай ерга ёшурдинг?!
Бот сўйла!...
Кирли тож кўб қўрқди ботир товушдан,
Сесканиб, титраб... ёнунди
Бир жавоб бермасдан.

С АЙНИЙ

БЕХБУДИЙ РУҲИГА ИТҲОФ (Шаби ҳижрон ҳавосига)

Сани мундин буён Турон кўролурму, кўролмасму?
Санинг мислингни Туркистон тополурму, тополмасму?
Сан, эй устоди олийшон, эдинг ажубай даврон,
Отингни тилга ҳар инсон буюк ҳурмат-ла олмасму?
Санинг тарихий давронинг, санинг осору урфонинг,
Санинг номинг, санинг шонинг жаҳон қолдиқча
қолмасму?

Санинг күксунг чўкулганму, санинг белинг букулганму?
Санинг қонинг тўкулганму? Муни(нг) ҳеч ким сўролмасму?
Бошингни кесдуран қотил, у бадтийнат, у сангин дил,
Худодан гар эса ғофил, халойиқдан ўёлмасму?
Ватан авлоди ёд этди, сани ҳурмат-ла шод этди,
Ва лекин интиқомингни ололурму, ололмасму?
Жаҳонда зулмдур зоҳир, жаҳон хунхўр, жаҳон жобир,
Жаҳондан бир замон охир ситамгарлик йўқолмасму?
Беҳишту хурин филмон санга Ҳақ айласун эҳсон,
Санга раҳмат, санга гафрон Худойим етказолмасму?!

БЕҲБУДИЙ АФАНДИНИ ЭСГА ТУШУРИБ, ҚАТЛ ВА ҚАТЛГОҲИГА ХИТОБАН

Эй мадфуни инсоният, эй мақтули аҳрор!
Эй марқази ваҳшоният, эй маҳмани ашрор!
Мингларча йигитлар бошини тандан аюрудинг,
Мингларча асоратзада ўлонлари қирдинг.
Қон тўк, яна қон тўк, яна қон тўк!
Қон сели билан оқибат-ал-амр, ёрил, чўк!
Қон тўк-да, чўмул қонға! Йиқил қонға! Бўғул, ўл!
То қонга булғанмасин озода бирор кўл!
Эй деви жаҳолат уйи, эй, қон-ла тўлан ғор!

Шод ўл бу кун!

Аммо бу куннинг эртаси ҳам бор!
Бир дасти риё, дасти жафо, дасти хиёнат
Мумкинми сани айласа кетдикча сиёнат?!...
Эй қотила, эй фожира, эй фитнаи Турон!
Турон эли фитнанг ила бўлсунми паришон?!
Мингларча йигит бошини калтак билан эздинг,
Мингларча йигит нашъини саржин каби тиздинг.
Зиндоnlара мингларча тирикларни чирутдинг,
Тезоб ила мингларча ўлукларни эритдинг.
Куръонни, шариатни аёф остида босдинг,
Беҳбудий каби доҳийи Туронни-да остинг!
Бош кес, яна бош кес, неча кун кайфу сафо сур!
Лекин кўзингни оч! Келаси кунларинги кўр!

Билгилки, бу аҳмол эмас!

Аҳмоли илоҳи!

Билгил, абадий қолмаяжак мунча малоҳи!
Бир кун келур албат, келур албат, келур албат!

Эй хоина! Ўч олмага ожизлара навбат!
Эй мақтули ахрор!
Эй мамкини ашрор!
Кон түк, яна қон түк!
Қон түк-да, ёрил, чўк!
Бир дасти хиёнат
Айларми сиёнат
Доим осор?
— Асло!

Бир кун келур албат, ожизлара навбат
Ўч олмага сандан.
Эй манбаи накбат,
Кўрсам ўша кунни!

1920, IV, Самарқанд

ЧЎЛПОН

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ ХОТИРАСИ

Билгисиз қабрингни қора тунларда
Амалимнинг шамин ёқиб изладим.
Қизил ва пок қонинг исларин сочгач,
Кучсиз кўйи юришимни тезладим.

Амалимнинг юлдузиким, кўз тикди
Қора, жирканч ўлим кони ерларга.
Савол бердим: «Йўқотганим қайдা?» – леб,
Ўзимни ҳам ютмоқ бўлған эрларга.

Қўлимдаги тутам-тутам гулларим
Қабринг топиб, сочмоқ учун теринди.
Гул ўрнига заҳар тилар муҳитда
Унинг қилган бу ишлари бўш энди.

Мен-да ожиз у муҳитнинг олдида
Қабринг топиб кўз ёшимни тўкмакка.
Ҳамда аччиқ ҳиддатим-ла ул ерда
Оқ қаллалик қора девни сўкмакка.

Шунинг учун юлдуз каби ярқираб,
Элда қолган исминг билан тураман.

Шул исмни эслаб, чизган йўлингдан
Йироқ кетмай, қимирамай юраман.

Азиз отам, қўлимдаги гулларнинг
Мотам гули эканлигин билмайсан.
Шодлик гули кўпдан бери сўлганин,
Ер остида пок руҳинг-ла сезмайсан.

Ана сочдим қалбимдаги гулларни,
Термак учун чақираман қўлларни.

1920 йил

ИНГЕБОРГ БАЛДАУФ

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ ФАЛАСТИНДА

Самарқандлик жадиднинг «Саёҳат хотиралари»
асарининг олмонча таржимасини ўкуб...

Қулдуси Шариф ва Фаластин сайёҳларнинг хотира китобларида эътибордан четда қолган, тилга олинмаган жойлардан эмас. Йигирманчи асрнинг иккинчи ўн йилинига ҳам кўплаб сайёҳлар бу муқаддас жойлар тўғрисидаги ўз таассуротларини қоғозга туширганлар¹. Бизнинг эса асосий мақсадимиз 1914 йили нашр этилган бу мақолани, гарчи унинг муаллифи бўлмиш ўрта осиёлик зиёли Фаластинни зиёрат қилган бошқа сайёҳлар тилга олмай ўтиб кетган нарсаларни тасвирлаган бўлса-да, қайтадан чол этиб, мазкур жой тўғрисидаги маълумотларнинг кемтик жойларини тўлдириш эмас. Аксинча, мақсадимиз сайёҳнинг ўзи ҳақида бальзи маълумотларга эга бўлиш ҳамда ушбу хотиралар ойнасида акс этган сайёҳга жуда яқин бўлган, эҳтимолки, унинг кўнтил торларини чертиб ўтган нарсаларга бир назар ташлашдир.

Ҳали фанда «Саёҳат хотиралари»нинг муаллифи Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг (1875–1919) ҳаёти ва ижоди ўзининг аниқ-тиник ифодасини толмаган. Шу сабабли мақоламни Беҳбудий шахсияти² ва «Саёҳат хотиралари»нинг муаллиф ижодида ҳамда Русиядаги жадидлар ҳаракати доирасида тутган ўрнини кўрсатувчи муҳтасар муқаддима билан бошламоқчиман.

Маҳмудхўжа Беҳбудийни Ўрта Осиёдаги барча жадид-

ларни бирлаштиришга интилган йирик намоянда десак хато қилмаймиз. У бутун Чор Русиясидаги ҳур фикрли, маърифатпарвар мусулмонлар билан мунтазам алоқада бўлиб турар, айниқса, Исмоилбей Фаспиралининг ашаддий муҳлиси эди. Исмоилбейнинг маърифатпарварлиги, келажакка умид кўзи билан қараши «мусулмон жамияти ижтиҳод эшиклирини ланг очиб, яхшилик томон юз тутади, ҳозирда ҳукм сурин турган билъят, ҳурофотдан ҳалос бўлади», деган фикрларини Беҳбудий жон-дилдан маъкуллар, ўзи ҳам шундай фикрда эди. У мусулмонлардан дунёга очиқ кўз билан қарашни, замонавий хўжалик юритишда билим, фан билан қуролланиб фаоллик кўрсатишни талаб этарди³. Маҳмудхўжа тарихий исломий-шарқий таълимотдан воз кечмаган ҳолда, Русия ва Оврупо зиёлиларининг билимларидан ҳам баҳраманд бўлишга интиларди⁴. У Ўрта Осиё ҳалқларини «бойлик» (яъни капитализм) томон элтадиган бирдан-бир ишга яроқли тарбия усули сифатида Исмоил Фаспиралининг «усули жадид»ини тинмай тарғиб қиласарди. Дунё беаёв «ҳаёт-мамот кураши майдони»га⁵ айланган бир пайтда. Маҳмудхўжанинг фикрича, ўрта осиёликларга биринчи навбатда билим ва «бойлик» керак эди. Фақат шуларгина ҳалқнинг бу бўхрондан омон чиқиши ва мустақиллигини кафолатлайдиган телефон, телеграф, темирийўллар, ҳаво йўллари каби илгор техника воситаларига эгалик қилиш имкониятини туғдирарди.

Маҳмудхўжа фаолиятининг foят ўзига хослигидан қатъи назар, у Қrimдаги Фаспирали, Қозон татарларининг Қаюм Носирийси, усмонли туркларнинг Аҳмад Мидҳати сингари Ўрта Осиёning ҳалқ муаллими эди. У ҳаётнинг турли соҳаларига тааллукли замон руҳидаги билимларни юксак тарбиявий талабчанлик билан бошқаларга қараганда мароқлироқ, қизиқарлироқ, оддийрок тарзда, ҳалқ тилида⁶ ёйишга интилди. Ҳалқнинг илмга чанқоқлигини қондириш мақсадида Беҳбудий бир қанча илмий-оммабоп жуғрофий китоблар ва Туркистоннинг табиий ҳаритасини чол этди. Кўплаб ўқув материаллари, ўқиши китоби ва диний китоблар, мактуб ёзиш кўлланмасини яратди. Бу асарларнинг баъзилари форсийда, баъзилари туркийда ёзилган бўлиб, Беҳбудий уларни Самарқанднинг янги шаҳар қисмида жойлашган ўзининг шахсий дўконида тарқатган.

Маҳмудхўжа Беҳбудий халқ муаллими бўлишга интиларкан, мақсадга эришишнинг осонроқ, қулайроқ йўлларини ахтаради. Саводсиз, ўқиш-ёзишни билмайдиган оми халқ орасида зиё, маърифат тарқатиш мақсадида у ерлик халқ орасида биринчи бўлиб янги театр ва кинони тарғиб этди⁷, ўзи 1914 йили «Ўрта Осиё ҳаётидан бир фожия» ёки «Падаркүш» пьесасини яратди. 1913 йили эса миллий актёрлар труппасини ташкил қилди, бу гурӯҳ 1914 йилнинг январида «Падаркүш» пьесасини биринчи миллий театр асари сифатида Самарқандда саҳнага олиб чиқди⁸.

Беҳбудий журналист сифатида, айниқса, сермаҳсул ижодкор эди. Бир неча вақтли матбуот нашрларини чиқариш билан бирга, «Хуршид», «Тужжор», «Ҳақиқат» (кейинчилик «Шухрат»)⁹ каби газета-журналларда ҳамкорлик қилди. Беҳбудий «Ойна» журналининг муассиси ва бош мұҳаррири эди. Илк бора шу журналда унинг Құддуси шарифга ҳаж саёҳати тўғрисидаги хотиралари дунё қозини қўрди. Юқорида номлари тилга олинган газета-журналлардаги мақола ва хабарларнинг катта қисмини Маҳмудхўжанинг ўзи ёзарди. У мурожаат этган мавзулар жуда хилма-хил: археология, астрономия (илми ҳайъат), жуғрофия, савдо, гигиена, қишлоқ ҳўжалиги, адабиёт, халқ удуумлари... Беҳбудий бу мавзулардаги мақолаларини ўқувчиларга ширали тилда ним-кулгули оҳангларда тақдим қиласи. Одатда муаллимлар ҳар доим кўрсаткич бармоқларини юқорига кўтариб, бирор нарсадан огоҳлантириб туришади. Маҳмудхўжанинг муаллим сифатидаги шундай ҳолати унинг бирон мавзуни изоҳлаган пайтдаги юмористик руҳига бутунлай зиддир. Алибининг мақолаларида эса, шу икки бир-бирига зид ҳолат файритабиий равиша уйғуналашиб, ўқувчиларни ўзига тортувчи оҳанрабога айланган.

Беҳбудий барча мусулмон халқлари тўғрисидаги билимларини чукурлаштиришга алоҳида бир муҳаббат билан интилади. Шу сабабли у ислом дунёсидан олинган турли асл, ишончли хабарларни чоп этди, усмонли турк, татар, форс, афғон газеталарининг хабарларини шарҳлаб, ватандошлирига ислом дунёси улар тўғрисида қандай фикрда эканлигини баён қиласи¹⁰.

«Миллат қайғуси» Маҳмудхўжанин кўплаб дастурий мақолалар ёзишга ундали, бу мақолалар ачиниш, ўқинч ҳис-

ларга йүғрилган бўлса-да, улардаги «мусулмонларни ҳозирги руҳий ва моддий тушкунликдан фақат маърифат билан фан, билим кутқара олади», деган фикр ярқ этиб кўзга ташланиб туради. Маҳмудхўжанинг газета ва журналидаги юзаки қараганда, тушкун, кипиларнинг эътиборини тортмайдиган мақолаларнинг мўл-кўллиги уларнинг узлуксиз равишда молиявий танглилка тушиб қолишга сабаб бўлган бўлса керак. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг табарруқ юртга қилган ҳаж сафари тўғрисидаги мақоласида маълумотлар ва амалий йўлланмалар бир-бирига уйғун ҳолда ифодаланади.

1913 йили у ўз журнали «Ойна»да босилган «Ойна нима?» деган мақоласида ўзгага қараб ўзини кўриш, ютуқ ва камчиликларини ҳис этиш вазифасини кўндаланг қўйганди:

«Ойна шундай бир нарсаки, одам унга ўзини кўриш, юзининг қандайлигини билиш учун қарайди. Юзи эса, турли физик ва психик омиллар таъсирида қизил, сариқ, қора ёки оқ бўлиши мумкин. Киши ойнага ногаҳоний пайқаб қолиши мумкин бўлган дардларини даволаш учун қарайди».

«Ойна» Чор Русиясидаги (ҳамда Усмонли Туркия, Эрондаги) мусулмон турк маърифатпарварларининг анъанавий дастуриламали эди. Исмоилбей Фаспирали ҳам ўзининг «Таржумон» номли газетидан илгари чиқариб турган варақлардан бирини «Миръоти жадид», яъни «Янги ойна» деб атаганди¹¹. «Таржумон» газетининг биринчи сонига келган хатларнинг бирида «Бу газет аср ойнаси бўлсин» деган тилак билдирилганди.

Қози Абдурашид Иброҳимов 1902–1909 йилларда «Миръот – Кўзгу» деган ислоҳий панисломий «қалин журнал» чиқариб турган. 1910 йили эса, худди шу номда бирмунча вақт озарбойжонча-туркча адабий журнал чоп этилган. Маҳмудхўжа Беҳбудий 1913 йилнинг августида Самарқандла худди шундай, аммо тўргут тил ва тўргут номдаги «Ойна – Кўзгу – Миръот – Зеркало» журналининг биринчи синов сонини чиқариб, ўз устозларидан анча илгарилаб кетди. Бу журналдаги мақолалар форс, туркий ва рус тилларида чоп этилини лозим эди, аммо улар фақат туркий ва форс тилларидагина чоп этилди¹². Маҳмудхўжанинг айтишича, ойна ясаш учун шишининг орқасига симобнинг баъзи мoddалар билан аралашмасини ёпишишириш керак. Ойнани тайёрлапцдан мақсад эса, киши унда ўзининг ва ўзгаларнинг аксини кўра олиши,

ўзини ўзгалар билан таққослаш имкониятига эга бўлишидир. Беҳбудий шеърларидан бирида ўша амалгама, яъни симоб қотишмаси «ухлаб ётган ва жанговар, ишбилармон моддиюнчи, тарбиячи – идеалист, ақидапараст, хаёлпарат ва мърифатпарвар Ўрта Осиё кишиларидан ташкил топиши керак», дейди. Беҳбудий фақат шу дастур билан кифояланниб қолмади. У «Ойна»ни чинакам дунё кўзгусига айлантириди, Ўрта Осиё буржуазиясига Париж билан Япония орасидаги замонавий ҳётни кўз-кўз этди.

Маҳмудхўжа «Дўстлар бир-бирининг ойнасиdir» деган халқ мақолини тез-тез такрорлар, эҳтимол, шу йўл билан у Ўрта Осиё мусулмонлари «Ойна»да ўзларининг бошқа халқларга қараганда афтодаҳолроқ қиёфаларини кўриб қолиши гандада пайдо бўладиган ноxуш аҳволнинг олдини олишга ҳаракат қилгандир. Самарқандлик ўқитувчи ва шоир таниқли жадид Сиддиқий Ажзий¹³ Маҳмудхўжанинг энг яқин ҳамкорларидан бири эди. «Ойна» дунёга келишидан илгари у «Миръоти ибрат», яъни «Ибрат кўзгуси» номли бир хаёлий асар яраттанди. Ажзий бу асарида хаёлий мамлакатларга сайр қиласи ва кўз ўнгидан намоён бўлган ўзининг ва Беҳбудийнинг она шахри бўлмиш Самарқанднинг орзудаги тимсолини тасвирлайди. «Ибрат кўзгуси» аввал Тифлисда нашр этилиб, анча вақтдан кейингина, яъни 1914 йили Самарқандда босилтанига эътибор берсак, ширин орзу билан аччиқ ҳақиқат орасида қанчалар катта тафовут борлигини яққол сезамиз¹⁴.

Маҳмудхўжа ватандошларига уларнинг аянчли аҳволини кўрсатиш учун осон ва тушунарли усулларни танлайди. «Саёҳат хотиралари» қизиқарли ва енгил тилда ёзилган. Муқаддас юртга ҳаж сафари тўғрисида мақола ёзиш орқали Беҳбудий Ватан ҳақидаги аччиқ ҳақиқатларни тилга олишини ўз олдига вазифа қилиб қўйган эди. Хотиралар 1914 йилнинг кузидан йил охиригача етти қисмга бўлиниб чоп этилди. Бизнинг қўлимиздаги таржима матни, афсуски, тўлиқ эмас, афтидан давоми тушириб қолдирилган бўлса керак. Аммо мен мақоланинг таржима матни хотимасидан кейин ҳам давоми бўлган деб исботлай олмайман¹⁵. Ҳар ҳолда муқаддас юрт ҳақидаги хабар худди шу ерда тугайди... Фикримча Беҳбудийнинг асосий мақсади муқаддас қадамжоларни таъриф-тавсиф этиш бўлмаган. Шу сабабли муаллиф уларни озгина таърифлаш билан кифояланган (мақолада яҳудийлар

қадамжолари, насронийлар мұқаддас ҳисобладыған жойлар ва ислом осор-атиқаларини тасвирлашта қарый тенг жой ажратылған). Шу иши ҳамда тасвирлаёттанды әхтиросста берилмаслиги, ўзидан күшиб-чатмаслиги орқали Беҳбудий том маңнода ўзидан илгари насиҳатомуз «Ҳажнома»лар битганды мұаллифларнинг анъаналаридан четта чиқади. Бироқ шунга қарамасдан, Беҳбудий мақоласи тасвир тиниқлиги жиҳатидан илгари битилған, сафарнинг барча тафсилотлары муфассал келтирилған йўл кўрсаткичнамо «Ҳажнома»ларга ўхшаб кетади¹⁶. Беҳбудий 1910-йилларда татар ва Ўрта Осиё газеталарида тез-тез чол этилиб турган, ҳожилар учун берилған маслаҳатлар қабилидаги мақола ёзишни мақсад қилмаган бўлса-да, келажакда Ўрта Осиёдан ҳажта йўл оладиган кишилар учун жуда ҳам ҳаётий маслаҳатлар беради¹⁷.

Маҳмудхўжанинг «Саёҳат хотиралари» асарини қайси-дир маңнода «Саёҳатнома»ларнинг кейинги асрларда шаклланган чигатойча намуналарига менгзаш мумкин. Маълумки, ўша саёҳатномаларнинг мұаллифлари жуғрофий тасвирлар орқали савдо ва дипломатик муносабатларга ижобий таъсир кўрсатишга уринганлар. Беҳбудий ҳам ватандошларини Фаластин билан савдо-сотиқ ҳамда саёҳат соҳасида ҳамкорликка ундаш иштиёқида бўлган. Шу маңнода у берган маълумотлар жуда муфассалдир, аммо, барибир, бу хабарлар саёҳат таассуротининг фойдали, қўшимча маълумоти каби туюлади.

Типологик ва услуб жиҳатидан Маҳмудхўжанинг асари 1751 йили дипломатик йўл билан Ҳиндистонга борган ва хотираларини ярим саргузашт, ярим ҳисобот тарзида ёзган нотаниш татар савдогарининг битикларига фавқулодда жуда ўхшаб кетади. Бироқ Маҳмудхўжанинг асари татар савдогарининг битикларидан фарқли ўлароқ таълимий-тарбиявий хусусиятга эга¹⁸.

1913 йили «Вақт» газетида Куддуси Шарифга қилинган ҳаж тўғрисидаги бошқа бир бадиий саёҳатнома татар тилида бўлининб-бўлининб чол этилганди¹⁹. Эҳтимол, шу асар Беҳбудийни «Саёҳат хотиралари» асарини ёзишга илҳомлантиргандир. Татар тилидаги бу эссе мұаллифи ижтимоий-тарихий таҳлилдан қочиб, соғ тавсифчиликка берилған, ўқилиши осон, бозори чаққон асар ёзиш учун Куддуси шариф саёҳатини восита қилиб олганди. Маҳмудхўжа эса

Куддуси шарифга саёхати баҳонасида ўқувчиларга кўнгли-нинг тубида чўкиб ётган гам-андуҳларини, Ўрта Осиёнинг дард-ташвишларини баён этиш ҳамда ватандошларига улар-нинг хатоларини кўрсатиб бериш учун бу асарни биттан. Маҳмудхўжа Фаластинни бекордан-бекорга ўз дардларини айтиш учун восита сифатида олтани йўқ. У Фаластинда яшовчи мусулмон араблар ҳаёти билан Ўрта Осиёда яшовчи мусулмон юртдошларининг ҳаётини бир-бирига таққослаб кўради. Аён бўлишича, ҳар иккала халқ ҳам ажнабийлар истибоди остида яшайдилар ва ҳар иккала ҳолда ҳам мустамлакачилар овруполиклардир. Маҳмудхўжа Фаластинда Усмонли давлати эмас, балки Оврупо империалистик кучлари ҳукмрон эканлигини аниқ кўради. Худди Ўрта Осиё мусулмонлари билан ерли ҳамда четдан келиб қолган яхудийлар ва татарлар Русия империяси ташиб кеттанидан кейин қолган-қутган моддий бойликлар устида талашиб-тортишганларидек, Фаластиндаги мусулмон араблар билан насроний араблар, ерли яхудийлар турли Оврупо мамлакатлари вакиллари ва сионист кўчманчилардан қолган-қутган нарсалар устида талашиб-тортишадилар. У ёқда ҳам, бу ёқда ҳам ерли мусулмонлар ижтимоий табакаланишнинг энг қуий поғонасига тушириб қўйилганди. Беҳбудийнинг фикрича nochor аҳволга тушиб қолишларида мусулмонларнинг ўзлари ҳам айбдор, чунки улар мустамлакачи ҳукуматнинг «билим олинглар» деган таклифини рад этадилар, ўзлари ҳам халқни маърифатли қилиш учун қўлларини совуқ сувга урмайдилар²⁰. Беҳбудий ўқувчиларга Фаластинда яшовчи араб мусулмонларининг тақдирини намойиш этади. Баъзилар бу қиёслаш орқали Беҳбудий панисломизм фояларини ёйишга ҳаракат қилган деб ўйлашлари мумкин. Йўқ, аксинча, Беҳбудий бунга мутлақо интилмайди, баъзи ҳолларда эса, фаластинлик мусулмонларни «кир-чирга ботган араблар» деб тасвирлаб, хурмат-эътиборга кўпроқ лойиқ бўлган туркистонликлар бир чеккада қолиб, империячи кучлар арабларнинг эътиборини қозонишга уринаётганидан ғайирлиги қўзиганини ҳам яширмайди. Бир диндаги кишиларнинг яқинлиги ясамадир, чинакам бирдамлик эмас; камдан-кам ҳоллардагина Беҳбудий «барча мусулмонларнинг бирлиги» тўғрисида сўз юритади. Маҳмудхўжа тушунчасидаги бирдамлик фақат унинг ўз миллатига тааллуқлидир. Миллат эса, фақат

диний эмас, балки диний ва маконий нүктай назардан таърифланиши лозим, яъни Беҳбудий «барча мусулмонларнинг бирлигига» деганда фикримизча, биринчи навбатда, Ўрта Осиё мусулмонларининг бирдамлигини тушунган бўлса керак. Шу бирдамлик тушунчаси Беҳбудийнинг сиёсий нүктай назарини ҳам белгилайди. У русларнинг Фаластиндаги ишларини мақттар экан, Русия фуқароси сифатида бу мамлакатдан жуда гуурланади, бироқ русларнинг мустамлакачи сифатида Ўрта Осиё миллатига нисбатан хатти-ҳаракатларини тасвирлаётганда уларнинг империалистик қилиқларини кучли танқид ўти остига олади. Сионист кўчманчиларнинг Жаффадаги фаолияти тўғрисида Беҳбудий томонидан айтилган гаплар ватандошларига қарата: «Мустамлака занжирларини парчалаб ташланг!»— деган чақириққа ўхшаб жаранглайди: яхудий кўчманчилар бугунчалик маркани конвертнинг ички тарафига ёпишираётган бўлсалар, тез орада конверт уститга ёпиширадиган бўладилар — ўрта осиёликлар ҳам яхудийлар сингари ишта киришсаларгина келажакдаги мустақиллик ва истиқоллга умид боғлашлари мумкин.

Маҳмудхўжа Исмоилбей Фаспиралини қанчалик ҳурмат қилимасин ва ислом дунёсига қанчалар умид боғламасин, барибир, Фаспиралининг панисломистик қарашларини, мақсадларини маъқулламайди. Аксинча, у бутунлай бошқа, жадидча принципларга садоқат ила риоя қиласди. Беҳбудийнинг «Саёҳат хотиралари»да унинг, асосан, дунё билан ҳамжихатлик, маърифатга юз буриш, маданий муассасаларни кенгайтириш, хўжалик юритишида илғор фан ютуқларидан фойдаланишга алоҳида эътибор берганлиги яққол кўзга ташланади. Хотиралар сўнгидаги биз унинг ислом руҳонияти, халқичил ислом амалиёти ва Беҳбудий учун асосий энг дол зарб масалалардан бири бўлмиш исломий ахлоққа нисбатан бўлган муносабати билан танишамиз. Кўлимиздаги таржима матнида шундай ва бундан бошқа Беҳбудий фаолиятига тааллуқли тафсилотлар изоҳлар орқали кўрсатилганлиги учун энди эътиборингизни изоҳларга жалб этмоқчиман.

ИЗОҲЛАР

1. Петер Томзеннинг «Фаластин адабиёти» (Лейпцих, 1916) китобида айтилишича, 1910—1914 йиллар орасида юздан ортиқ «Саёҳатнома»лар битилган. Русиядан келган яхудийлар ва мусулмонлар ёзган бу асарлар Козон, Саратов ва Одессада чоп этилган.
2. Беҳбудийнинг энг яқин кишиларидан бири бўлмиш Ҳожи Муин ибн Шукрулло «Инқилоб»да Шарқ йўқсувлари озодлигига хизмат этувчи икки ҳафтада бир чиқадиган журналда Беҳбудий вафотига бағинилаб ёзган таъзиясини эълон қилган («Инқилоб», 1922 йил, февраль, 36—38-бетлар). Таъзиянинг сарлавҳаси: «Таржима ҳол Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг қандоқ шаҳид бўлганликлари ва анинг томонидан ёзилган васиятнома»: «Ўзбек энциклопедияси»даги ва «Адабиёт тарихи» китобларидаги мақолалар эса, шунчаки ҳўжакўрсинга ёзилгандир: Улар жуда қисқалиги учун кам маълумот беради. Қайта қуриш бошлангач, жадидлик ва Беҳбудий асарларига муносабат бир оз ўзгарган бўлсада, бирорқ ҳалигача тўғри баҳосини олгани йўқ. Қаранг: «Қатл этилган адаб» («Гулистан», 1988, 10-сон).
3. Худди шундай талаб 1908 йили «Шуҳрат» газетасининг 4-сонида Бектемиров деган муаллиф томонидан ҳам кўтариб чиқилган.
4. «Икки эмас, тўрт тил лозим» («Ойна», 1913 йил, 1-сон 12—14-бетлар).
5. «Истиқбол қайғуси» («Ойна», 1913 йил, 2-сон).
6. Беҳбудий эскича миллат тушунчаси тарафдоридир. Унинг фикрича, миллат диний ва маконий нуқтаи назардан таърифланниши керак. Аммо у қавм ёки миллат деб атаган тушунчаларни тил ва этник томонлардан ҳам таърифлагани сабабли адабининг асарларида баязан «мусулмон тили», яъни Ўрта Осиёда яшовчи туркӣ ёки форсийда сўзлашувчи аҳоли тили ҳамда «араб дини», яъни Фаластинда яшовчи арабларнинг ислом дини деган иборалар ҳам учраб туради.
7. Ерли ҳалқнинг татар тилидаги театри Туркистонда 1904 йилдан бери мавжуд эди («Таржумон», 1904 йил, апрель). Беҳбудийнинг театр ва кинога қизиқсанлиги хусусида қаранг: «Овропода тейатролар» («Ойна», 1913 йил, декабрь).
8. Мамажон Раҳмонов. Узбекский театр с древнейших времен до 1917 года. Ташкент, 1981.
9. Александр Бенигсен. La прессеэтле моувемент национальныйлез мусулмансь деруссие авант 1920. Париж, 1964.
10. «Туркистонда одатий қабиҳа». «Ойна», 1913 йил, 5-сон.
11. Боқчасарой, 1882 йил.
12. «Ойна»да чоп этилган мақолаларнинг тўртдан уч қисми туркйнинг Самарқанд шевасида, қолганлари эса форсийда ёзилган. Беҳбудийнинг «икки тilda ва ҳалқ тилида» ёзиши кўп марталаб тан-

қидга учраган. Баъзи ўқувчилар форсийга бутунлай қарши бўлишган: «Форсий асло керак йўқ» («Ойна», 1914 йил 15-сон). Бошқалари эса, форсийдаги мақолаларнинг кўпайтирилишини талаб қилишган. Яна баъзи бир ўқувчилар ҳаммага тушунарли, осон тилда ёзиш кераклигини уқтиришган: «Лозимки, осон ва ҳам ниҳоятда осон ўзбек ила ёсантилизлар» (ўша сонда) Баъзи ўқувчилар эса, нопирни ўзбек тилини бузиб юбораётганиликда айблайдилар: «Ойна» тилини авомча ва қўчаги қилиб юборилибди» (ўша сонда).

13. Беҳбудийнинг Сиддиқий-Ажзийта муносабати хусусида қаранг: Вадул Маҳмуд. «Турк шоири Ажзий». «Инқилоб», 1924 йил, 11–12-сонлар. Худди Беҳбудийни сингари, Ажзийнинг ҳам ҳаёти ва ижоди Ўзбекистонда янгидан ўрганилиб, янгича баҳоланиши лозим. Таққосланг: Бегали Қосимов. «Шоир хотирасини излаб...». «Шарқ ўлдузи», 1989 йил, 10-сон, 178–184-бетлар.

14. Сиддиқий. «Таржима Миръоти ибрат». Самарқанд, 1332 (1914); Бегали Қосимов. «Шоир хотирасини излаб...». «Шарқ ўлдузи», 1989, 10-сон, 180-бет.

15. Москвадаги Ленин кутубхонасида сақланаётган «Ойна» журналининг улбу олингган нусхаси, афсуски, тўлиқ эмас. Ленинград ва Хельсинкидаги нусхалар ҳам шу аҳволда.

16. А. Х. Алиева. «Списки «Мұхаммад Амин саёҳатномаси» и живая народная речь в ее языковой структуре» («Истоки татарского литературного языка»). Казань, 1988; Б. Рифтин. «Типология и взаимосвязи средневековых литератур» («Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада»). Москва, 1974.

17. Чинакам саёҳат маслаҳатномаларида рухсатнома олиш. саёҳат, озиқ-овқат, тунаш жойлари ва уларнинг баҳолари, хавфсизлик масалалари бўйича муфассал маслаҳатлар берилган. Уларнинг энг тўлиқ ҳисоблангани 1913 йил июлда Қозогистонда чоп этилган «Ҳаж йўлиғ» китобчасидир.

18. Бу мақола 1903 йили Қозонда чоп этилган («Исмоил саёҳати». Ризоуддин ибни Фахруддиннинг сўз боши ва изоҳлари билан). Маҳмудхўжа бу китобчани ўқиган бўлиши керак, чунки у татар адабий ҳаётида фаол иштирок этар. исмоир билан эса дўсто на муносабатда эди. Исмоил мақоласи оддийгина, аммо Маҳмудхўжанинг асари том маънода юксак бадий савияда ёзилган.

19. Асар 1913 йилнинг сентябрь, октябрь ойларида «Вақт» газетасида чоп этилган. Бу саёҳатнома услуги жиҳатидан Маҳмудхўжа мақоласидан мукаммалроқ, аммо унда тарбиявий хусусият етишмайди. Ҳар иккала мақоланинг битта умумий томони бор, улар замирида фаластинлик мусулмонлар аҳволига қизиқиш бор.

20. Беҳбудий тақрор ва тақрор руслар билан бир қаторда яхудийлар ва арманларнинг Туркистон мусулмонларига қарангда бой-бадавлат, тукин-сочин ҳаёт кечириш имкониятларига эга эканликларини таъкидлайди. Таққосланг: «Хуршид», 1906 йил, 6-сон; «Тараққий», 1906 йил, 7-сон; «Ойна», 1913 йил, 8-сон («Хўқанд ва мусулмонлар» мақоласи).

ЛУФАТ

А

Абди асном – санамлар қули
Або – енгиз үстки жун кийим
Авајож – этилма
Аисоф – васфлар, мақтөвлар
Адам – йўқлик
Алрас – матоҳ
Ажала шайтон – шошқалоқлик – шайтоннинг иши
Ажром – осмон жисмлари
Аккос – акс эттирувчи, фотограф
Акобир – улуғлар
Алам – тимсол
Алоиқи рўзгор – рўзгорга боғланиб қолиш
Ал-он – ҳозирги пайтда
Анбиён изом – улуғ набилар
Аммома (амома) – салла
Амуд – устун
Анвоъ – навълар, хиллар
Ансор – дўст, ҳомий, мададкор
Анфоси кудсия – муқаллас нағас
Анқариб – қисқа фурсатда, кўз очиб юмгунча
Арз – ер; эн
Арзи мавъуд – орзу қилинган ер, жаннатмонанд жой
Асафлик – таассуфланарли
Асари ёс – катта умидсизлик, чорасизлик
Аскала – пристан, порт
Асфал – тубан
Атиббо – табиблар
Атроф – томонлар
Атрошом – атир таратувчи
Атф – қайта, яна бир бор
Афъол – фсьл-атвор
Аъдод – ададлари, турлари

Аъмо – кўр
Ахуз – олинган
Апроф – улуғлар
Ақсойи сафар – сафар якуни
Ағниё – бойлар
Аҳад – кимса, киши
Аҳиббо – дўстлар
Аҳодис – ҳадислар

Б

Баввоб – қоровул
Бадавий – маданиятдан узоқ, саҳройи
Байзо – оқ
Байтул мол – давлат ҳазинаси
Байъат – қасамёд
Байъона – бай пули
Баладия – шаҳар ҳокимлиги
Бандар – порт
Барроқлик – ялтироқлик
Бахшиш – садақа, ҳадя
Баъд аз иъшо – хуфтондан кейин
Баъд аз зухр – тушдан сўнг
Баъс – қиёмат
Бақия – давом
Бахри абязи мутавассит – Ўрта Ер денгизи
Баҳсу жидол – тортишув, мунозара
Белжиклар – белгияликлар
Беша – тўқай, чакалакзор
Бизанс – Византия
Билонихтиёр – ихтиёrsиз
Бини – бурун
Бир рубъ – тўртдан бир маъносида
Бир сулс – учдан бир маъносида
Боб – эшик
Бодгўя – шамолгоҳ

Боди Кубо – Боку шахри
Боло – юқори
Болун – ҳаво шари, аэростат
Боний – асосчи
Боргоҳ – ҳузур; жой
Боҳари – бүғ
Ботил – беҳуда, бузук
Буйрўкратияи мустабид – мутлақ монархия
Бурдаи убудият – хоккор қул
Буқъа – масжид, ибодатгоҳ; мақбара; ҳужра
Бўғозичи – Босфорнинг иккинчи туркча номи

В

Важд – завқ-шавқ; ҳаяжон
Важҳа – машҳур, эътиборли
Вараса – меросхўрлар
Варис – меросхўр
Васат – ўрта
Васойиқ – васиқалар
Вақтоти – вақти келиб
Вираса – мерослик
Восиъ – кенг
Вузуъ – таҳорат
Вуқуот – воқеа, вазият

Г

Гарон – оғир
Герекмӯ – мураккаб тугунли, жимжимадор
Гулла – замбарак ўқи, снаряд
Гунбад – гумбаз

Д

Давр этмоқ – доира ясамоқ
Далил – йўл бошловчи, гид
Далойили ақлий – доно далиллар
Данг – қўзғалмас мулкнинг олтидан бири
Дароятли – тушунчали, билимли

Дафъи – радија
Дорилқазо – суд маҳкамаси, қозихона
Доро – эга
Дўрага – хона

Ж

Жабали либонон айалат – Либонон тоғлик вилояти
Жабҳа – томон, олд
Жадд – бобо, буви
Жазира – орол
Жаллий – йирик
Жамод – қуруқ, қаттиқ
Жарида – газета
Жароид – газеталар
Жарҳ – эътиroz
Жимностиқ ҳоналар – спорт (гимнастика) иншоотлари
Жиҳот – жиҳатлар, томонлар
Жобулсо ва Жабулқо – Шарқ ва Еарбнинг икки афсонавий шахри
Жойхоблар – ўрин-кўрпа, чойшаб ва ҳ. к.
Жозибай ҳамар – ойнинг тортилиши
Жоний – ҳаётӣ
Жонхарош – жон азоби, изтироб
Жубба – кенг, узун тўн
Жувар – ён, атроф, кўпнили
Жуҳҳол – жоҳиллар

З

Заввор – зиёратчи меҳмон
Завжан мутаҳҳара – жуфти ҳалола
Зарина – олтин
Заъф – ожизлик, заифлик
Захра – текислик маъносида
Зиллат – тубанлик
Зовия – бурчак
Зоиқ – завқбахш

Зоти сотуда – зоти шарифи
Зуафо – заифлар, аёллар
Зужжож – шишалар
Зулжалол – азамат, буюк
Зухурот – кутылмаган воқеа

И

Ижмолий – хулоса, мұхтасар
Ижтимоъхона – одамлар тўп-ланадиган хона
Изо – озор, азоб; изза қилмоқ
Иктиро – кифоя
Илтизам – лозим
Имтио – мол
Имтизож – бирикиш
Инфиоли даруний – ички ҳая-жон
Иншоот – мактублар
Ирод – эътиroz
Иртифоъ – баландлик
Искуство – жим бўлинглар!
Суқут сақланглар!
Истибодд роъий – зулматпа-растлиқ
Истиддол – далил келтириш
Иттиҳод – бирлашув
Итҳоф – бағишлоғ
Ифлос – банкрот
Ифратпараст – ҳаддидан ошуви
чи
Иштирокийн ъомийун – ҳалқ социализми
Иқтибос – кўчирма
Иҳё этувчи – тирилтирувчи, тикловчи

К

Калоба тўп – бир калава арқон
Канор – чет, чекка
Касолат – ялқовлик
Кафили ҳадидманд – ўткир кафил
Кешти – кема
Коза – чайла

Коғий – етарли, кифоя
Коғи – нақшин бўлак, ка-фель
Куллияи – бутунлай, тамоман
Куноқ – бурчак
Курраи маснуя – глобус
Курраи мусаттаҳа – ер шари
Кўй – кўча

Л

Лайли – кечки
Ла ва наам – йўқ ва ха
Латиф-ул-ҳамим – қайнарбу-лоқ
Лойиҳоти – башоратчи, фол-бин
Лоятимму – тиним билмас
Лоянқотиъ – тўхтовсиз
Лоянтаҳи – ниҳоясиз
«Лоҳавъ» – кўрқандада ўқила-диган дуонинг илк сўзи
Лоҳаза – шу сабабли
Лоҳутий – илоҳий
Луғз – сўз

М

Маа – бирга
Маа таассуф – афсуски
Ма фийхау – ундан ташқа-рида
Маа фийят – хизмат ҳақи
Маа фиҳи – шундай вазиятда, шунга қарамай
Мабни – бино қилинган
Мавод – моддалар
Мавоҳаза – танбех, дашном
Мавқиф – бекат
Мавқуф – боғлик
Мадған – қабр, гўр
Мадғун – дағғи қилинган
Мадион – бурчли
Маджал – кириш жой
Мажзубона – мафтункор, жо-забали
Мажлиси мабъусон – депутат-лар палатаси, парламент

Мажжоний – текин	Маъзират – уэр
Мазбалағоҳ – ахлатхона	Маъмул – амалдаги
Мазийят – устунлик	Маъраз – намойиш жойи
Майит – ўлук	Маътал – заиф маъносидা
Мактаби санойеши – санъат (хунар) мактаби	Мақсурा – меҳвар
Макъаб – ўринга қараб, куб ё квадрат маъноларида ишлатилади	Мақтул – қатл этилган
Мамнүй – ман этилган	Мағоза – магазин, дўкон
Манбит – кўкаламзор	Мағора – гор
Манҳадам – хароб	Маҳал – жой
Манхий – тақиқланган	Маҳз – фақат; фирт; тоза
Манхус – наҳсада қолган	Маҳзуф – тушиб қолган
Марбут – тутаи, боғланган	Маҳтоб – ойдин
Маржъ – мурожаатгоҳ	Маҳфил – давра
Маржуй – ўринли	Миз – стол
Маркуз бўлмаган – қоқилмаган, осилмаган	Мил – кувур
Маррат – марталар	Минбаъд – бундан буён
Марсаби баҳрия – денгиз отлари	Минокори – сирланган
Маркаби баҳрия – денгиз улови, яъни кема	Мифтаҳдор – қалилдор
Мафруш – тўшалган	Моддатан – аслида
Масаҳи – маҳси	Морпеч – илонсўқмоқ, ёлғизоёқ йўл; ўймакор нақшнинг бир тури
Масдар – сарчашма, сабаби асосий	Моҳази – рўпара
Масмуот – эштилиш	Муавваж – қийтиқ
Маснаъ – бунёд этилган	Муаззот – иззат, ҳурмат
Масолиҳ – зарур ашё	Муайяна – назорат
Масоҳат – ўлчов	Муарраб – арабча
Масриф (масориф) – исрофгарчилик	Мубарро – холи
Масроф – сарфламоқ, харажат	Мубошир – бошқарувчи
Масҳ этмоқ – юзига қўл тортмоқ	Мубҳам – ноаник
Матин – мустаҳкам	Муваҳҳад – бир худолик
Матоғ – тавоғ этиш жойи	Мудавар – юмалоқ, айлана
Махатта – бекат	Мудоҳала этмоқ – аралашмоқ
Махлут – аралаш, қоришиқ	Мужалло – ялтироқ, жилоли
Машрута – конституция	Музбала – қ. Мазбалағоҳ
Машруй – шариат йўл кўйган	Муздуруллик – ёлланиб ишлаш
Мъабд – ибодаттоҳ	Музойиқ – зич, сиқиқ, тор

- Мулкияи рушдия** – давлат ўрта мактаби
Мумайиз – ажратилган, айри
Мұмтаңан – имтиҳондан ўтган
Мунаабbat – ёғочта ўйиб ишланған нақш
Муназзам – назму тартибга кирған
Мұнташар – ёйилған
Мунқариз бўлмоқ – тугаб битиш
Мунқод – итоат этиш
Муояна этмоқ – кўздан кечирмоқ
Мураббаъ – тўртбурчак
Мураттиб – тартиб берувчи
Мураҳҳас – имтиёзли одам
Муродиф – синоним
Мусаввир – суратли
Мусаддас – олти қирралы маъносида
Мусакирот – маст қилувчи ичимликлар
Мусамма – юқори айтилған
Мусанниф – китоб тузувчи, муаллиф
Мусаттаҳ – текис, ясси
Мусаллаҳлик – қуролли
Муслиҳ – ислоҳ
Мусовот – тенглик, баробарлик
Мусоид – имкон берувчи
Мусофират – мусофирик
Мустақар – айланиш чизиги
Мустамлакот – мустамлакалар
Мустанд – истеъоддли; асосли
Мустанди тамаддуи – маданиятга тайёр
Мустатил – чўзилған
Мусташар – маслаҳатчи
Мутаважжих бўлмоқ – юз тутмоқ, илтижо қилмоқ
Мутавассит – оралиқ
Мутаваттун – ватан тутган
- Муталло** – куйма
Мутанозеъ – низо, жанжалли
Мутасарриф – эгалик қилиш
Мутақаддимин – қадимда ўтган
Муттасил – туташ маъносида
Муттағиқ – иттифоқчи
Мухталиф – хилма-хил
Муфт – бекорчи, арзимас
Мушаххис – актёр, ижрочи
Мушорун алайҳ – унга далиллик қилувчи
Мушрик – кофир
Муштамил – ўз ичига олган
Муштарий – харидор, жазман
Муштирама – умумий
Мұтамад – зытимодли, ишончли
Мұтқақид – зытиқодли
Муқарнас – қуббали нақшлар
Муқоволот – шартнома
Муқтадир – иқтидорли
Мұхаррири маъrozлар – воқеава ҳодисаларни баён, тасвир этувчи
Мұхаққақ – тўғрилиги исботланған
Мұхаққиқини киром – улуғ ҳақиқатчилар
Мұхмал – бемаъни
Мұҳонара – савол-жавоб
Мұҳосара – қамал
Мұҳтавий – ўз ичига олган
Мұтабаронлар – улуелар
Мұтодича – одатича

Н

- Наъбон этмоқ** – чиқмоқ
Навоқис – нуқсонлар
Навҳа – йиги, тантанали ижро
Надва – анжуман, мажлис
Назарфириб – мафтункор, жозибали
Нардбон – нарвон
Насоро – христиан

Насячин – нася йигувчи, қарзни ундирувчи
Нафси жомеъ – жомеънинг ўзи
Нафси иморат – иморатнинг ўзи
Нафсимга – ўзимга
Нафси Туркистон – Туркистон аҳди
Нафсул-амр – моҳият
Нафуз – таъсир
Начур – дезинфекция
Нақи қиёлдирмоқ – олиб келмоқ
Нақша – харита
Наҳи этмоқ – тақиқламоқ
Наҳр – дарё, оқар сув
Нимкола – ярим-ёрти
Нисф – ярим
Ногузирдур – четлаб ўтмайди
Норгила – чилимта ўхаш нарса
Ноҳудойи – худосизлик, иймонсизлик
Ноқис – нуқсонли, қалбаки
Ноқус – кўнғироқ
Ноҳалаф – номуносиб маъносида
Нуфуз – эътиборли
Нусус – матн
Нукуд – нақдиналар

O

Обчакорлик – сугориладиган экинзор
Ониза – осма
Одина – жума
Оёт – оятлар
Оиласи қиром – буюк, карамли
Омбури ҳукумат – ҳукумат бошқаруви
Ориз – тасодифий
Оризали – сунъий ўрмон; баҳтсизлик
Оре – ҳа
Осиён Васати – Ўрта Осиё

Отия – куйи
Офоқ – олам
Онида – келажак
Оғушта – банд бўлмоқ

П

Парастиш – эътиқод, ихлос
Пенир – пишлөк
Пешаки – олдиндан
Пиёдагузар – пиёдаётар йўл
Попос – поп
Попур – пароход
Порина – шўрлик, бечора
Пору – супринди, гўнг
Порухона – ахлатхона
Пўстхўрда – пўчоқ
Пўшиш – ёпинчиқ

P

Рабт этишмоқ – боғланмоқ
Райъ – фикр
Рафоқат – рафиқлик, дўстлик
Рафтор – юриш-туриш
Расоил – рисолалар
Рахом – мармар
Рехтим – жой маъносида
Рижко – умид
Рижол – арбоб, кадр
Рижоли тарихия – тарихий арбоблар
Рифоҳият – фараҳли
Рубъи маскун – қуруқликнинг гўртдан бири
Руҳи – устун
Рушдий (рушдия) – ўрта мактаб

C

Савомеъ – ибодат қиласидиган
Савқ – давъват
Савқут-тийин – ершунослик
Сад – 100
Саждан убудийят – мутеъона сажда
Сажжода – жойнамоз

Сажин (саржин) – 3 газ ёки 2,13 м.ли узунлик ўлчови
Сайфия – экинзор, ёзги жой
Салб – чормих, крест
Салоҳ – эзгулик
Салоҳа – солиҳлар қисми (панели)га зийнат
Самоқ – деворнинг куйи учун ишлатиладиган оқ томи
Самти хориж – ташқари
Санаат – рақам (номер), хужжат
Сарбасти – хуфия
Сари фарр – бошдаги тож
Сарроф – пул алмаштирувчи
Сатр – ларда (паранжи)
Сахин – қалинлик
Сахлаттурмоқ – тўхтатмоқ
Сақо – сув машинаси (водо-воз)
Сақдолик – сувчи, мешкобчи
Саҳиҳ – соғлом, бехато
Саҳобагони бузургвор – улуг саҳобалар
Саҳобаи изом – буюк саҳобалар
Саҳдор – сеҳргарлар
Сибён – болалар
Сиво – халос, бундан бошиқа
Сиёсат – муҳофаза
Сияр-рия – ўпка сили
Силк – саф, қатор
Сина(е) матограф – кино
Сироят – таъсир
Сирф – соғ
Сиҳҳия доираси – тиббий кузатув
Содот – сайдиллар, пайғамбарзодалар
Сокин – истиқомат қилувчи
Сокит – тинч, сокин
Сомон – кудрат, бойлик маъносидা
Сониян – иккинчидан, шундан кейин
Сориб олмоқ – ўраб олмоқ

Сулс – учдан бир
Сумъа – ибодатхона
Сурукламоқ – тўпламоқ
Сууд қилмоқ – юқорига кўтарилимоқ
Сухра – қоя

Т

Тааммуқ – ўй, фикр
Таарруз – хужум
Таассуби ҳуқуқ – ҳуқуқ ҳимоячиси
Табдили макон – жой алмашуви
Табийиз – оқартмоқ
Тавассул – юсита
Таваққуф – тўхталишга муҳтожлиқ
Таваҳҳум – вахима
Таваҳҳуш келтирмоқ – ёввойилашмоқ
Тавзеи мукофот – мукофот тақсими
Тавонн – бақувват
Тавоф – зиёрат
Тавҳидди лисон – тил бирлиги
Таданий – тушкунлик
Таҳвин этмоқ – тузмоқ
Тадриж – секин-аста
Тадрис – дарс бериш
Таждид қилмоқ – янгиламоқ
Тазалзул – зилзила
Тазийиот – зийнат, безак
Такfir – кофирига чиқариш
Талоғ – қароқчи
Тальян – лаънатлаш
Тамаддун – маданият
Таманио – истак, орзу
Тамбоку – тамаки
Танвири – ёритиш
Таизил – тушиш, киришиш
Таовун – ёрдам
Тарик – йўл, услуб, тарз, чора
Тарих биноси – қурилиш тарихи
Тарроҳ – тарҳини чизувчи

Тахийя – дуо, салом
Тарсим – расм
Тарафайн – икки тараф
Тарл этмоқ – четлаштирмақ
Тардиҳ – эзиш, майдалаш
Таржеъ – такрор
Таржиҳ – афзал
Тарзия – қонициш
Тароз – келишув
Тасаллут – ҳукмронлик қилиш
Тасвид – қоралаш
Тасвидод – ёзмоқ, күчириб ёзмоқ
Таслиҳ – тузатиш, яхшилаш
Тасхир қилмоқ – забт этмоқ
Тасҳиҳ – тузатиш
Тафриқа – ажраб кетипп
Ташриҳ – анатомия
Ташхис – эътиroz этиши, аниқлаш
Таъбия – мудофаа учун ҳозирланган пистирма жой
Таъвил – сўзни бошқа маънога буриш
Таълифот – асарлар
Таъмин – ёйиш
Таъсиф – афсусланарли
Таъхир – секинлик
Тақрир – баён
Таганий – нағма
Тағири қиёфа – қиёфани ўзгартириш
Тагрит – горатчи
Таҳаммул – чидам, тоқат
Таҳвил маъ – сув келтириш воситалари
Тадхийя – дуо, салом
Таҳфим – тушунтириш
Таҳт ал-баҳр мино – денгиз ости минаси
Таҳт ал-Жабал – Жабал төғости
Таҳдик – текшириш
Тевачи – тұякаш
Тезоб – азот кислотаси күзда тутилади

Тек – битта
Теъдод этмоқ – санаб чиқмоқ
Тириза – дераза
Тоати қилмоқ – алмантирмақ
Тул – узуңлик
Тулони – узунчоқ
Тулу – күн чиқиши
Турба – қабр
Турма – трюм (кеманинг юк ортадиган пастки қисми)
Тұйма – таом, овқат

У

Убудият – бандалик таомили
Ужра – ҳақ, ижара пули
Ул зумродин – шу жумладан
Устиу – қиём (түш) пайти
Уърафо – шогирд, ўкувчи
Уққол – оқиллар

Ф

Фавран – аччиқланиб: дарҳол
Фавт – йўқотиш
Фавқал баҳр – сув усти
Фажр – тонг
Фазла – кўп, ортиқча
Файсал – ечим, қарор
Фано – кечмиш, йўқлик
Фараҳ – роҳат
Фаръний – иккинчи даражали
Фарра – ажойиб
Фарш қилинмоқ – тўшалмоқ
Фашанг – соврин маъносида
Факру зарурат – фақиру муҳтожлик
Фий-яя – ҳолат
Фосила – оралиқ масофа

Х

Хабис – қабиҳ
Хаёли фосид – ўринсиз, бузук хаёл, фантазия
Хайс – мумсик
Халқ қылған – яратган
Хамула – йўловчи, пассажир

Хартухар – пароканда, тартибсиз

Хаттиёт – камчиликлар, хатолар

Хатти истиво – экватор

Хон – стол

Хориқа – фавқулодда ҳол

Хотам – мұхр

Худлом – ходимлар, хизматчи-лар

Хуррам – тозалик, яхшилик

Хушманд – зиярак, ақылы

Хушу ила – ғоят итоаткорона

Ч

Чаҳортарк – чорқирра

Чаҳорчашм – түрткүз

Чодир – рұмол

Чошт – қошгоҳ

Ш

Шабака – жимжимадор пан-жара

Шабакаланған – түсилгән

Шай – нарса

Шайтанат этмоқ – фириб бер-моқ

Шараға – карниз

Шарр – ёмоналик

Шаррот – ёзулык

Шаторат – эпчиллик

Шашаълик – шұйлавор, яр-қираган

Шақый – ярамас одам

Шимитмали – симирайлик

Шодурон – фаввора

Шогил – банд этувчи

Шурұу этмоқ – киришмоқ

Ә

Әвет – ҳа, түгри

Әъдодий – тайёрлов

Әътидол – мұйтадил

Әътиносизлик – беғамлик,

әътиборсизлик

Әхмол – қийинчилик

Ү

Үйла – шундай

Үрам – күча

Үтел-нұмра – мәхмонхона бүл-маси

Қ

Қабиҳи – бузуқи, беңаё

Қабл аз аср – аср намози ол-дидан

Қавя – сұз

Қазаф – дашном

Қанодил – қандиллар

Қарағаса – қора тупроқ

Қаріб – яқын

Қарина – кундалик ишлари маъносида

Қаробат – яқын кишилар, қар-риндошлар

Қарун вуста – ўрта асрлар

Қасаба – шаҳарча

Қатор – поезд

Қиё – қоя

Қитъа – бұлак

Қонуни мусовот – тенглик қонуни

Қофила – карвон

Қубба – гүмбаз, купол

Қувваи дофеъа – даф қилип, мудофаа қуввати

Қуфл – қулф

Құтр – күндаланг

F

Ғалат – нотүгри

Ғалати фоҳиш – қўпол хато

Ғанойим – ўлжа

Ғарро – ажойиб

Ғизо этмоқ – овқатланмоқ

Ғуруб – кун ботиш

X

Ҳавойиж – әхтиёж

Ҳавондор – қуюқ

Ҳаворийин – Исо пайғамбар издошлари	Ҳасир – бўйра, бордон
Ҳавос – ҳислар	Ҳафиғ – енгил
Ҳажари асвод – Маккадаги қора тош	Ҳизб – партия
Ҳазиз – тубан	Ҳимам – ҳимматлар
Ҳайвон иотиқ – гапирувчи жонзодлар, яъни одамлар маъносига	Ҳифзан – ёддан
Ҳайъат – астрономия	Ҳосилхиз – серҳосил
Ҳаммор – ичувчи, майхўр	Ҳувийят – шахсият
Ҳанжор – йўл, усул	Ҳудус – тасодифлар, ҳодисалар
Ҳасан – яхши, чиройли	Ҳулё – хаёл
	Ҳунжор – тартиб
	Ҳуснизан – яхши фикр

МУНДАРИЖА

Карвонбоши (Б. Қосимов)	5
Бадий жарлар	40
Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли (пьеса)	40
Оқ елпоғичли чинли хотун (жикоя)	51
Бир аъмо боланинг ҳасрати	54
Саёҳат хотиралари	55
Қасди сафар	55
Мақолалар	147
Хайрул умури авсатуҳо	147
Икки эмас, тўрт тил лозим	151
Баёни ҳол	153
Туркистон	155
Шердор мадрасаси	157
Аъмолимиз ёйинки муродимиз	158
Фавқулодда тақфир	161
Бизни ҳоллар ва ишлар	162
Зўраки бой	164
Жаҳолат дардларидан	166
Оҳ, бонкалар бизни барбод этди	167
Ёниларға мурожаат	169
Тарихи ихтирои башар	171
Танқид – сараламоқдур	173
Теётр надур?	175
Муҳтарам ёшларға мурожаат	177
«Туркистон тарихи» керак	179
«Сарт» сўзи маънум бўлмади	180
Исмоилбек ҳазратлари	182
Тил масаласи	184
Бизни кемиргучи иллатлар	190
«Сарт» сўзи маънудур	194
Эҳтиёжи миллат	200
Миллатлар қандай тараққий этарлар?	203
Қозок қариндошлиаримизга очиқ ҳат	204
Муҳтарам самарқандийларга холисона арз	207
Ғалла, аскарлик, ср ва тазминоти ҳарбия	210
Мақола ва чиқишларга жаяоблардан	215
«Китобат ул-атфол» (1908) дан	216
«Китоби мунтахаби жуғрофияй умумий» (1906) дан	221
«Мунозара» ҳакида	247
Васиятнома	252
Беҳбудий вафотига бағишлиланган марсиялар	256
Фитрат. Беҳбудийнинг саганасини изладим	256
Айний. Беҳбудий руҳига итҳоф	256
Айний. Беҳбудий афандини эсга тушуриб, қатл ва қатлгоҳига хитобан	257
Ҷўллон. Махмудхўжа Беҳбудий хотираси	258
Ингеборга Балдауф. Махмудхўжа Беҳбудий Фаластинда	259
Изоҳлар	267
Лугат	269

Адабий-бадиий нашр
МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ
ТАНЛАНГАН АСАРЛАР
Тошкент «Маънавият» 2006

Муҳаррир *З. Абдирашидов*
Мусаввир *Г. Шоабдураҳимова*
Тех. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳих *Ш. Илҳомбекова*

Теришга 11.04.2005 й.да берилди. Босилига 22.11.2005 й.да рухсат этилди. Бичими
84x108/₁₆. Таймс гарнитураси. Оффсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 14,70.
Шартли кр.-отт. 15,12. Нашр т. 15,14. 5000 нусха. Буюртма № 2290. Нархи
шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-йй. Шартнома 06–06.

«AKADEM-XIZMAT» корхонасида тайёрланиб, «Шарқ» нашриёт-матбаа ак-
циядорлик компаниясининг босмахонасида босилди. 700083. Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кӯчаси, 41-йй. 2006.